

Міністерство культури України
Музей історії Десятинної церкви

Opus
Mixtum
№ 2

Київ – 2014

Рік заснування 2013
Виходить один раз на рік

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 20448-10248Р від 11.12.2013

Засновник бюлетеня
Музей історії Десятинної церкви

Редакційна колегія:

*Павло Дорошенко,
Владислав Дятлов, Віталій Козюба,
канд. іст. наук Олексій Комар, д-р богосл. наук Ярослав Кризина,
Володимир Мецєряков, Ігор Носацький,
канд. наук з держ. упр. Валентин Петрик,
Денис Розумець, канд. іст. наук Ігор Хроненко,
канд. іст. наук Леся Чміль, Дмитро Шевченко*

*Рекомендовано до друку Науково-методичною радою МДЦ
(протокол № 31 від 2 грудня 2014 р.)*

Opus mixtum : № 2 / [ред. кол. : П. Дорошенко, В. Дятлов, Я. Кризина та ін.] ; Міністерство культури України, Музей історії Десятинної церкви. – К., 2014. – 200 с., іл.
ISSN 2312-9697

Редактори

Тетяна Клименко, Віктор Лузан, Лідія Титова

Оператори

Іван Лузан, Вікторія Цибулько

Дизайн та комп'ютерна верстка

Дмитро Щербак

Обкладинка

Юлія Кочевих, Дмитро Щербак

Видання здійснене за підтримки
Різдва Пресвятої Богородиці Десятинного
чоловічого монастиря (намісник архімандрит Гедеон (Харон))
та громадського об'єднання «Україна Православна»

Наклад 250 прим.

Адреса редакції:

01001 Київ-1, вул. Володимирська, 2
Тел. 246-47-62
e-mail: desitinnai@ukr.net
mdch.kiev.ua

Редакція не завжди погоджується з авторами статей

ISSN 2312-9697

© Музей історії Десятинної церкви, 2014

ДЖЕРЕЛО ОНОВЛЕННЯ НАШОГО НАРОДУ

Сьогодні невід'ємною складовою культурного життя столиці України стали численні екскурсійні прогулянки, пов'язані з історією стародавнього Києва, з яких можна дізнатися про силу й мужність наших предків, про їхні бойові перемоги, про вірування давніх слов'ян, про міфи й легенди нашої минувшини... У цьому переліку поряд з іншими згадується факт хрещення Русі князем Володимиром та зведення ним Десятинного кафедрального собору, залишки фундаменту якого нині можна побачити на власні очі.

Складається так, що центральна подія в житті народу, його історична місія як носія принципово відмінної ідеї цивілізаційного розвитку, яка подається тільки як історичний факт і залишається поза оцінкою його значення для минулого й сьогодення, а отже, не передається нинішньому підростаючому поколінню, насамперед у духовному сенсі і в соціокультурній традиції.

Понад тисячу років тому чудесним чином під час хрещенської купелі у свідомості великого князя і його народу сталася переоцінка цінностей – відхід від земних цінностей (панування сили, прагнення до багатства і слави) на користь цінностей неминущих (вічне життя в шануванні Творця всього видимого і невидимого світу).

На древні християнському на наших землях тисячу років тому зародився новий пагін, що розвинувся в крислату гілку з багатьма плодами святості та благочестя. Саме ці приклади святості й окреслили на наступні століття моральні норми, на прагненні до досягнення яких будувалися виховні родинні традиції, а згодом і вітчизняні педагогічні школи.

Пошук вічних істин і устремління до святості змінили все єство рівноапостольного князя, мету його життя, мотивацію рішень і вчинків. З усією притаманною йому енергійністю й рішучістю, він почав створювати підґрунтя для нового життєстрою свого народу та життєдіяльності держави. Як результат, християнські духовні цінності породили глибинні народні традиції, які змінили всю соціальну тканину народного буття. Духовне прагнення народу до єдиного Бога не змусило довго чекати милостей Господніх для новохрещеної Русі. Слава і світове визнання Київської Русі, її «золотий вік» постають з розквіту нової християнської гілки. Не дивно, що доньки київських князів стали королевами Данії, Норвегії, Польщі, Франції, Чехії та Шотландії, а також імператрицями Римської імперії та візантійськими принцесами.

Україна-Русь ґрунтується на православ'ї. Це – незаперечний факт, і тільки легковажні люди не хочуть визнавати його важливості. Саме православна віра сформувала інтелект, психологію, менталітет, пам'ять, характер як окремої людини, так і народу в цілому.

Нашому народу, соборному хранителю образу Христа, притаманні і Його якості: жертовність, самовіддача, терпіння, милосердя, великодушність, миролюбність, доброта, чуйність, вдячність, любов до Батьківщини, совісність, дружелюбність; а в Його святих, кращих представниках народу, проявилася Його подоба, тому й названі вони преподобними.

Істинний християнин завжди відрізняється шанобливим ставленням до старших, чину, влади, визнанням ієрархії світопорядку. Життєві події сприймаються ним як воля Бога і вимагають від нього внутрішнього смирення, преображення своєї душі Божественною благодаттю. Тому мета життя – не зміна реалій, влади чи політичного устрою (зовнішніх умов), а зміна себе для здобуття Духа Святого.

Істинний християнин з досвіду отримує знання, що світ і доля кожної людини скеровані Промислом Божим, і тому він має дотримуватися покірної християнської правоти у справах, словах і помислах.

Надзвичайно важливо для нас усвідомити досвід цієї частини нашої історії, коли домінуючі в суспільстві цінності цього світу (сила, влада, гроші), що реалізуються людським «его» в планетарному масштабі, породили глобальні соціокультурні, ресурсні, екологічні, геополітичні проблеми, які висунули на порядок денний питання про збереження в людині її людської природи.

Примітно, що через тисячоліття святий князь Володимир особистим прикладом, по суті, підказує відповідь на питання про вибір майбутнього своїм нащадкам, вказує нам, його спадкоємцям, шлях, який дає унікальний шанс знову стати народом-носієм головної ідеї сенсу людського життя.

Історія неодноразово засвідчувала, що моральний вибір тих, хто панує, вирішальним чином впливає на розвиток народної самосвідомості. Зроблений одного разу вибір і дотримання його в облаштуванні суспільного життя встановлює і спрямовує на багато поколінь звичаї народу. І, навпаки, метушня можновладців відбивається на зміні виховних підходів, принципів і критеріїв душевно-тілесної будови народу та окремої особистості. Як наслідок, народ дезорієнтується, намагається копіювати чужий досвід, зазнає потрясінь.

Будь-який моральний вибір у своїй основі зводиться до двох альтернатив – прагнення до богопослуху й боголюдної як до життєвої мети людини або ж до самовілля й розбещення ества людської природи та її вічної смерті. І те й інше співіснує в серці народу, зумовлюючи його історичну долю. Яким шляхом влада поведе свій народ? Чи не даремно наші батьки й діди зберігали для нас істини віри православної, саме за неї проливаючи свою кров, терплячи голод і муки?

Будівництво Десятинного собору як храму-символу стало показником того, яке місце посіло пошанування Бога в народному житті тисячу років тому. Глибоко символічною є закладка князем Володимиром першого каменя під будівництво Десятинного собору (згадаймо однойменну картину В.П. Верещагіна). Десятинний собор став символом-артефактом, що позначив новий цивілізаційний вектор для молодій державі, князь і народ якої у хрещенні народилися заново «від води й духу» і звели очі до неба, всотуючи (стяжая) богопроникний разум.

Плекання духовної спадщини нашої Вітчизни, яку крізь віки донесли до нас наші пращури, відновлення живого слова віри в наших серцях сплітає в єдине ціле минуле і майбутнє, що, по суті, і є нашим поверненням «до себе».

Таким чином, цінність археологічної пам'ятки не вичерпується введенням її до наукового обігу. Саме її існування та збереження мають неминущу інтелектуальну й духовну цінність, яка засвідчує рівень культурності суспільства. У цьому сенсі Музей історії Десятинної церкви зі сховища мертвих артефактів колишньої величчї стає джерелом оновленого майбуття нашого народу, а відновлений Десятинний собор – духовним символом України.

*Лариса Бойко-Бойчук,
кандидат політичних наук, ГО «Україна Православна»*

Зміст

Contents

7

Хроніка *Chronicle*

II Наукові читання МІДЦ, присвячені 190-річчю археологічних досліджень Десятинної церкви *Second Scientific Readings*

- 32 *Вікторова П.* Поховання вагітної жінки з розкопок церкви Різдва Богородиці Десятинної: палеопатологічні аспекти
- 36 *Гнера В.* Застосування безпілотних літаючих апаратів при дослідженні давньоруських храмів
- 41 *Дятлов В.* Историческая гипотеза как источник церковной традиции
- 45 *Жигола В.* Рови укріплень Старокиївської гори в другій половині XVII століття
- 52 *Журухіна О.* Морфологічна та технологічна характеристики намиста з поховань давньоруського часу на території Десятинної церкви
- 56 *Зайцева О., Рудь В.* Дерев'яні храми Вінниччини: до історіографії питання
- 64 *Капустін К.* Матеріали золотоординського та литовського часів з Києва
- 71 *Козюба К.* Дослідження 1909–1910 років Дмитра Мілеєва храму XI століття в митрополичому саду Софії Київської (за матеріалами наукового архіву Інституту історії матеріальної культури у Санкт-Петербурзі)

- 87 *Комар О.* До проблеми метрології плану Десятинної церкви
- 109 *Петрик В., Цибулькін В.* Міфи та вигадки з історії Десятинної церкви
- 115 *Писаренко Ю., Писаренко Н.* Народне сприйняття образу Богородиці
- 131 *Тронь Т., Радомський І.* Вплив Системи Трьох Віків Крістіана Томсена на побудову музейних експозицій
- 137 *Хамайко Н.* Камерні поховання некрополя Десятинної церкви: проблеми інтерпретації
- 148 *Хроненко І.* Исследование христианских реликвий (по материалам Всероссийских археологических съездов на территории Украины в конце XIX – начале XX века)
- 154 *Чміль Л.* Гончарні горни на Старокиївській горі: до постановки проблеми

Наукові та науково-популярні статті
Scientific and Popular Science Articles

- 164 *Коваль А.* Десятинная церковь Пресвятой Богородицы как первый кафедральный собор киевских правящих архиереев
- 169 *Козюба В.* Кам'яна сировина в київському монументальному будівництві кінця X – початку XII століття
- 180 *Кризина Я.* Византийская эстетика XIII–XV веков
- 186 *Крижановський В.* Археологічні об'єкти XVI–XVIII століть з розкопок «Західного палацу» в Києві
- 192 *Левченко Т.* Фаянс и фарфор из археологических раскопок Десятинного переулка в Киеве

22 січня 2014 року

Участь співробітника Музею Миколи Андрієвського в науковій конференції

25 січня 2014 року співробітники Музею історії Десятинної церкви відвідали такі мистецькі виставки в Національному заповіднику «Софія Київська»: «Мозаїки і фрески Михайлівського Золотоверхого собору XII ст.», «Мистецтво іконопису – духовна спадщина народу», «Шедеври давньоруського мистецтва. Ікони XV–XVII століть з колекції Музею імені Андрія Рубльова» (РФ). На останній було представлено експозицію з 30 унікальних ікон. Наступна виставка, на якій побували співробітники МІДЦ, – «Київські одкровення Адріана Прахова». Це перший великий виставковий проект заповідника, присвячений постаті видатного мистецтвознавця, археолога Адріана Прахова. Він жив у Києві в 1884–1896 роках, досліджував давні фрески Кирилівської церкви, монументальний живопис Софійського й Михайлівського соборів, керував художніми роботами в щойно спорудженому Володимирському соборі. Уперше серед експонатів виставки – 117 ескізів та начерків В. Васнецова під час роботи у Володимирському соборі. Один із центральних експонатів у залі, присвяченому Володимирському собору, – плащаниця, що її вишила донька Адріана Прахова Олена за ескізами В. Васнецова. На завершення науковці МІДЦ відвідали виставку «Натхнення під покровом Святої Софії – Пре-

22 січня 2014 року в рамках програми «Дні науки Національного університету “Києво-Могилянська академія”» у приміщенні науково-освітнього закладу відбулася конференція «Археологічні студії: проблеми та перспективи – 2014». У ній узяв участь науковий співробітник Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень МІДЦ Микола Андрієвський, який виголосив доповідь «Кінні загони слов'ян у ранньослов'янському війську».

У доповіді було порушено проблему ставлення до кінних слов'янських загонів у сучасній історіографії. Також були розглянуті писемні згадки візантійських авторів про кінні загони слов'ян та висловлені припущення про їх бойові характеристики, роль і значення в організації слов'янського війська.

25 січня 2014 року

Відвідання мистецьких виставок у Національному заповіднику «Софія Київська»

мудрості Божої» народного художника України Людмили Мешкової. Основу експозиції становлять декоративні керамічні композиції, портрети, ікони. До уваги глядачів було представлено також ескізи двох декоративних панно: алегорична композиція «Хіросіма–Чорнобиль» та «Земле, флюїди життя і розквіту світам Всесвіту посилай...» – найбільша і найвідоміша робота Л. Мешкової, розміщена в Штаб-квартирі ЮНЕСКО в Парижі.

Лютий 2014 року

Сила меча духовного

3 лютого 2014 року на засіданні Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень МІДЦ старший науковий співробітник Віталій Жигола виголосив доповідь «Графічні джерела XVII–XIX ст. із зображенням фортифікаційних споруд Старокиївської гори». Він представив гравюри, плани та мапи XVII–XIX ст. центральної частини Києва, провів візуальний аналіз джерел, охарактеризував конструктивні особливості, розглянув історіографію питання.

Доповідач проаналізував розміщення й типи зображених оборонних споруд, їхні зміни в часі та просторі, зміни окремих частин і загальну тенденцію зображення фортифікацій Києва на джерелах XVII–XIX ст. Доповідь викликала жваву дискусію.

18 лютого 2014 року

Доповідь наукового співробітника Музею Романа Луценка

У дні протистояння, що сталося на межі 2013–2014 років, над київським Майданом звучали слова молитви, звернені до Спасителя. З твердженням, що церква не відіграє практично ніякої ролі в таких подіях, не можна погодитися. Нині відбувається повернення церкви до активної ролі в житті суспільства. Проте навіть нам, безпосереднім свідкам тих подій, не під силу оцінити значимість того, що зробили насельники Різдва Пресвятої Богородиці Десятинного чоловічого монастиря, директор Музею історії Десятинної церкви Павло Дорошенко і ряд співробітників нашого закладу, коли в морозні ночі вони стояли між барикадами протиборчих сторін, щоб силою молитви і християнської любові до ближнього свого зупинити кровопролиття.

3 лютого 2014 року

Доповідь старшого наукового співробітника Музею Віталія Жиголи

18 лютого 2014 року на засіданні Науково-дослідного відділу музеєфікації археологічних об'єктів МІДЦ науковий співробітник Роман Луценко виголосив доповідь «Музеєфікація пам'ятки давньоруської архітектури «Княжий терем» кінця XII – початку XIII ст. в Новгороді-Сіверському».

У доповіді викладено досвід музеєфікації та консервації одного з найяскравіших археологічних комплексів України – фундаментів князівського терема в Новгороді-Сіверському, що був зруйнований під час монголо-татарської навали 1239 року.

Доповідач проаналізував сучасний стан пам'ятки, засади й принципи, на яких ґрунтується проект, а також динаміку змін та питань її збереження в умовах сьогодення.

25 лютого 2014 року

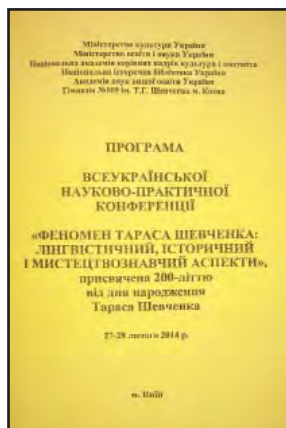
Доповідь провідного наукового співробітника Наталії Писаренко

25 лютого 2014 року в конференц-залі Музею історії Десятинної церкви провідний науковий співробітник Науково-експозиційного відділу Наталія Писаренко виголосила доповідь «Федір Ернст. Сторінки життя». Доповідачка окреслила складний життєвий і науковий шлях українського історика, мистецтвознавця та музеєзнавця Ф. Ернста. Він знаний як автор найкращого путівника по Києву, виданого в 1930-х роках; усе своє життя присвятив рятуванню музейних та історичних цінностей. Ф. Ернст доклав неабияких зусиль для відстоювання Михайлівського собору, Ірининської церкви під час перепланування центру Києва та боротьби більшовиків з релігією, але, зрештою, був знищений радянською владою, як і ці пам'ятки.

27 лютого 2014 року

Участь у конференції, присвяченій Тарасу Шевченку

Кандидат історичних наук провідний науковий співробітник Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень МІДЦ Ігор Хроненко взяв участь у Всеукраїнській науково-практичній конференції «Феномен Тараса Шевченка: лінгвістичний, історичний і мистецтвознавчий аспекти», присвяченій 200-літтю від дня народження Т. Шевченка, яка проходила в Національній історичній бібліотеці України. Науковець виголосив доповідь «Провісники народного повстання в Кирило-Мефодіївському товаристві – Т.Г. Шевченко та М.І. Гулак».

Мета конференції – висвітлити багатогранну творчу спадщину Тараса Шевченка та її сприйняття в сучасному українському суспільстві. Під час наукового заходу було виголошено понад 60 доповідей.

28 лютого 2014 року

Із життя Науково-дослідного відділу фондів МІДЦ

28 лютого 2014 року на черговому засіданні Науково-дослідного відділу фондів Музею історії Десятинної церкви його співробітниками було зроблено камеральну обробку понад ста зразків нових фондових надходжень.

Зокрема, вони зробили первинну атрибуцію предметів (категорія предметів, датування), визначили їхні розміри, а для деяких із них (керамічні та скляні вироби) провели розчистку від бруду.

Предмети були розділені за групами та підготовлені до наступного етапу.

20 березня 2014 року

Участь науковця Музею в науково-практичній конференції

Яскравого сонячного дня 20 березня 2014 року для охочих до пізнання дітей було проведено інтерактивну екскурсію, яка розпочалася біля Золотих Воріт.

По вулиці Володимирській екскурсанти дійшли до Софійської площі, де ознайомилися з історією Софійського собору та дізналися цікаві подробиці про пам'ятник Богдану Хмельницькому. Далі маршрут проліг до Михайлівської площі та Золотоверхого собору. Наступним цікавим місцем стала одна з перлин Києва – Андріївська церква. Насамкінець прийшли до місця, де свого часу височіла перша кам'яна церква Київської Русі – Десятинна.

Після цікавої прогулянки всі зібралися в приміщенні Музею історії Десятинної церкви, де у приємній творчій атмосфері кожен

20 березня 2014 року кандидат наук з державного управління провідний науковий співробітник Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень МІДЦ Валентин Петрик узяв участь у науково-практичній конференції «Актуальні проблеми управління інформаційною безпекою держави», на якій виступив з доповіддю «Релігійні ідеї в інформаційно-психологічному протиборстві». Захід проходив у приміщенні Національної академії Служби безпеки України. Під час конференції також було окреслено основні напрями взаємодії в науково-дослідницькій діяльності Музею історії Десятинної церкви та Академії.

20 березня 2014 року

Культурно-масовий захід «Стежками Давнього Києва»

зміг за допомогою різноманітних матеріалів виразити та відтворити саме те, що припало йому до душі під час екскурсії.

Майстерня завершилася чаюванням, адже необхідно було набратися сил для останнього етапу цього незвичайного пізнавального заходу – пошуку скарбів! Отож, підкріпившись, діти рушили шукати підказки, які привели їх до скарбу!!!

Наприкінці всім учасникам заходу було вручено пам'ятні призи від Музею історії Десятинної церкви, а також подяку за добротність.

Екскурсію підготували й провели співробітники Науково-дослідного відділу фондів МІДЦ Поліна Вікторова та Олена Дзনেладзе.

31 березня 2014 року

«Археологічні пам'ятки Межигір'я: нові дослідження»

31 березня 2014 року в конференц-залі Музею історії Десятинної церкви провідні наукові співробітники Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень кандидат історичних наук Леся Чміль та Наталя Хамайко виголосили наукову доповідь «Археологічні пам'ятки Межигір'я: нові дослідження».

Доповідь присвячено результатам нових археологічних обстежень території маєтку в Межигір'ї (с. Нові Петрівці Вишгородського району Київської області).

До останнього часу проблему складало вилучення території Межигір'я з охоронних реєстрів пам'яток історії, археології та архітектури, що вносило значний дисонанс із відомостями про наявність там останніх. Площа, що становить близько 140 га, була обнесена парканом, і доступ громадськості туди значно обмежувався.

на перетинку перед вертолїтним майданчиком, багатошарове поселення в урочищі Хутір (під вертолїтним майданчиком), укрїплення нового часу на Виноградній горі, місце Спасо-Преображенського монастиря, де знайдено матеріали від доби трипїлля до нового часу.

Особливу увагу привернула територія колишнього Межигірського монастиря, де в XIX ст. функціонувала фаянсова фабрика. Більшість знахідок, що їх вдалося обстежити під час огляду, пов'язується саме з виробництвом фаянсу.

Водночас, усупереч діючому законодавству, територію постійно розплановували й забудовували житловими та господарськими об'єктами.

Відкриття вільного доступу до маєтку наприкінці лютого – на початку березня 2014 року дало змогу здійснити візуальне археологічне обстеження цієї ділянки.

Таке обстеження підтвердило наявність чотирьох уже відомих на цей час пам'яток і дало змогу відкрити ще дві нові, а також розширити відомості про час їх існування.

Загальна хронологія всіх обстежених місцезнаходжень сягає від доби пізньої бронзи – раннього заліза, XVI–XII ст. до н. е., до кінця XIX – початку XX ст. н. е.

Це багатошарове поселення на краю поля для гри у гольф, поселення трипільського часу

3 квітня 2014 року

На гостині в Михайла Булгакова

3 квітня 2014 року на черговому засіданні Науково-екскурсійного відділу та сектору методичної роботи МІДЦ було розглянуто чимало питань, визначених як планами на поточний рік, розпорядженнями директора Музею, так і планом взаємодії між відділами.

Колектив заслухав доповідь наукового співробітника Михайла Мельника «Утвердження елементів демократії у Великому князівстві Київському і Новгородській землі та роль церкви в цьому процесі».

У ній було висвітлено витoki та особливості народовладдя в різних країнах – від давніх до середньовічних. Доповідач назвав законодавчі та правові норми, навів приклади демократичного устрою і прав громадян в управлінні державою.

10 квітня 2014 року

На зустріч із легендою

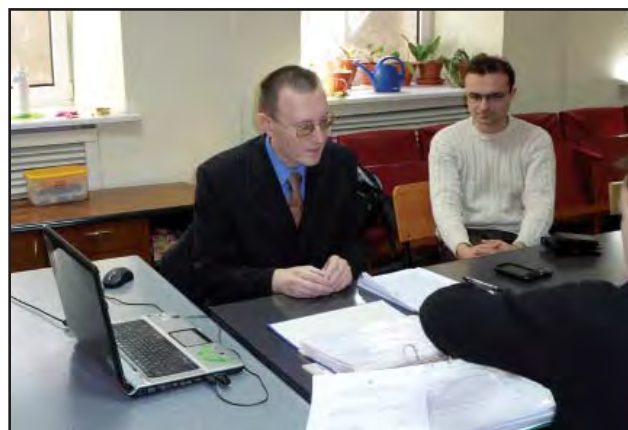

3 квітня 2014 року співробітники Науково-екскурсійного відділу та сектору методичної роботи МІДЦ відвідали Літературно-меморіальний музей Михайла Булгакова, де колектив радо зустріли працівники закладу, а з експозицією музею ознайомила його директор Людмила Губіанурі. Не оминув колектив увагою і сам булгаковський Бегемот.

Співробітники Відділу розповіли пані Людмилі про свої творчі й наукові плани, залишили відгук у книзі відвідувачів та поділилися досвідом з колегами, а на завершення подарували Літературно-меморіальному музею перший випуск бюлетеня МІДЦ «Opus Mixtum».

3 квітня 2014 року

Доповідь наукового співробітника Музею Михайла Мельника

Науково-екскурсійний відділ та сектор методичної роботи МІДЦ вважає запорукою успішної діяльності узагальнення та аналіз досвіду роботи музеїв міста Києва. Саме із цією метою 10 квітня 2014 року вони відвідали музей-майстерню, присвячений воістину великій і геніальній людині – українському скульптору, кінорежисеру Іванові Кавалерідзе. У творчому доробку майстра чимало пам'ятників, що й донині залишаються окрасою нашої столиці, зокрема княгині Ользі, Ярославу Мудрому, Григорію Сковороді. Співробітники музею-майстерні ознайомили колектив МІДЦ з експозицією, розповіли про нашого земляка, окреслили свої творчі плани, а на завершення подарували для бібліотеки нашого Музею книжки про життя і творчість І. Кавалерідзе.

10 квітня 2014 року

Доповідь кандидата наук
Валентина Петрика

10 квітня 2014 року відбулося чергове засідання Науково-екскурсійного відділу та сектору методичної роботи, яке пройшло під головуванням директора Музею Павла Дорошенка. У ході роботи колектив Відділу поділився з ним своїми творчими й науковими планами, а директор своєю чергою визначив терміни виконання поставлених завдань.

Важливим моментом у роботі засідання стала доповідь провідного наукового співробітника Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень МІДЦ кандидата наук з державного управління Валентина Петрика. У своєму емоційному виступі доповідач торкнувся питання неоязичництва та його проявів на теренах нашої держави. Доповідь викликала у слухачів чимало запитань.

11 квітня 2014 року

Майстер-клас із писанкарства

11 квітня 2014 року в Музеї історії Десятинної церкви відбувся майстер-клас із писанкарства, що його провели Поліна Вікторова та Віталій Рудь.

У заході взяли участь співробітники Музею та запрошені гості. Окрім самого майстер-класу з поетапним розписом писанки восковою технікою, присутні ознайомилися з історією прикрашання яєць до Великодня.

За народними повір'ями писанки були джерелом родючості й багатства, вони захищали від стихійного лиха. Після освячення в церкві їх дарували священику та найближчим людям.

Під час майстер-класу всі присутні створили для себе потужний оберег на весь рік.

11–13 квітня 2014 року в Чернігові пройшла XIII Міжнародна студентська наукова археологічна конференція «Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи».

Музей історії Десятинної церкви на конференції представляв старший науковий співробітник Науково-дослідного відділу музеєфікації археологічних об'єктів Іван Зоценко.

Під час роботи секції «Проблеми розвитку середньовічного суспільства та археологічні старожитності IX–XIII ст. Центрально-Східної Європи» було оприлюднено спільну доповідь І. Зоценка та Д. Бібікова «Давньоруські пам'ятки в околицях с. Демидів Вишгородського району (за матеріалами розвідки 2013 року)».

11–13 квітня 2014 року

Участь у конференції

11 квітня 2014 року

Зустріч із російським науковцем Денисом Йолшиним

12 квітня 2014 року, у цей по-весняному прохолодний день, співробітники Музею історії Десятинної церкви взяли участь у роботах із благоустрою заповідної території на Старокиївській горі.

Коли збираються одностудці, то й робота йде на лад. А ентузіазм і велике бажання зробити нашу столицю ще кращою та чистішою залучили до праці також небайдужих містян.

З одним з них – музикантом Яковом (саме так відрекомендувався наш новий знайомий) – та співробітником Науково-екскурсійного відділу МІДЦ Михайлом Мельником зав'язалася дружня бесіда, підсумком якої став план творчої співпраці. Спільна робота дружнього колективу завершилася далеко за полудень.

14 квітня 2014 року

Наукова доповідь «До питання археології реліквій середньовіччя»

11 квітня 2014 року в конференц-залі Музею історії Десятинної Церкви відбулася зустріч колективу закладу зі старшим науковим співробітником Державного Ермітажу (м. Санкт-Петербург, Російська Федерація) кандидатом історичних наук Денисом Йолшиним.

У ході зустрічі було обговорено надзвичайно актуальні для МІДЦ питання музеєфікації, консервації та відновлення давньоруських архітектурно-археологічних пам'яток, зокрема залишків фундаментів Десятинної церкви.

Важливим результатом цього заходу стала домовленість про подальшу співпрацю між Музеєм історії Десятинної церкви та російським науковцем.

12 квітня 2014 року

На суботник – з радістю...

14 квітня 2014 року провідний науковий співробітник Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень МІДЦ кандидат історичних наук Ігор Хроненко виголосив доповідь «До питання археології реліквій середньовіччя», у якій розглянув питання, пов'язані з поняттям християнської святині й реліквії з погляду церковної археології. На прикладах історії перебування православних реліквій у XVI–XVII ст. на території Русі було проаналізовано відношення до них з боку церковної та світської влади. Доповідач дійшов висновку про необхідність продовжувати дослідження історії християнських реліквій на сучасному етапі.

Після доповіді відбулася дискусія, у ході якої І. Хроненко відповів на запитання.

17 квітня 2014 року

Експерсія до Свято-Михайлівського монастиря

17 квітня 2014 року в життєдіяльності Науково-експерсійного відділу та сектору методичної роботи МІДЦ відбулася цікава подія – експерсія в Музей історії Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря.

В історії утвердження християнства в Україні-Русі важливою сторінкою є доля Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря, що розташований у самому серці нашої столиці. Співробітники Відділу із цікавістю оглянули експозицію Музею історії монастиря, поділилися своїм досвідом роботи з колегами.

Проте найбільше враження справив підйом на дзвіницю монастиря, з якої вдалося помилуватися весняними краєвидами древнього і вічно молодого Києва.

17 квітня 2014 року

Участь у культурно-мистецькому проекті «Віртуальний музей»

17 квітня 2014 року співробітники МІДЦ взяли участь в інноваційному проекті Київського національного університету культури і мистецтв «Віртуальний музей». Його основна ідея полягає у створенні віртуальної бази даних, до якої має ввійти інформація про світові та українські музеї. Від Музею історії Десятинної церкви у відкритті проекту взяли участь співробітники Науково-експерсійного відділу Сергій Чорний та Михайло Мельник. Гостею заходу стала випускниця КНУКіМ С.Є. Пахлова, яка нині представляє українську нематеріальну спадщину в ЮНЕСКО і є старшим співробітником Українського центру культурних досліджень Міністерства культури України. Завідувач кафедри історії України та музеєзнавства КНУКіМ Олена Гончарова

продемонструвала презентацію про Музей сучасного мистецтва Чикаго та Чиказький інститут мистецтв.

Як «пробу пера» надали свої матеріали студенти КНУКіМ. Зокрема було продемонстровано презентації про Музей Гетьманства, Національний музей «Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні», Національний музей українського народного декоративного мистецтва, Центр української культури та мистецтв в Україні, Музей Івана Гончара, Музей шістдесятництва.

Від імені директора МІДЦ Павла Дорошенка та всього колективу закладу співробітники Науково-експерсійного відділу висловили щирі привітання учасникам заходу та провели презентацію, у якій висвітлили діяльність нашого Музею. Також вони передали в подарунок кафедрі історії України та музеєзнавства КНУКіМ перший випуск щорічника «Opus Mixtum» і запросили відвідати Музей для продовження творчої співпраці.

18 квітня 2014 року

Фестиваль писанки в «Софії Київській»

Історія створення музеїв та формування їхніх фондів – це насамперед історія окремих людей та кропітка праця колективу. Проте найчастіше музеї тримаються на плечах дерзновенних ентузіастів, яких Вальтер Скотт називав «вітрами, що надувають паруси мандрів і відкриттів». Саме таким ентузіастом в Музеї історії Десятинної церкви став весь його колектив на чолі з директором Павлом Дорошенком.

25 квітня 2014 року в гості до свого колишнього студента, а нині – директора Музею історії Десятинної церкви, завітала завідувач кафедри музеєзнавства, доктор культурології, доцент Київського національного університету культури та мистецтв Олена Миколаївна Гончарова разом зі студентами I курсу.

Метою зустрічі було дізнатися, як потрібно зберігати історичну спадщину, не спотворюючи пам'яті про минуле, – гідно, дбайливо, а не по-варварськи. Спілкування

18 квітня 2014 року на черговому засіданні Науково-дослідного відділу фондів Музею історії Десятинної церкви співробітники, окрім вирішення планових питань Відділу, здійснили екскурсію до Національного заповідника «Софія Київська».

Їхньою метою було відвідання щорічного Всеукраїнського фестивалю писанок – великого мистецького проекту, що відроджує вікові традиції українського народу. У рамках святкування Великодня тисячі українців зі всієї країни передали до Києва колекції власноруч розписаних писанок і крашанок.

На фестивалі співробітники МІДЦ оглянули всеукраїнську писанкову колекцію, а також сучасні арт-об'єкти та інсталяції на тему Великодня.

25 квітня 2014 року

Як потрібно зберігати історичну спадщину

пройшло в теплій атмосфері. Відповідаючи на всі запитання, П. Дорошенко захопив усіх небайдужих до співпраці з Музеєм. За щире ставлення до них студенти проголосили Павла Вікторовича своїм «хрещеним батьком».

Також під час цієї зустрічі співробітники Науково-екскурсійного відділу та сектору методичної роботи Андрій Петренко і Михайло Мельник ознайомили всіх з особливостями побудови екскурсійної програми на маршрутах із повністю або частково зруйнованими об'єктами, поділилися досвідом роботи екскурсиводів при відвідуванні культурних споруд.

Гості були задоволені зустріччю та залишили теплі відгуки про відвідання Музею.

28 квітня 2014 року в конференц-залі МІДЦ кандидат наук з державного управління, доцент, провідний науковий співробітник Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Валентин Петрик виголосив доповідь «Пантеон князя Володимира в Києві: спроба ретроспективного аналізу».

Були запрошені та виступили співдоповідачами за темою доповіді заступник президента ГІС-асоціації Олексій Черненко та кандидат філологічних наук, доцент, керівник Установи синергетичних досліджень «Magisterium» Володимир Цибулькін. В обговоренні доповіді також активну участь узяв кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень МІДЦ Олексій Комар.

5 травня 2014 року

Наукова доповідь співробітника Музею Миколи Андрієвського

8 травня 2014 року в конференц-залі МІДЦ відбувся концерт-лекція талановитого київського віолончеліста Якова Душаківа «Неосяжні можливості віолончелі». Знайомство співробітників Музею з музикантом відбулося під час роботи з благоустрою заповідної території Старокиївської гори, до якої він охоче долучився.

Під час виступу прозвучали твори іноземних та вітчизняних композиторів-класиків Й. Баха, Л. Боккеріні, П. Казальса, Ж. Дюпора, М. Ростроповича. Кожен виконаний музичний твір викликав неабияке слухачське захоплення та гучні оплески. Крім того, Яків повідав про історію свого інструмента, особливості написання творів для віолончелі та історію музичного віолончельного мистецтва.

28 квітня 2014 року

Доповідь кандидата наук Валентина Петрика

5 травня 2014 року на засіданні Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень МІДЦ науковий співробітник Микола Андрієвський виголосив доповідь «Водний транспорт слов'ян у ранньому середньовіччі (за писемними джерелами)». Доповідач охарактеризував систему водних артерій і перепон, що їх доводилося долати слов'янам під час військових походів; проаналізував історичні згадки про методи форсування; назвав основні методи організації екіпажу на монокилах; простежив еволюцію від річних монокилів до морських. Окремо було розглянуто традицію вшанування Пречистої Богородиці і святого Димитрія Солунського як небесних захисників Константинополя й Фессалонік від морських нападів з боку слов'ян.

8 травня 2014 року

Під звуки віолончелі

23 травня 2014 року

Колекція фарфору та фаянсу з розкопок по Десятинному провулку

23 травня 2014 року відбулася Міжнародна наукова конференція «Печери та монастирі в історії України». Цей науковий захід присвячено проблемам історії та археології печер і монастирів. Співробітник Відділу музеєфікації археологічних об'єктів МІДЦ Роман Луценко (у співавторстві із завідувачем відділу наукових досліджень печер та пам'яток археології Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» Володимиром Руденком) подав доповідь «Підземні об'єкти на території Пустинно-Рихлівського монастиря». У ній розглянуто історію та сучасний стан підземних об'єктів Пустинно-Рихлівського монастиря – «Старі печери», «Нові печери», підземний хід у Північно-західному корпусі келій монастиря.

23 травня 2014 року

Наша праця – улюбленому місту

23 травня 2014 року на засіданні Науково-дослідного відділу фондів провідний науковий співробітник Тетяна Левченко виголосила доповідь «Колекція фарфору та фаянсу з розкопок по Десятинному провулку», у якій розглянула основні типи фарфорового та фаянсового посуду, знайденого під час археологічних досліджень. Також було детально проаналізовано та описано окремі елементи складних орнаментів. Т. Левченко розповіла про історію окремих фабрик, зокрема відомої німецької компанії Villeroy&Voch та російського Товариства з виробництва фарфорових і фаянсових виробів М.С. Кузнецова. Доповідь супроводжувалася демонстрацією ілюстративного матеріалу, що дало можливість усім присутнім краще сприйняти її зміст.

23 травня 2014 року

Участь у конференції «Печери та монастирі в історії України»

День благоустрою території на Старокіївській горі вже став традиційним для колективу Науково-екскурсійного відділу та сектору методичної роботи. У черговий день, відведений для такої роботи, співробітники НЕВ та СМР разом з усім колективом Музею працювали як на заповідній території, так і на суміжних ділянках.

Особливого колориту та святкового настрою додав той факт, що багато співробітників Музею прийшли на «толоку» зі своїми дітьми, які з радістю взяли активну участь у робочому процесі.

Сподіваємося, що незабаром заповідна територія постане перед містянами та гостями нашої столиці в оновленому вигляді.

27 травня 2014 року

Віртуальний музей «Київська Русь»

Презентація культурно-мистецького проекту Віртуальний музей «Київська Русь» відбулася 27 травня 2014 року в приміщенні Музею історії Десятинної церкви. Презентували проект студенти першого курсу кафедри історії України і музеєзнавства Київського національного університету культури і мистецтв (КНУКіМ) під керівництвом завідувача кафедри, доктора культурології, доцента Олени Миколаївни Гончарової.

Це вже не перший візит викладачів та студентів КНУКіМ до Музею історії Десятинної церкви. Стосунки між цими двома закладами тривалі й дружні. Цього разу, окрім презентації наукових робіт студентів, Київський національний університет культури і мистецтв приніс із собою цінні подарунки – сучасний відеопроєктор і збірку наукових праць кафедри історії України та музеєзнавства «Актуальні проблеми теорії і практики музейної та пам'яткоохоронної діяльності».

Співробітники Музею ознайомилися з надзвичайно цікавими роботами студентів першокурсників. Варто зазначити, що, якщо в певних моментах майбутнім науковцям і бракувало академічного досвіду, то все це компенсувалося вільним володінням новітніми інформаційними здобутками – усі презентації були виконані на високому технічному рівні. У своїх презентаціях студенти наголошували, що майбутнє за віртуальними музеями й експозиціями – дешевими та широко доступними. Власне перші розробки таких музеїв і були представлені на науковій аудиторії, яка своєю чергою високо оцінила роботу студентів та університетської професури.

28–30 травня 2014 року відбулася XII Міжнародна наукова конференція «Церква – наука – суспільство: питання взаємодії». На пленарному засіданні було заслухано спільну доповідь Всеволода Івакіна, співробітників МІДЦ Віталія Козюби, Наталії Хамайко та Лесі Чміль «Територія Межигірського монастиря як археологічна пам'ятка». Також В. Козюба на секції «Археологічні дослідження пам'яток церковної давнини» виступив з доповіддю «Дослідження 1909–1910 рр. храму XI ст. в митрополичому саду Софії Київської».

Провідний науковий співробітник Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Ігор Хроненко взяв участь у роботі секції «Церква в XIX–XX ст.: джерела, історія та історіографія».

28–30 травня 2014 року

Участь у конференції

29 травня 2014 року

Усе найкраще – дітям

Згідно з розпорядженнями директора Музею Павла Дорошенка співробітники Науково-екскурсійного відділу та сектору методичної роботи продовжують популяризувати діяльність Музею історії Десятинної церкви в освітніх закладах м. Києва.

Так, чергова зустріч із педагогічним колективом однієї зі столичних шкіл уже дала свої результати – 29 травня до Музею завітало три групи учнів школи № 6.

Благодійну екскурсію для школярів по Старокиївському дитинцю з неприхованим задоволенням провели наукові співробітники НЕВ та СМР Владислава Крапивка, Ольга Зайцева та Михайло Мельник. Символічно, що благодійна екскурсія відбулася напередодні Міжнародного дня захисту дітей.

30 травня 2014 року

Наукові доповіді співробітників НДВФ

Діти – це найкраща аудиторія для екскурсовода. Вони вміють уважно слухати, цікавляться побаченим та швидко запам'ятовують почуте.

Не стали винятком і наші молоді допитливі екскурсанти. Їх переповнювали щирі емоції радості та захоплення від прогулянки Старокиївською горою.

Також цього дня школярам випадала нагода відвідати Національний музей історії України, де оглядову екскурсію для них провів науковий співробітник НЕВ та СМР Михайло Мельник.

Наприкінці екскурсії учні й педагоги, котрі їх супроводжували, висловили щирю вдячність колективу Науково-екскурсійного відділу Музею історії Десятинної церкви за цікаву подорож у минуле нашої столиці.

30 травня 2014 року на засіданні Науково-дослідного відділу фондів було заслухано дві доповіді. Старший науковий співробітник В'ячеслав Крижановський виголосив доповідь «Археологічні об'єкти XVI–XVIII століть з розкопок “Західного палацу” в Києві». Він назвав етапи археологічних досліджень, у результаті яких було розкрито давні фундаменти; охарактеризував особливості укладання фундаментів будівлі; проаналізував знахідки, датовані як киеворуським періодом, так і пізнішими часами.

У доповіді старшого наукового співробітника Віталія Рудя йшлося про програмне забезпечення для електронної каталогізації фондів матеріалів. Автор продемонстрував основні принципи роботи програми «Музеолог».

31 травня 2014 року

Костюмоване дійство «Три народження Десятинного храму»

31 травня 2014 року Науково-експозиційний відділ Музею історії Десятинної церкви, за участі співробітників інших структурних підрозділів Музею – Владислава Дятлова, Віталія Козюби, Тетяни Левченко, Владислави Крапивки, Михайла Мельника, Дмитра Шевченка, Івана Зоценка – на території Дитинця давнього Києва презентували театралізоване дійство-екскурсію «Три народження Десятинного храму».

Експурсійна програма охоплювала різні періоди, починаючи від заснування Києва до сьогодення.

Глядачам було представлено костюми трьох історичних епох. Ведучі висвітлили історію заснування Києва, хрещення Русі, діяльність Київського митрополита Петра Могили, спорудження Десятинної церкви за проектом архітектора Василя Стасова, а також історію досліджень Десятинної церкви археологами в різні роки.

Кияни та гості столиці мали можливість довідатися про одну з основних пам'яток Київської Русі – Десятинну церкву. Це перший мурований храм, який став символом християнства та державності нашої країни.

Біля місця проведення екскурсії було організовано творчий майданчик, де гості ділилися враженнями, а дітлахи залюбки малювали.

Захід мав на меті занурити відвідувачів в атмосферу різних історичних епох. І це вдалося якнайкраще!

Попри несприятливі погодні умови дійство відбулося. Захід відвідали мешканці Києва, Сум, Львова, Донецька, Новограда-Волинського, Луцька, а також зарубіжні гості столиці.

2 червня 2014 року

Відвідання експозиції «Храм. Град. Держава»

2 червня 2014 року співробітники Науково-дослідного відділу історико-архітектурних досліджень МІДЦ ознайомилися з експозицією «Храм. Град. Держава» в Національному заповіднику «Софія Київська». Вона репрезентувала культуру початку християнської ери на теренах Русі-України. Цьому передував період економічного й політичного розвитку східнослов'янського суспільства, що зумовив у IX ст. створення могутньої держави – Київської Русі. Протягом X–XII ст. у Києві творився й утверджувався інститут столиці. Утвердження стольного града Києва як найсвятішого міста середньовічної Русі пов'язане з візантійською соціальною моделлю, у якій були поєднані церковний і державний церемоніали.

4 червня 2014 року

Семінар з підвищення кваліфікації для керівного складу музеїв України

4 червня 2014 року в Музеї історії Десятинної церкви відбувся семінар з підвищення кваліфікації для керівного складу музеїв України. У заході взяли участь директори та представники музеїв України.

Після привітального виступу директора Музею історії Десятинної церкви Павла Дорошенка слово було надано виконуючому обов'язки секретаря Науково-методичної ради, завідувачу Науково-екскурсійного відділу та сектору методичної роботи Володимиру Мещерякову, який виголосив доповідь «Особливості розробки екскурсійної програми на території показу з частково або повністю зруйнованими об'єктами».

У доповіді Володимир Володимирович поділився з колегами досвідом роботи в цьо-

му напрямку. Він розповів, як колектив Музею, зокрема Науково-екскурсійний відділ, працює над вивченням та популяризацією нашого славетного минулого, а також про досягнення, котрі Музей має за короткий час свого існування. У доповіді особливе місце було відведено роботі із сучасними медійними технологіями, що дозволяють більш масштабно охопити потреби та запити екскурсійної аудиторії.

У ході зустрічі всім учасникам було презентовано видання нашого Музею – альманах «Opus mixtum» (№ 1) і буклет з листівками та фотознімками Десятинної церкви в ХІХ – на початку ХХ століття.

На завершення семінару присутні відвідали заповідну територію Музею та прослухали частину екскурсії «Десятинна церква – духовний епіцентр Києва».

5 червня 2014 року

Доповідь Антона Коваля

5 червня 2014 року на черговому засіданні Науково-екскурсійного відділу та сектору методичної роботи, на яке завітав директор МІДЦ Павло Дорошенко, було заслухано доповідь співробітника відділу Антона Коваля «Європейський досвід музейних експозицій: виставки в музеях Кракова». Доповідач розповів про виставки, які йому вдалося відвідати в Кракові (Польща), показав фотографії деяких експонатів Археологічного музею, а також експозицій, відкритих у приміщеннях знаменитого Вавельського замку. Крім того, доповідач продемонстрував спеціальну комп'ютерну програму, що дозволяє здійснити екскурсію головними історичними об'єктами Кракова у 3D вимірі.

23 червня 2014 року

Наукова доповідь співробітника НДВІАД Валентина Петрика

23 червня 2014 року кандидат наук з державного управління, доцент, провідний науковий співробітник Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви Валентин Петрик виголосив доповідь «Псевдоправославна церква “Божої Матері Державна” (“Богородичний Центр”) Іона Береславського та її діяльність в Україні». У доповіді розглянуто культову практику та особливості діяльності нетрадиційної релігійної організації «Богородична церква», а також викрито її деструктивну псевдоправославну сутність.

Активну участь в обговоренні взяв кандидат філологічних наук, доцент, керівник Установи синергетичних досліджень «Magisterium» Володимир Цибулькін.

20 червня 2014 року

Фондова робота. Шифрування предметів

20 червня 2014 року на черговому засіданні Науково-дослідного відділу фондів Музею історії Десятинної церкви співробітники здійснили камеральну обробку музейних предметів.

Шифрування відбулося в науково-допоміжному фонді, де зберігаються понад 100 предметів.

Серед них на особливу увагу заслуговують колекція листівок з панорамним видом на Десятинну церкву кінця XIX ст. та сувенірна продукція із зображенням Десятинної церкви середини XX ст.

25 червня 2014 року

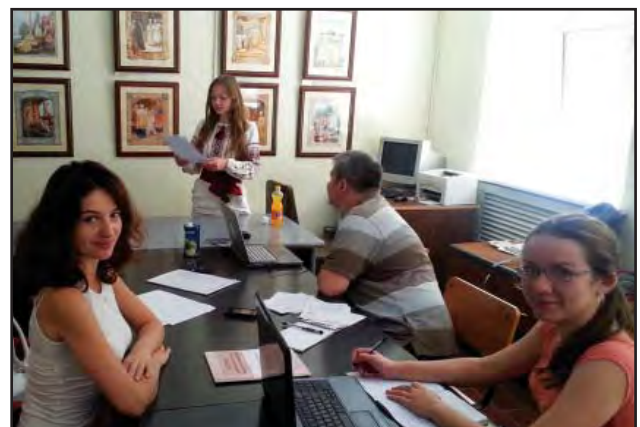
Наукова доповідь «Історія Байкового некрополя»

25 червня 2014 року на засіданні Науково-експозиційного відділу МІДЦ старший науковий співробітник Альона Тронь виголосила доповідь «Історія Байкового некрополя».

Байкове кладовище – одна з найвизначніших пам'яток Києва, історія якої досі залишається невідомою широкому загалу. Сучасний стан збереженості пам'ятки викликає занепокоєння, тому доповідь має за мету привернути увагу киян до цієї проблеми.

Під час доповіді було розглянуто питання щодо передумов створення, упорядкування та розбудови головного київського кладовища.

Доповідь викликала зацікавленість аудиторії та продемонструвала необхідність подальшої розробки теми.

6 червня 2014 року

Доповідь «Софійська брама в другій половині XVII – XVIII столітті»

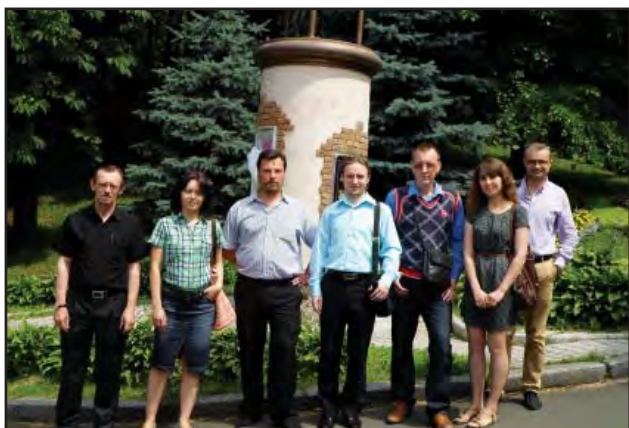

1 липня 2014 року співробітники Науково-дослідного відділу музеєфікації археологічних об'єктів провели роботу з відновлення пам'ятного знака киянам, які загинули 1240 року під руїнами Десятинного храму під час взяття Києва військами монгольського хана Батия.

Тривалий час ця пам'ятка була в незадовільному стані й потребувала уваги з боку фахівців-музеєзнавців. Насамперед це стосувалося конструкції знака у вигляді хреста, його зовнішнього вигляду та природного оточення. Основні роботи були спрямовані на укріплення основи пам'ятки, очищення її поверхні від бруду, кіптяви й міського смогу та створення єдиного ансамблю знака й місця розташування поховання.

3 липня 2014 року

Екскурсія до Водно-інформаційного центру

23 червня 2014 року на відкритому засіданні Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви було заслухано доповідь старшого наукового співробітника Віталія Жиголи «Софійська брама в другій половині XVII – XVIII столітті».

Доповідач проаналізував археологічні, писемні та графічні джерела для вивчення пам'ятки, всебічно висвітлив історіографію питання, а також запропонував розглянути можливий зовнішній вигляд Софійської брами в XVII ст.

1 липня 2014 року

Пам'ятний знак загиблим у Десятинній церкві в 1240 році

3 липня 2014 року на черговому засіданні Науково-екскурсійного відділу та сектору методичної роботи відбулася екскурсія до Водно-інформаційного центру, відомого в Києві за неофіційною назвою як Музей води. Заклад розташований у серці нашої столиці, на одному з мальовничих пагорбів Києва. Співробітники Центру-музею поділилися досвідом організації та проведення екскурсій, розповіли про створення експозицій і про плани на майбутнє. Зокрема, заступник директора закладу Олександр Береговий розповів про перспективи створення при Музеї екологічної школи для дорослих. Також завдяки йому екскурсантам з МІДЦ випала унікальна можливість оглянути все приміщення Центру-музею та побувати на оглядовому майданчику.

10 липня 2014 року

Відвідини козацького осередку на Подолі

Літній період – це не лише пора відпусток для більшості громадян, але й час, коли наша країна відзначає найважливіші державні свята – День конституції, День незалежності України та День державного прапора.

Колектив Науково-екскурсійного відділу та сектору методичної роботи МІДЦ продовжив вивчати основні сторінки історії нашої держави. Саме з цією метою 10 липня 2014 року співробітники відділу відвідали Музей гетьманства, діяльність якого пов'язана з висвітленням проблем та історії державо-творення в Україні, зокрема забороненої свого часу історії Гетьманщини.

Цей державний культурно-освітній та науково-дослідний заклад розташований у «бу-

динку Мазепи» в давньому районі Києва – на Подолі, з яким тематично пов'язана одна з екскурсійних програм, що розробляється нині в НЕВ та СМР.

Екскурсію для колективу провела пані Мирослава, яка розповіла про основні події та діячів за козацько-гетьманської доби. У ході екскурсії особливу увагу було звернено не лише на постаті гетьманів Івана Мазепи та Павла Скоропадського, але й на гетьмана Пилипа Орлика – автора першої конституції України. Крім того, співробітниця поділилася досвідом створення Музею в цілому. Цікавою та корисною була розповідь про те, як в умовах недостатнього фінансування створити науково-дослідний заклад національного значення, поповнити його фонди та організувати роботу для

наукових співробітників в малопристосованому для цього приміщенні, що досить актуально і для Музею історії Десятинної церкви.

Співробітники відділу також оглянули виставки робіт художників і народних майстрів, що експонуються в приміщенні Музею гетьманства. Наприкінці оглядин усіх виставкових залів екскурсанти з МІДЦ залишили відгук у книзі відвідувачів. Відвідини Музею гетьманства надихнули співробітників відділу ґрунтовніше вивчати історію державотворення нашої країни, діяльність її видатних діячів, що неодмінно стане у пригоді в подальшій науковій роботі.

Липень 2014 року

Робоча поїздка до Замку-музею Радомисль

У липні 2014 року колектив Музею історії Десятинної церкви на чолі з директором Павлом Дорошенком з метою чіткої організації роботи працівників на сучасному рівні, спрямованої на підвищення їх загальнокультурної, фахової та методичної підготовки звершив робочу поїздку в м. Радомисль Житомирської області. Основна ціль поїздки – відвідання Історико-культурного комплексу «Замок-музей Радомисль». Під час екскурсії співробітники Музею історії Десятинної церкви ознайомилися зі структурою комплексу. До нього входить прекрасний ландшафтний парк, що розкинувся між двома природними водоспадами. На його території б'ють джерела, ростуть рідкісні рослини, а також мешкають представники місцевої фауни – видри, норки, бобри. Прилітають сюди лелеки і співають тут солов'ї. А у водоймах плескається риба. Усе це доповнюють скульптури ангелів та святих, привезені з різних куточків нашої Батьківщини.

Власне сам «Замок» зведений на місці першої в Україні паперової фабрики (папірні), яку збудував архімандрит Києво-Печерської Лаври Єлисей Плетенецький. Свого часу тут виготовляли папір для потреб типографії Печерської обителі.

У залах сучасного «Замку» розміщуються:

- папірня, де, як і колись, за давніми традиціями виготовляється папір;
- Музей української домашньої ікони XVII–XX ст., де розміщена найбільша в Східній Європі колекція ікон;
- каплиця Богородиці з Веселкою і вежа зі дзвоном, що увінчує «Замок»;
- обрядова зала, виставкові зали, трапезна;
- концертна зала для виконання камерної музики, яка за своїми акустичними особливостями відповідає найвищим європейським стандартам.

Для співробітників Музею історії Десятинної церкви було проведено майстер-клас із виготовлення паперу. На знак подяки за пре-

красну екскурсію та теплий прийом у дарунок власниці Історико-культурного комплексу «Замок-музей Радомисль» Ользі Богомолець та всьому колективу були передані пам'ятні подарунки від МІДЦ. Також цього дня учасники поїздки відвідали пам'ятку архітектури XIX ст. Свято-Миколаївський храм м. Радомисля. Оскільки храм будувався разом з Володимирським собором у Києві, він був своєрідною творчою майстернею, у якій відпрацьовувалися художні прийоми, реалізовані згодом у Києві. Розписи храму були виконані учнями відомого художника Віктора Васнецова – Павлом Свідомським і Василем Котарбінським.

У Свято-Миколаївському храмі знаходиться чудотворна Радомисльська (Іверська) ікона Божої Матері.

10 вересня 2014 року

День народження Музею історії Десятинної церкви

10 вересня 2014 року Музей історії Десятинної церкви відсвяткував свої другі роковини. Два роки були періодом становлення, перетворенням закладу, що почався «з нуля», на повноцінний об'єкт культурного життя.

За цей час сформувався унікальний колектив Музею. Серед наукових співробітників закладу – п'ять кандидатів наук; шість мають досвід музейної роботи (у тому числі в національних музеях: Національному Києво-Печерському історико-культурному заповіднику та Національному заповіднику «Софія Київська»); 15 є діючими співробітниками Інституту археології НАН України або працювали там до переходу на роботу в МІДЦ; 6 співробітників – аспіранти та пошукачі в Інституті археології НАН України, Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, Київському національному університеті культури і мистецтв, Науково-дослідному інституті пам'яткоохоронних досліджень. Науковці МІДЦ беруть участь у до-

слідженням, що тривають у МІДЦ та в інших закладах України й зарубіжжя. Їхня участь у наукових форумах відображена в численних публікаціях, що виходять у друкованому та електронному вигляді. Співробітники Музею активно співпрацюють з іноземними фахівцями в галузі історії, археології та історичної архітектури (наприклад, з Державним Ермітажем Санкт-Петербурга).

Два роки – невеликий термін життя не тільки людини, а й музею. Однак це період становлення, у якому закладаються фундаментальні основи подальшого розвитку, риси характеру, що зумовлять подальшу долю. Сподіваємося, те що виникло за два роки розбудови Музею історії Десятинної церкви має неабиякі подальші перспективи для розвитку.

26 вересня 2014 року

Експерсія до старовинного київського храму Святої Ірини

26 вересня 2014 року співробітники Науково-дослідного відділу фондів Музею історії Десятинної церкви відвідали археологічні розкопки південної частини київського храму на честь св. Ірини (X ст.), що знаходиться на території Національного історико-культурного заповідника «Софія Київська».

У ході невеличкої екскурсії, яку провів учасник розкопок Віталій Козюба, співробітники ознайомилися зі станом збереження фундаментів розкопаної частини прибудови, виявленими знахідками та похованнями, що теж були розкопані й досліджені на цьому місці.

29 вересня 2014 року

«Досвід музеєфікації скельного монастиря Аладжи»

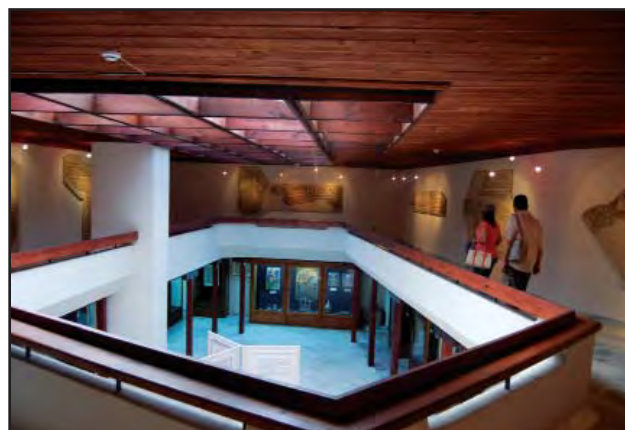
29 вересня 2014 року провідні наукові співробітники Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви Наталя Хамайко та Олексій Комар виголосили наукову доповідь «Досвід музеєфікації скельного монастиря Аладжи».

Доповідь присвячено проблемі музеєфікації пам'яток християнської культури, що є актуальним досвідом для МІДЦ. Музейний комплекс «Аладжа монастир» розташований за 18 км від міста Варна в Болгарії і є філіалом Варненського археологічного музею. Він складається з трьох об'єктів: власне скельного монастиря, печер біля підніжжя гори та будівлі музею. Територія музейного комплексу оформлена як ботанічний сад. Близьке розташування до популярного ку-

рорту Золоті Піски (3 км) забезпечує йому туристичний потік.

Справжня назва монастиря невідома, а слово «аладжа» має турецьке походження й означає «різнобарвний, пістрявий». Очевидно, вона пов'язана із зовнішнім виглядом скельної породи, що відрізняється значною шаруватістю й переходами кольорів. Заснування монастиря відносять до XIII ст., коли в часи Другого Болгарського царства (XIII–XIV ст.) зафіксовано найбільший розквіт чернецтва і скельних монастирів. Наприкінці XIV ст. після завоювання Болгарії Османською імперією монастир було зруйновано.

Музей на місці монастиря засновано ще 1906 року. Сучасна музейна експозиція розташована в окремому приміщенні і подає глядачу, комплікативну як географічно, так і хронологічно підбірку матеріалів, пов'язаних із християнською матеріальною культурою, – від мозаїк ранньохристиянської церкви з розкопок Варни до ікон та церковного начиння XVIII–XIX ст.

3 жовтня 2014 року

Добра традиція співпраці

Співпраця працівників Музею історії Десятинної церкви і Київського національного університету культури та мистецтв вже стала доброю традицією. Черговий раз студенти першого курсу КНУКіМ завітали до Музею 3 жовтня 2014 року – напередодні Міжнародного дня учителя, аби навчитися методиці роботи в царині музейної справи. Співробітники Науково-екскурсійного відділу А.А. Петренко, М.К. Мельник та О.С. Ричок провели для них екскурсію заповідною територією Старокиївської гори. Молоді музеєзнавці неабияк зацікавилися побаченим і почутим, адже їхні наукові інтереси охоплюють широке коло питань, пов'язаних із вивченням та збереженням пам'яток історико-культурної спадщини України, що й було висвітлено в ході екскурсії.

6 листопада 2014 року

Підготовка до II Наукових читань МІДЦ

6 листопада 2014 року на черговому засіданні Науково-екскурсійного відділу та сектору методичної роботи було розглянуто питання, що стосувалися підготовки співробітників Відділу до II Наукових читань МІДЦ, популяризації діяльності Музею в освітніх закладах.

Цього ж дня екскурсиводи черговий раз провели пробні екскурсії на території Старокиївської гори, що стало завершальним етапом у їхній індивідуальній підготовці. Врахувавши всі попередньо висловлені зауваження та побажання колег, кожен з екскурсиводів впорався зі своїм професійним завданням.

Кульмінацією засідання стало відвідання Національного музею «Чорнобиль». Співробітники НЕВ та СМР разом з екскурсиводом Музею «Чорнобиль» поринули в минуле нашої держави – далекий 1986 рік, який позначився гірким уроком для всього людства.

Під час екскурсії колектив Відділу дізнався чимало нового про край, у який вторгся

ядерний смерч, про долю ліквідаторів аварії на Чорнобильській АЕС та простих мешканців постраждалих населених пунктів.

Також цікавою була розповідь екскурсивода про церкви, розграбовані мародерами в Чорнобильській зоні. Про представлені експонати, зібрані безпосередньо в зоні відчуження, детальніше розповіла заступник генерального директора з наукової роботи Анна Королевська. Крім того, вона поділилася досвідом застосування сучасних медійних технологій під час проведення екскурсій. Наприкінці зустрічі співробітники НЕВ та СМР МІДЦ висловили щирі вдячність усьому колективу Національного музею «Чорнобиль» та побажали творчих успіхів.

13 листопада 2014 року в приміщенні Музею історії Десятинної церкви відбулося відкриття виставки, присвяченої 70-річчю від дня народження Олександра Авагяна – археолога, співзасновника української спелеології (скелеїстики), музиканта, автора та виконавця пісень.

На відкриття прийшли численні друзі та однодумці О. Авагяна, колишні колеги, учні, представники Вірменського товариства. Вони мали змогу ознайомитися з особистими речами цієї непересічної людини, фотографіями, документами, а також почути спогади друзів.

Усі з цікавістю переглянули фільм про діяльність О. Авагяна.

Відкриття виставки відбулося в надзвичайно дружній і теплій атмосфері.

13 листопада 2014 року

Відкриття виставки Олександра Авагяна

13–14 листопада 2014 року

II Наукові читання МІДЦ

13–14 листопада 2014 року відбулися II Наукові читання МІДЦ, присвячені 190-річчю археологічних досліджень Десятинної церкви. Крім співробітників Музею історії Десятинної церкви, у заході взяли участь науковці з Інституту археології Національної академії наук України, Чернігівського та Ужгородського університетів, ДНУ «Енциклопедичне видання» та ін. Робота конференції проходила за двома секціями.

Перший день засідань, що відбулися в приміщенні Національного музею історії України, був присвячений теоретичним питанням музеєзнавства, охорони культурної спадщини та історії православ'я в Україні.

Особливу увагу слухачів привернули доповіді В. Петрика, В. Дятлова та В. Битковського. Вони були різні за темами (перша – присвячена фольклорній традиції, що

пов'язана з Десятинною церквою та Старокиївською горою; друга – аспектам формування церковної традиції під впливом історичних даних, третя – місцю храмової архітектури у вигляді сучасного міста), але, маючи за мету поєднання церковного та наукового світогляду, зробили роботу конференції більш рельєфною та цікавішою.

Засідання другої секції, присвяченої практичним питанням археологічних досліджень Києва та Десятинної церкви, відбулося в Центрі археології Києва Інституту археології НАН України.

Серед проблем, що озвучувалися доповідачами, одними з найцікавіших можна назвати введення в науковий обіг нових архівних матеріалів (В. Козюба); переосмислення результатів уже відомих археологічних розкопок (Л. Чміль); залучення нових методів досліджень Старокиївської гори (В. Гнера) та розвиток у рамках музейної справи нових

наукових тем, як наприклад некрополістики (Р. Луценко).

Звісно, обсяги та формат Наукових читань не дає змоги охопити весь спектр питань, пов'язаних з Десятинною церквою, не кажучи про можливість вирішення проблем суміжних галузей, однак ця конференція стала науковим звітом співробітників Музею історії Десятинної церкви, що вже набув вигляду традиції та привернув неабияку увагу наукової громадськості.

Сподіваємося, що наступна зустріч науковців і музейних працівників під егідою Десятинної церкви відбудеться в ще ширшому масштабі як у представницькому, так і в науковому сенсі.

Саме за таким принципом 20 листопада 2014 року провів засідання Науково-екскурсійний відділ та сектор методичної роботи МІДЦ, на порядок денний якого було винесено чимало актуальних питань. Співробітники Відділу надали звіти про виконану роботу за рік, а також висвітлили плани роботи на 2015 рік.

На засіданні також відбулася зустріч колективу Науково-екскурсійного відділу зі співробітниками Науково-дослідного відділу фондів. Старший науковий співробітник НДВФ П. Вікторова провела інструктаж щодо захисту від травмування та надання першої медичної допомоги екскурсантам під час проведення екскурсій. Зустріч зі старшим науковим співробітником НДВФ В. Козюбою відбулася у форматі «запитання-відповідь». Віталій Костянтинович відповів на запитання, що стосувалися історії та методики археологічних досліджень не лише Десятинної церкви, але й усієї території Старокиївської гори. В. Козюба також надав нові історичні відомості щодо

Восени 2014 року Музей історії Десятинної церкви почав підтримувати чудовий дитячий проект – «Братство православних розвідників-слідопитів» (БПРС). Це одне з відгалужень скаутського руху, яке вчить дітей бути справжніми громадянами своєї країни, любити Батьківщину та людей. Зустріч, яка відбулася в Музеї історії Десятинної церкви 22 листопада 2014 року з юними дослідниками, стосувалася підготовки до Різдва. Діти почули цікаві розповіді про Волхвів, а потім своїми руками виготовляли віфлеємські зірки. Дорослі наставники спробували занурити дітей в атмосферу легендарних часів Київської Русі. У частині заняття, яке проходило просто неба, діти перетворилися на справжніх слідопитів, яким потрібно було сховатися від солдатів та врятувати караван з Різдвяними дарами.

20 листопада 2014 року

«Не відкладайте на завтра те, що можна зробити сьогодні»

об'єктів, розташованих безпосередньо на екскурсійному маршруті.

Наприкінці засідання було заслухано дві доповіді. Зокрема, у доповіді С. Чорного йшлося про причини виникнення, наповнення, цільову аудиторію розповсюдження та вплив богословської періодики на розвиток церковної журналістики в ХІХ ст. В. Мещеряков виголосив доповідь «Паломницький рух: історія та розвиток», у якій окреслив історію паломницького руху від середньовіччя, часу хрестових походів до сьогодення; висвітлив ситуацію паломницького руху за сучасних умов в Україні. Доповідач докладно проаналізував діяльність монастирів, туристичних організацій, що займаються так званним релігійним туризмом.

22 листопада 2014 року

Нові проекти МІДЦ

II Наукові читання Second Scientific Readings

ПОХОВАННЯ ВАГІТНОЇ ЖІНКИ З РОЗКОПОК ЦЕРКВИ РІЗДВА БОГОРОДИЦІ ДЕСЯТИННОЇ: ПАЛЕОПАТОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Поліна Вікторова
старший науковий співробітник
Науково-дослідного відділу фондів МІДЦ

Коло наукових зацікавлень:
антропология, палеопатология, археология,
історія Києва Нового часу

У статті подається палеопатологічний аналіз кістяка вагітної жінки з немовлям у череві, яка була похована на цвинтарі біля храму церкви Різдва Богородиці Десятинної. Аналізуються антропологічні дані, фізичні навантаження, травми та хвороби. Робиться припущення про ймовірну причину смерті індивіда.

Ключові слова: палеопатология, церква Різдва Богородиці Десятинної, вагітна, травми.

В статье подается палеопатологический анализ скелета беременной женщины с младенцем в чреве, которая была похоронена на кладбище около храма церкви Рождества Богородицы Десятинной. Анализируются антропологические данные, физические нагрузки, травмы, болезни. Делается предположение про вероятную причину смерти индивида.

Ключевые слова: палеопатология, церковь Рождества Богородицы Десятинной, беременная, травмы.

The paleopathological analysis of the skeleton of a pregnant woman with an embryo in her body is given in the article. The woman was buried on the cemetery by the Church of Christmas of our Lady Tithe. The anthropological data, physical activities, injuries and diseases are analyzed. There is a supposition about the possible reason of the individual's death.

Keywords: paleopathology, the Church of Christmas of our Lady Tithe, pregnancy, injuries.

У 2005–20011 роках під час розкопок фундаментів Десятинної церкви було зафіксовано кладовище XVIII ст., яке відносилось до церкви Різдва Богородиці Десятинної. Особливістю цього цвинтаря є те, що померлих дітей ховали в окремій його частині, а саме на захід від церкви. Можна припустити, що на кладовищі була спеціально виділена територія для поховання дітей. Саме на цій ділянці було знайдено поховання вагітної жінки з дитиною в череві.

Ще під час розчисних робіт над похованням № 99 археологи помітили специфічність

захоронення, що досить вдало зафіксовано *in situ*. Скелет належить жінці з немовлям у череві (іл. 2, 3). Подібні поховання траплялися при розкопках на території церкви Всіх Святих міста Йорка в Англії; у Данії також відомий випадок поховання вагітної жінки.

Грацильна будова скелета, округла форма черепа та орбіт [1, с. 94; 10, с. 93], чашоподібна розгорнутість великих крил тазу, округла форма входу в малий таз, прямий лонний кут – ознаки, які свідчать, що скелет належав жінці. Крім того, кут нахилу голівки стегнової кістки розгорнутий, що також підтверджує

**Лл. 1. Рештки плоду в череві матері.
Цвинтар біля церкви Різдва Богородиці
Десятинної**

наше припущення [8, с. 13]. На вік 18–20 (25) років вказує стан стертості зубів, спрацьованість суглобових поверхонь, ступінь облітерації швів черепа.

На жаль, унаслідок впливу фізичних, хімічних та біологічних факторів скелет зберігся досить погано. Більша частина поверхні кісток зруйнована і недоступна для вивчення. Це насамперед стосується черепа, який представлений здебільшого лицьовою частиною. Склепіння майже повністю зруйноване, поверхні знищені. Пояс верхніх кінцівок представлений правою лопаткою, лівою ключицею, лівою плечовою кісткою; збережені праве та ліве передпліччя та ліва кисть. Хребці збереглися майже в повному складі, за виключенням 4 шийних. У кістяку наявні окремі цілі ребра, їх уламки та грудина. Таз присутній у повному обсязі, окрім куприкової кістки. У нижньому поясі кінцівок збережені права стегнова кістка, права великогомілкова та малогомілкова (без епіфізів) кістки. У районі тазових кісток зафіксовано рештки скелета, які, як вдалося визначити за морфологічною структурою черепа та розмірами довгих кісток, належали плоду 34–38 тижнів. Дитячий скелет представлений кістками черепа, хребців, ребер, тазових кісток, довгих кісток, лопатками. Під час розчисних робіт було зафіксовано, що дитина знаходилася в череві матері в головному передлежанні, це підтверджує припущення про пізній строк вагітності жінки.

Під час дослідження скелета жінки були відмічені такі генетичні особливості. На лоб-

ній кістці, над переніссям, збереглися рештки (близько 10 мм) метопічного шва. У лівій орбіті виявлено кістковий шип на медіальній стінці, ближче до перенісся, заввишки 2 мм. Підборіддя по формі наближене до квадратного. Тіло грудини зросло з мечеподібним виростком та руківкою. Кістка дещо вигнута в сагітальній площині.

У жінки зафіксовано вроджену патологію тазових кісток, яка характеризується асиметричністю таза та наявністю додаткових суглобових поверхонь між лівим тазовим крилом і V поперековим хребцем. Унаслідок такої патології з'явилося сколіотичне викривлення нижнього відділу хребта. Також за рахунок таких змін у скелеті відбулося звуження розмірів малого таза: прямий діаметр становить 9 см, поперечний – 12,5 см, при нормі 11 та 13 см відповідно, що відповідає патологічно-сплющеному тазу.

Лл. 2. Скелет вагітної жінки із цвинтаря біля церкви Різдва Богородиці Десятинної (до прирізки)

Іл. 3. Скелет вагітної жінки із цвинтаря біля церкви Різдва Богородиці Десятинної (після прирізки та ексгумації плоду)

М'язовий рельєф жінки розвинений нерівномірно за рахунок травматичного ушкодження та надмірних навантажень на м'язи ключиці. Це сталося внаслідок косоного перелому лівої ключиці [2, с. 256–258]. Травма має досить застарілий характер. Перелом добре загоєний та компенсований, функція кістки повністю відновлена. Але під час тривалого процесу відновлення цілісності кістки відбувся перерозподіл навантаження на м'язовий апарат індивіда. Це у свою чергу призвело до ряду мікротравм та крововиливів у скелетно-м'язовому апараті жінки.

Під час реконструкції рухів у верхніх кінцівках було виявлено, що на правий великий круглий м'яз діяло високе фізичне навантаження. За рахунок такого впливу в місцях прикріплення м'яза до гребеня малого горбка плечової кістки відбулися крововиливи та лізис кісткової тканини. Функція великого круглого м'яза полягає у приведенні, розгинанні та пронації плеча в плечовому суглобі

[11, с. 193], таким чином, ми можемо створити перелік рухів, під час яких жінка отримала травму м'яза.

М'язовий рельєф нижнього та верхнього вільного поясу кінцівок розвинений помірно, травм та ознак надмірного розвитку м'язової тканини не виявлено.

На поверхні тіл нижніх грудних та поперекових хребців спостерігається явище осифікації зв'язок – утворення остеофітів, а також виявлено сліди міжхребцевих гриж [5, с. 154] розміром до 5 мм.

У жінки відсутні закладки верхніх третіх молярів. Парадонтопатії альвеолярного краю виражені в помірній формі, на правій нижній стороні зубощелепного апарату зміни найінтенсивніші, але в межах норми. На молярах виявлений фісурний карієс [3, с. 104]. Зубний камінь присутній лише на передніх зубах. На зубах нижньої щелепи відмічена емалева гіпоплазія, яка виникла у віці 4–5 років [4, с. 31].

За життя жінка страждала на двостороннє запалення середнього вуха – отит, яке дало ускладнення у формі мастоїдиту [12, с. 303–307]. Також у індивіда зафіксовано ознаки хронічних запальних процесів у верхньощелепних пазухах у вигляді численних кісткових пластинок та виростів, які нашаровуються на здорові стінки пазух [9, с. 106–111]. Процес нашарування відбувався поступово. На кістках зафіксовано зміни, характерні для анемічного синдрому [7, с. 231].

Рештки плоду, який містився в череві жінки, збереглися відносно добре (іл. 1). На кістках наявні сліди інтенсивного росту [6, с. 409–411], на черепі добре видно тім'ячка. Патологічних змін і травматичних ушкоджень на кістках не зафіксовано, що може свідчити про їх відсутність або про стрімкоплинність хвороботворних процесів.

Підсумовуючи, можемо констатувати, що похований індивід виявився молодою жінкою, віком 18–20 (25) років, на останніх строках вагітності. Плід містився в череві в головному передлежанні, відповідає терміну 34–38 тижнів, стать плоду визначити не вдалося. У віці 4–5 років жінка перенесла тривалий стрес, який вплинув на формування емалевої коронки постійних зубів. Про посилене навантаження на хребет вказують міжхребцеві грижі. Жінка страждала на сколіоз поперекового відділу

хребта. У її скелеті були зміни форми тазових кісток, унаслідок чого порожнина малого таза деформувалася та звужилася. За декілька років до смерті жінка зламала ліву ключицю, перелом досить вдало залікований та компенсований за рахунок м'язового каркаса. В індивіда були значні навантаження на нижню частину хребта, що призвело до морфологічних змін у ньому (осифікація зв'язок та утворення гриж). За життя вагітна страждала на двосторонній отит з ускладненням у вигляді мастоїдиту та

двосторонній хронічний синусит. Як наслідок численних запальних реакцій та надмірного використання ресурсів організму у жінки розвинувся анемічний синдром. Безперечно, на нього мала вплив і вагітність жінки. Цілком вірогідно, що такі умови були несприятливими для народження дитини й жінка померла під час пологів. Це припущення не виключає інших причин смерті індивіда, як наприклад, стрімкої інфекції організму або патологічних змін, які неможливо зафіксувати на кістковій тканині.

Література

1. *Алексеев В.П., Дебец Г.Ф.* Краниометрия. Методика антропологических исследований. – М. : Наука, 1964. – 127 с.
2. *Бабич Б.К.* Травматические вывихи и переломы. – К. : Здоров'я, 1986. – 329 с.
3. *Бажанов Н.Н.* Стоматология. – М. : Медицина, 1990. – 329 с.
4. *Бужилова А.П.* Изучение физиологического стресса у древнего населения по данным палеопатологии // Экологические аспекты палеоантропологических и археологических реконструкций. – М. : Наука, 1992. – С. 25–49.
5. *Бужилова А.П.* Древнее население. Палеопатологические аспекты исследования. – М. : РАН, 1995. – 188 с.
6. *Бужилова А.П.* Палеопатология в биоархеологических реконструкциях // Историческая реконструкция человека. Методика биологических исследований. – М. : РАН, 2001. – № 7. – С. 397–411.
7. *Бужилова А.П.* Анемия у древнего населения как один из индикаторов окружающей среды: анализ остеологических маркеров // Вестник антропологии. – М. : РАН, 2001. – № 7. – С. 227–236.
8. *Гинзбург В.В.* Элементы антропологии для медиков. – Ленинград : ГИМЛ, 1963. – 72 с.
9. *Козак А., Шульц М.* Исследования следов воспалительных заболеваний среднего уха и околоносовых пазух у представителей древнерусского населения Киева // Вестник антропологии. – 2003. – Вып. 10. – С. 104–114.
10. *Пашкова В.И.* Определение пола и возраста по черепу. – Севастополь, 1958. – 115 с.
11. *Привес М.Г., Лысенков Н.К., Бушкович В.И.* Анатомия человека. – 11-е изд., испр. и доп. – СПб. : Гиппократ, 2001. – 704 с. : ил.
12. *Фло Ш., Шульц М.* Заболевания среднего уха в исторических и доисторических популяциях – диагностика и возможности интерпретации // OPUS. Междисциплинарные исследования в археологии. – М., 2008. – С. 300–322.

ЗАСТОСУВАННЯ БЕЗПЛОТНИХ ЛІТАЮЧИХ АПАРАТІВ ПРИ ДОСЛІДЖЕННІ ДАВНЬОРУСЬКИХ ХРАМІВ

Володимир Гнера
старший науковий співробітник
Науково-експозиційного відділу МІДЦ

Коло наукових зацікавлень:
дистанційна археологія, музеєзнавство,
пам'яткознавство

У статті розглянуто питання про застосування дистанційно пілотованих літаючих апаратів при дослідженні історичних та археологічних пам'яток, а саме про їх використання для аерофотознімків з подальшим створенням ортофотоплану й цифрової моделі рельєфу. На прикладі аерофотознімків залишків давньоруських храмів обґрунтовано перспективність застосування квадрокоптера.

Ключові слова: дистанційне зондування Землі, космічна зйомка, аерофотозйомка, безпілотний літаючий апарат, квадрокоптер, мультикоптер, ортофотоплан, залишки фундаментів, музеєфікація.

В статье рассмотрен вопрос о возможности применения дистанционно пилотируемых летательных аппаратов при исследовании исторических и археологических памятников, а именно об их использовании для аэрофотоснимков с последующим созданием ортофотоплана и цифровой модели рельефа. На примере аэрофотоснимков остатков древнерусских храмов обоснована перспективность применения квадрокоптера.

Ключевые слова: дистанционное зондирование Земли, космическая съемка, аэрофотосъемка, беспилотный летательный аппарат, квадрокоптер, мультикоптер, ортофотоплан, остатки фундаментов, музейфикация.

This article considered opportunity to use remotely piloted aircraft for research historical and archeological monuments. Considered technical settings remotely piloted aircraft to followed using for air photography, and change to crated orthophotoplan and digital model of relief. Application example air photography of ancient church, show quadrocopter promising.

Keywords: remotely probing earth, Space photographing, air photography, remotely piloted aircraft, quadrocopter, multicopter, orthophotoplan, remains of foundation, museumfication.

У сучасній археології дедалі більше з'являється новітніх технологій та приладів, що походять в основному з геодезії (тахеометри, лазерні сканери та високоточні GPS-приймачі). Проте дуже часто для розуміння загальної картини, особливо при масштабних розкопках, з'являється необхідність поглянути на все це в цілому.

З цією метою в аерофотозйомці застосовують такі способи дистанційного зондування Землі (ДЗЗ):

- космічна зйомка (іл. 1);
- аерофотозйомка (іл. 2).

На сьогоднішній день накопичено великий архів даних ДЗЗ (космоснімки), який регулярно поповнюється за рахунок діючих орбітальних систем. У потенційного споживача цих даних є широкі можливості вибору знімків за типом, розподільчою здатністю, а також за часом зйомки. Більше того, достатній масив цих даних доступний для дослідника безкоштовно на відповідних on-line сервісах [2].

Іл. 1

Переважна більшість цих сервісів дає доступ до космічних знімків високої (10–30 м) та дуже високої (1–10 м) розподільчої здатності. На платних сервісах є можливість отримати знімки надвисокої розподільчої здатності (понад 1 м) та знімки, зроблені із застосуванням спектрзональної або лазерної зйомки (супутники WorldView-1 (дозвіл 50 см), WorldView-2 (46 см), QuickBird (61 см), GeoEye-1 та ін.). Однак існує проблема: власників орбітальних систем продаж одного невеликого за площею знімка (10 × 10 км) не цікавить. А в мінімальному замовленні кількість знімків обчислюється мільйонами (для радарних знімків ця цифра в кілька разів вища).

Зйомка з літаючих апаратів обходиться дешевше, проте використовувати великий пілотований літак для археологів також економічно не вигідно, тим паче, що не завжди поруч із територією розкопу є аеродром або злітно-посадкова смуга для вертольота. Можливе використання літакових безпілотних літаючих апаратів (БПЛА), але відсутність злітно-посадкових смуг і збереження камери й устаткування при використанні літака із системою парашутної посадки викликають труднощі при застосуванні на невеликих площах розкопу (іл. 3). Тоді як застосування малих безпілотних літаючих апаратів (МБПЛА) з

Іл. 3

Іл. 2

чотирма несучими гвинтами, що обертаються діагонально в протилежних напрямках, як раз задовольняє потреби археологів та вирішує питання зйомки на території пам'ятки [3]. Такі апарати називаються квадрокоптерами, узагальнена назва апаратів подібного типу з довільною кількістю роторів – мультикоптер (іл. 4).

Перший квадрокоптер, який реально відірвався від землі та міг триматися в повітрі, був створений Георгієм Ботезату і випробований у 1922 році.

Багатогвинтові літаючі апарати розроблялися ще в перші роки гвинтольотобудування, але недоліком була складна трансмісія, що передавала обертання одного мотора на кілька гвинтів. Винахід хвостового гвинта і автомата перекошу поклали край цим спробам. Нові розробки почалися в 1950-х роках, але далі прототипів справа не просунулася.

Нове народження багатогвинтові літаючі апарати отримали в ХХІ ст. – уже як безпілотні апарати. Мультикоптер має парне (від 4 до 12) число гвинтів постійного кроку. Кожен гвинт приводиться в рух власним двигуном. Половина гвинтів обертається за рухом годинникової стрілки, друга половина – у протилежному напрямку, тому хвостовий гвинт мультикоптеру не потрібен. Маневрують літаючим

Іл. 4

Іл. 5

апаратом завдяки зміні швидкості обертання гвинтів: прискорити всі гвинти – підйом; прискорити гвинти з одного боку й уповільнити з іншого – рух убік; прискорити гвинти, що обертаються за годинниковою стрілкою, і уповільнити обертові в протилежному напрямку – поворот.

Мікропроцесорна система трансформує команди радіуправління в команди двигунам. Щоб забезпечити стабільне зависання, мультикоптер обов'язково оснащують трьома гіроскопами, що фіксують крен апарата. Як допоміжні інструменти іноді використовуються акселерометр, дані від якого дозволяють процесору встановлювати абсолютно горизонтальне положення, і бародатчик, який дозволяє фіксувати апарат на потрібній висоті. І найголовніше – GPS-приймач, що дозволяє записувати маршрут польоту заздалегідь із комп'ютера, а також повертати апарат в точку зльоту, у разі втрати керуючим радіосигналу, або знімати параметри польоту оперативно [1]. Завдяки простоті конструкції МБПЛА часто використовуються в аматорському моделюванні. Мультикоптери зручні для відносно дешевої аерофото- та кінозйом-

Іл. 7

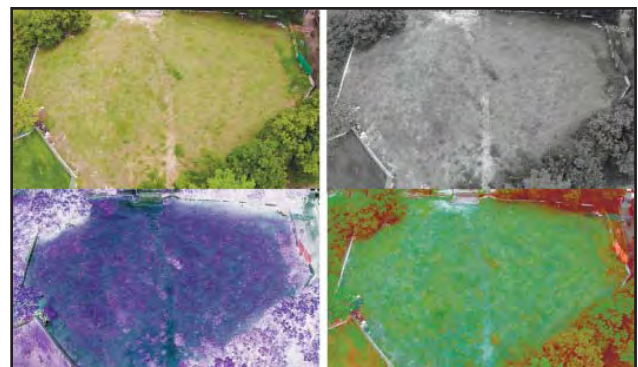

Іл. 6

ки. Фотокамера в них розміщується поза зоною дії гвинтів. Отже, основними перевагами застосування цих літаючих апаратів є:

- відсутність обов'язкового використання злітно-посадкової смуги;
- просте та зручне дистанційне пілотування;
- можливість польоту не тільки зверху, але й навколо об'єкта;
- максимально плавне і стабільне транспортування фотокамери;
- можливість зйомки на малих висотах (2–10 м) та отримання на виході знімків сантиметрового дозволу і кращих;
- перетворення знімків, зроблених мультикоптером, у фотограмметричні дані, необхідні для створення 3-D моделі;
- залежно від корисного навантаження можливість створення ортофотоплану (фотографічний план місцевості на точній геодезичній основі) та цифрової моделі рельєфу (ЦМР).

Цілком зрозуміло, що зарубіжні археологи, з появою доступних для вільного користування мультикоптерів, почали активно застосовувати їх для дослідження історичних та ар-

Іл. 8

Іл. 9

хеологічних пам'яток. Залежно від виробника та потреб, дослідники використовують різні літаючі апарати: «Дредноут», «МІПГАіК Х4», Air 170 OperA, Zala 421-22, Microdrones md4-1000, DJI Phantom Vision та ін., але функціонально вони майже однакові (іл. 5).

Розглянемо більш детально технічні характеристики одного з вищевказаних квадрокоптерів – DJI Phantom 2 Vision (іл. 6). Він облаштований 14-мегапіксельною камерою GoPro з можливістю відеозапису в FullHD і трьохосовим стабілізатором зображення. Керування літаючим апаратом відбувається за допомогою пульта дистанційного управління, де міститься кріплення для смартфона, на який відповідна система Wi-Fi трансліює картинку з фотокамери. Максимальна швидкість горизонтального польоту становить 15 м/с, набору висоти – 6 м/с, спуску – 3 м/с. Ємність акумулятора – 5200 мАг, вага квадрокоптера – 1242 г. Максимальна дальність польоту складає 15 км, тривалість польоту – 25 хв. Phantom 2 Vision обладнаний модулем GPS і вміє повертатися за координатами на «домашню» точку. Квадрокоптер пересувається зі швидкістю 15 м/с в горизонтальній площині та 6 м/с у вертикальній [4]. Надійний пристрій має запас ходу близько 25 хв, також існує система, яка сповіщає про низький заряд акумулятора і самостійно починає зниження при його критичному рівні, щоб запобігти падінню, а якщо літаючий апарат вийде за межі зони контролю, то вбудований GPS-модуль поверне його до місця зльоту (іл. 7).

Нарешті і в Україні з'явилася можливість використовувати квадрокоптер DJI Phantom 2 Vision для візуального дослідження залишків давньоруських храмів.

Аерофотозйомка першого храму проводилася в Києві на Старокиївській горі – на місці фундаментів Десятинної церкви. На знімках чітко видно контури фундаментів давньоруського храму, а також законсервованій розкоп 2011 року (експеримент із каналами кольору в програмі Adobe Photoshop) (іл. 8). Зйомка дала можливість відстежити недоліки консервації фундаментів та розкопу, оцінити масштаби просадки ґрунту. Таким чином, за допомогою серії знімків, зроблених з деяким часовим інтервалом, було виявлено ділянки фундаментів, що відчувають найбільший вплив через процеси ерозії. На підставі цих даних буде розроблено план першочергових заходів з відновлення належної консервації фундаментів на розкопі. На даний момент продовжуються періодичні зйомки території фундаментів з метою визначення найбільш оптимальних термінів та періодів моніторингових зйомок для найповнішого врахування всіх факторів, що можуть становити загрозу збереженню пам'ятки, зокрема кліматичних, ерозійних чинників, впливу рослинного покриву.

Моніторинг стану цієї пам'ятки за допомогою низьковисотної зйомки з квадрокоптера потребує подальшої апробації та періодичного використання (іл. 8).

Другий досліджуваний з допомогою розглядуваної техніки об'єкт – рештки храму XIII ст. у Білій Церкві (автори розкопок А. Петраускас, М. Квітницький). Розкопом було відкрито частину стіни та фундаменту храму.

Дослідники, використовуючи аерофотозйомку розкопу за допомогою квадрокоптера, ставили перед собою кілька завдань. По-перше, використати аерофотознімки для

Іл. 10

побудови ортофотоплану (у поєднанні з даними тахеометричної зйомки). По-друге, за допомогою дешифрування аерофотознімків дослідити ще не розкопані елементи пам'ятки та визначити їх місцезнаходження (можливо, розміри), намітити найбільш перспективні місця для проведення подальших розкопок, відстежити й змодельовати вірогідний вигляд усього храмового комплексу та його розташування на місцевості. Через те, що дана пам'ятка знаходиться в зоні щільної забудови, питання попереднього моделювання п'ятки, без проведення земляних робіт, є дуже актуальним. Крім того, контури фундаментів, що вдалося побачити на розкопі за допомогою аерофотозйомки, значно полегшать складання ортофотоплану та стануть основою для подальшого моделювання зовнішнього вигляду цієї пам'ятки (іл. 9, 10).

Аерофотозйомку з квадрокоптера для археології важко переоцінити. Можливість швидкого й точного складання ортофотоплану є ключовим кроком у майбутніх археологічних розкопках. Оскільки, знаходячись на рівні землі, можна не побачити контури як пам'яток археології (валів, городища тощо),

так і об'єктів, які містяться на території майбутнього розкопу. Аерофотозйомка особливо корисна при розкопках на великих площах. Дослідники одразу зможуть побачити всю планіграфічну ситуацію на розкопі. За допомогою квадрокоптера зйомку можна проводити 10–15 разів на день, що дає змогу вченому постійно бачити загальну картину об'єкта дослідження в різні періоди сонцестояння. Аерофотознімки дозволяють скласти загальне уявлення щодо пам'яток архітектури чи їх залишків. А постійний моніторинг законсервованих пам'яток (хоча б раз на три місяці) дозволить більш якісно контролювати зміни в самій пам'ятці й навколишньому середовищі, що має велике значення для її збереження та майбутньої музеєфікації.

Використання аерофотозйомки важливе для пам'яткоохоронної діяльності та планування заходів щодо музеєфікації і консервації археологічних об'єктів. Воно уможлиблює здійснення постійного нагляду за станом і режимом використання пам'ятки та зон її охорони, а також вчасне фіксування й реагування на антропогенні зміни на території історико-археологічної пам'ятки.

Література

1. Барбасов В.К., Гаврюшин М.Н., Дрыга Д.О. и др. Многооторные беспилотные летательные аппараты и возможности их использования для дистанционного зондирования Земли // Инженерные изыскания. – 2012. – № 10. – С. 38–42.
2. Гнера В.А., Парахоня А.В. Дистанційні методи дослідження в археології // Збірник матеріалів IV Всеукраїнських наукових читань «Українське пам'яткознавство: сучасні проблеми та тенденції». – 2013. – С. 40–51.
3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://xn--80aaficospvye2a0a3d.xn--p1ai/>.
4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.engadget.com/2014/01/22/dji-phantom-2-vision-video/>.
5. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.google.com.ua/maps/@50.4576564,30.5168387,269m/data=!3m1!1e3>.

ИСТОРИЧЕСКАЯ ГИПОТЕЗА КАК ИСТОЧНИК ЦЕРКОВНОЙ ТРАДИЦИИ

Владислав Дятлов
ведуший научный сотрудник
Научно-исследовательского отдела
историко-археологических исследований МИИЦ

Круг научных интересов:
церковная история, иеротопия,
агиография, археология

На прикладах відображення в церковній та світській історіографії вибраних епізодів історії трьох українських монастирів-лавр автор вказує, що історичні гіпотези входять до кола джерел регіональних церковних традицій.

Ключові слова: гіпотеза, лавра, переказ, традиція, церква.

На примерах отражения в церковной и светской историографии избранных эпизодов истории трех украинских монастырей-лавр автор указывает, что историческая гипотеза служит одним из источников региональных церковных традиций.

Ключевые слова: гипотеза, лавра, предание, традиция, церковь.

In this paper the author argues that the historical hypothesis is considered as a source for regional church traditions studies. The analysis and conclusions are based on few examples, taken from the history of three Ukrainian Lavra monasteries, which are described in both religious and secular historiographies.

Keywords: hypothesis, laurel, legend, tradition, church.

В качестве вступления, используем цитату из статьи «О Священном Предании» (обновленная версия) известного ныне церковного публициста игумена Петра (Мещеринова): «Для того, чтобы различить, является та или иная идея или явление Священным Преданием, просто преданием или даже “бабьей басней”, по слову Апостола, нужно провести некое **историческое исследование**, чтобы выяснить, к чему восходит разбираемая вещь – к неизменному и вечному устройению Церкви, или к историческим особенностям ее земного бытия... Не для того, еще и еще раз повторю, нужно нам это историческое исследование, чтобы, выяснив, например, что та или иная вещь церковного обихода исторически молода, с презорством отвергнуть ее, – но для того, чтобы выстроить иерархию христианских ценностей, чтобы точно знать, какое значение в Церкви имеет

та или иная сфера и явление церковной жизни; и знать это не просто для информации, а чтобы разумно и правильно пользоваться всем тем, что нам предлагает Церковь для спасения и освящения, для выстраивания своей жизни по Богу» [7].

Целью статьи является демонстрация ряда примеров, подтверждающих верность и своевременность рекомендаций о. Петра: в нашем случае речь пойдет о гипотезах, которые, будучи высказаны в кругу церковных ученых, со временем стали восприниматься как традиция. Предлагаемые примеры касаются трех украинских лавр: Киево-Печерской, Почаевской, Святогорской.

Одним из эпизодов начальной истории Киево-Печерской лавры является опала основателя монастыря прп. Антония Печерского в связи с событиями 1068–1069 годов. Согласно «Повести временных лет», в

1068 году киевляне изгнали князя Изяслава Ярославича, проигравшего битву с половцами на р. Альте, за отказ раздать народу оружие для повторного сражения со степняками; в ходе восстания был освобожден из темницы полоцкий князь Всеслав, вероломно плененный Изяславом в 1067 году во время междоусобицы. Находясь в родстве с польским королем Болеславом и используя его помощь, Изяслав в следующем году вернул себе Киев, а Всеслав, не оказывая сопротивления, бежал в Полоцк.

В статье 1074 года о подвижниках лавры «Повесть» возвращается к событиям 1069 года: «*В то же время приключися Изяславу прити из Ляхов, и нача гневатися Изяслав на Антония изо Всеслава, и прислав Святослав ночью, поя Антония к Чернигову. Антонии же пришед к Чернигову, и възлюбил Болдину гору, и ископав пещеру, и ту вселися*» [8, стб. 155–163, 185]. В XV в. часть цитируемой статьи, включая приведенные строки, была включена в состав «Киево-Печерского Патерика». Туда же вошло и «Слово о создании Великой церкви Печерской», написанное в начале XIII в. В «Слове» сообщается, что свой земной путь преподобный Антоний окончил в лавре вскоре после участия в закладке ее первого каменного храма в 1073 году [1, с. 5–8, 186].

Восполняя пробел в сведениях относительно причин опалы и обстоятельств возвращения Антония в Киев, редакторы печатного «Патерика» 1661 года излагали следующую версию: «*Некто бо пред Изяславом бяше оклеветал, аки бы Антоний Всеслава любил, и советовалъ ему: темже и всему тому смятению, аки бы виновен был... Но ненадолзе ликоваше добра ненавистник. Не по мнозе бо князь Изяслав добре разсмотрев, и незлобие святого разумев, позна действо искусителя, и жалостен сый, посла в державу Святославлю, в пределы Чернеговския, к преподобному Антонию, моля да возвратится, в область его Киевскую, к богоизбранному своему стаду вспять. Преподобный же Антоний, кроток сый и смирен сердцем, преклонися к мольбе, и возвратися*» [6, л. 12–12 об.].

В развитие данной гипотезы внесли свой вклад ученые XIX–XX вв. Архиепископ Фи-

ларет (Гумилевский) попытался объяснить возможное происхождение клеветы: «*Если Антоний и принимал бывшего темничника Всеслава, то конечно только в духе любви святой; но Изяслав считал это оскорблением себе*» [12, с. 146]; иными словами, в дни короткого киевского правления Всеслава, когда князь, вероятно, посетил авторитетный Печерский монастырь, прп. Антоний просто не отказал гостю в беседе, исходя из евангельского принципа: «*Приходящего ко Мне не изгоню вон*» (Евангелие от Иоанна, 6:37). Допуская возвращение Антония в Киев при Изяславе, историк Михаил Приселков считал реальным сочувствие подвижника Всеславу, вероломно схваченному вопреки крестному целованию о неприкосновенности во время переговоров и освобожденному в день праздника Воздвижения Креста [9, с. 102–103]. Между тем, именно в 1073 году Изяслав был вновь изгнан из Киева, на сей раз братьями Святославом и Всеволодом, что позволило исследователям допускать также и иное основание для возвращения прп. Антония – вокняжение Святослава в Киеве [5, с. 603].

Продолжающееся и поныне тиражирование переводов печатного «Патерика» 1661 года сохраняет в церковной традиции версию о клевете на прп. Антония и последующем раскаянии Изяслава, тогда как диапазон возможных трактовок в отношении древних летописных и агиографических сведений более широк.

В современной церковной литературе об основании Почаевской лавры сообщается: «*Где-то около 1240 года появляются на Почаевской горе уцелевшие иноки, спасаясь от татарского погрома*» [4, с. 2]. Интересна история превращения этого тезиса из гипотезы в предание. «Описание Почаевской Успенской лавры» 1859 года гласит: «*Первые основатели Почаевской обители... бесспорно суть благочестивые иноки точноного вероисповедания, поселившиеся в пещерах горы, на которой стоит сия обитель. Но кто они, откуда и по какому поводу пришли сюда и поселились здесь, об этом никаких положительных сведений не имеется. Даже предание, в письменных и печатных документах сохранившееся, указывая*

определенно на время их пришествия (около 1240 года), обо всем прочем умалчивает». Далее автор высказывает предположение, что первыми пустынниками Почаева были иноки из разоренного монголами Киева, которых привлекла непокоренная твердыня Кременца и мощь Галицко-Волинского княжества. Предание, о котором упоминает автор, представляет собой рассказ печатной книги «Небо Новое» архимандрита Иоанникия Голятовского (Львов, 1665) о явлении на Почаевской горе Пресвятой Богородицы, которое видели местные монах-пустынный и пастух, и сообщение в лаврских изданиях XVIII в. о монастырской рукописи 1662 года с указанием об основании обители «лет 400 тому назад». Автор «Сказания о Почаевской Успенской лавре» (1870–1871) архимандрит Амвросий считал, что рукопись относилась к явлению Пречистой к 1240 году. В книге «Почаевская лавра. Историческое описание» (1897) гипотеза из публикации 1859 года названа уже «преданием» [3, с. 158–159].

В современных церковных описаниях Святогорской лавры выдвигается тезис: *«В VIII–IX вв. в Византии возникла ересь, известная под названием иконоборчества... Часть гонимых иконопочитателей, переправившись через Черное море, поднялись по реке Дону и ее притоку Северскому Донцу на север. В тех местах, где иноки останавливались для жительства, ими были устроены многочисленные монашеские пещерные жилища, которые до сих пор сохраняются на территории Воронежской, Луганской и Донецкой областей»* [10, с. 7].

В 1852 году архиепископ Филарет (Гумилевский) приводит следующие строки Святогорского помянника 1710 года: *«Начало сей Святогорской обители, кто оно святое пустынное жительство избрал и в горе сей святую церковь и келии устроил и начал жительствовати, за многими татарскими нахождением и разорении, особно же за частами переменами прежде бывших строителей, потом игуменов и архимандритов, zde, во святой обители не обретохом»;* сам ученый иерарх допускал основание монастыря в XIV в. Обнаружено также

свидетельство Святогорского архимандрита Иоолия за 1679 год: *«В которых годах тот монастырь устроен, того он не ведает. Писания о том у них в монастыре нет, что был тот монастырь от воровских людей разорен».* Печатное описание Святогорской пустыни 1868 года связывает ее основание с деятельностью киево-печерских или афонских монахов, а описание 1896 года – привязывает эти гипотезы соответственно к монгольскому разорению Киева (1240) и Флорентийской унии (1439). Однако первое несомненное упоминание монастыря относится к 1620 году.

Что же касается остальных пещерных монастырей Донецкого пограничья Украины с Россией, то и они, судя по новейшим археографическим и археологическим исследованиям, появились в XVII–XVIII вв. [2, с. 16–26].

Источник «привязки» основания лавры к переселению иконопочитателей мы обнаруживаем в многотомном издании «Истории Русской Церкви» (1995–1999), где использована работа И.К. Смолича «Русское монашество» (1952), созданная ученым в эмиграции (вдали от исследуемого объекта), в годы Второй мировой войны и послевоенной разрухи (то есть задолго до новых исследований пещерных монастырей региона): *«Вполне возможно, что именно монахи, бежавшие из Византии, принесли с собой в Южную Русь усердное почитание икон... Археологические находки VIII и IX вв. в верховьях Дона (у реки Тихая Сосна, притока Дона, вблизи городов Коротояка и Острогжеска) свидетельствуют о христианских катакомбах – пещерах, которые, по мнению ученых, не что иное, как руины монастырей»* [11, с. 23].

Указанные примеры подтверждают, что, различая Священное Предание, – которое *«есть духовный опыт Церкви, опыт истинной веры и подлинной христианской жизни»* [7], и региональные церковно-исторические предания, мы можем наблюдать в числе источников последних не только подлинные события, но и гипотезы, обретшие популярность в определенных обстоятельствах.

Литература

1. *Абрамович Д.* Києво-Печерський Патерик. – К. : Час, 1991.
2. *Дедов В.* Святыя Горы: от забвения к возрождению. – Донецк, 2011.
3. *Дятлов В.* Монастыри Украинской Православной Церкви: Волынь, Подолия, Галиция, Буковина, Закарпатье. Энциклопедический справочник. – К., 2007.
4. *Зелинский В.* Почаевская лавра: история. – Почаев ; К., 1992.
5. *Назаренко А.В., Турилов А.А., Черномаз И.Б.* Антоний, основатель Киево-Печерского монастыря // Православная энциклопедия. – М. : Православная энциклопедия, 2001. – Т. 2. – С. 602–606.
6. Патерик, или Отечник Печерский. – К. : Киево-Печерская лавра, 1661.
7. *Петр (Мещеринов), игумен.* О Священном Предании [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.kiev-orthodox.org/site/faithbasis/786/>.
8. Полное собрание русских летописей. – М. : Языки славянской литературы, 2001. – Т. 2 : Ипатьевская летопись.
9. *Приселков М.Д.* Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X–XII вв. – СПб. : Наука, 2003.
10. Свято-Успенская Святогорская Лавра. – 2007.
11. *Смолич И.К.* Русское монашество 988–1917. Жизнь и учение старцев. Приложение к «Истории Русской Церкви». – М. : Православная энциклопедия, 1999.
12. *Филарет (Гумилевский), архиепископ.* Жития святых: 7 мая. – М. : Издательство Средненского монастыря, 2000.

РОВИ УКРІПЛЕНЬ СТАРОКИЇВСЬКОЇ ГОРИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

Віталій Жигола

старший науковий співробітник Науково-дослідного
відділу історико-археологічних досліджень МІДЦ

Коло наукових зацікавлень:

давньоруська та пізньосередньовічна фортифікація
України, давньоруська та пізньосередньовічна
археологія

Статтю присвячено розгляду важливої, але недостатньо дослідженої складової пізньосередньовічних укріплень Старокиївської гори. Аналіз археологічних та писемних джерел дозволить реконструювати зовнішній вигляд ровів.

Ключові слова: Старокиївська гора, друга половина XVII ст., рови, зовнішній вигляд.

Статья посвящена рассмотрению важной, но недостаточно изученной составной позднесредневековых укреплений Старокиевской горы. Анализ археологических и письменных источников позволит реконструировать внешний вид ровов.

Ключевые слова: Старокиевская гора, вторая половина XVII в., ровы, внешний вид.

The article is devoted to an important but poorly studied component of late medieval fortifications of Starokyivska hill. Analysis of archaeological and written sources will make possible the reconstruction of the ditches' appearance at the specified time.

Keywords: Starokyivska hill, the second half of XVII ct., dithes, appearance.

Пізньосередньовічним захисним спорудам Старокиївської гори присвячено декілька праць, але рови – важлива складова фортифікаційних споруд – не були об'єктом окремих досліджень. Для всебічного вивчення історії Києва необхідно відтворити параметри та зовнішній вигляд усіх елементів укріплень міста.

Першими археологічними дослідженнями рову середини XVII ст. можна вважати роботи 1913 року В. Стефановича під час будівництва будинку 8а по вул. Великій Житомирській. Тут було зафіксовано контури глибокого рову, засипаного ґрунтом темного кольору, дно якого прослідковано на глибині 5 сажнів [13, с. 189–190].

І.М. Самойловський згадує про контури рову на південь від фундаментів Софійської брами, що був зафіксований у 1949 році під час земляних робіт на вул. Великій Житомирській [12, с. 185]. Виявлена ширина рову сягала 10 м, глибина – 2,2 м, внутрішній схил мав

обшивку з дощок, яка, на думку автора, синхронна вимостці-мостовій навколо Софійської брами і датується XVIII ст. [11, с. 179]. Подібну стратиграфію мала траншея 1975 року по вул. Володимирській [4, с. 88–89].

У 1988 та 1989 роках по вул. Великій Житомирській, 2а Я.Є. Боровський двічі виявив рів завширшки 16 м та завглибшки 5,5 м від сучасної поверхні, який був орієнтований за лінією південний схід – північний захід (іл. 1). Рів мав материкові стінки з нахилом 45° до горизонту, заокруглене дно, що перекриває чорний супісок (на глибині 3,75–5,00 м), який піднімається догори по північній та південній стінках рову і має потужність 0,50–0,75 м. У цьому супіску зафіксовано значну кількість матеріалу XVII–XVIII ст., а також давньоруську кераміку. Автори звіту припустили, що в XVII ст. давній рів був перекритий більшим за розміром укріпленням, а також, що лише в деяких місцях залишилися стінки та дно давньоруського рову [3, с. 40–42].

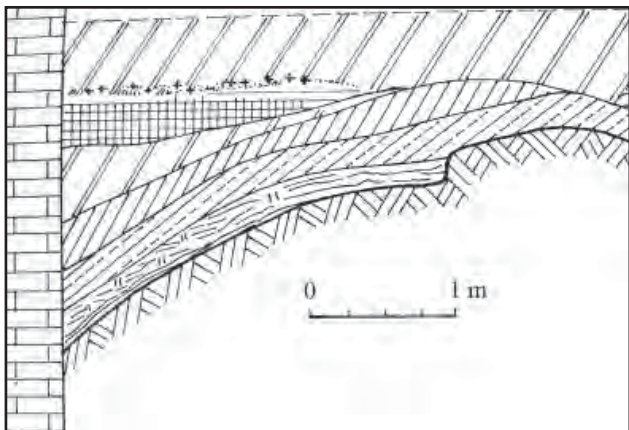
Іл. 1. Стратиграфія заповнення рову по вул. Великій Житомирській, 2. Розкоп 1989 р.

В.К. Козюба описує стратиграфію комунікаційної траншеї, яку було прокопано вздовж вул. Володимирської у 1998 році [7, с. 244]. За кілька метрів на південь від залишків кладки Софійської брами XVII ст. зафіксовано рів завширшки понад 10 м, який мав темне шарувате заповнення.

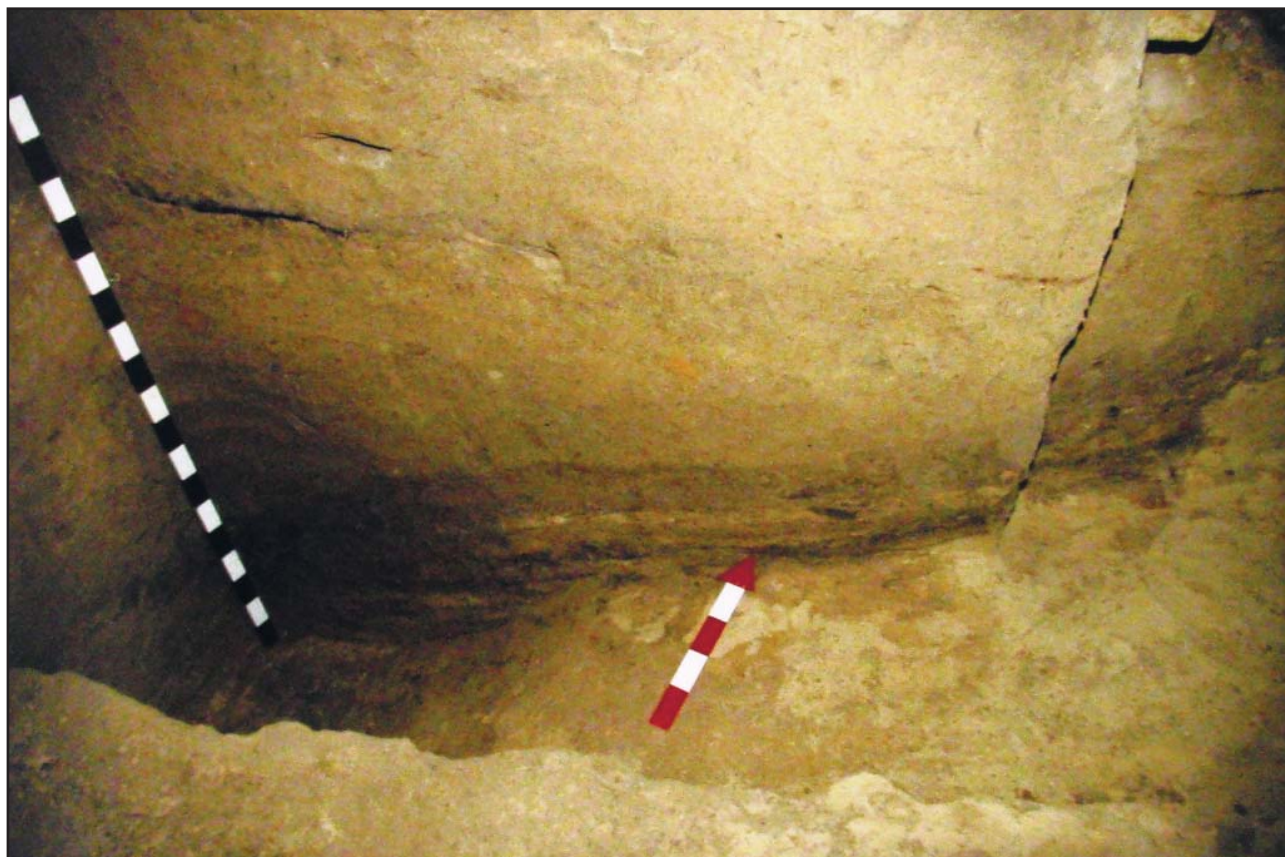
У 2001 році під час досліджень у підвалі будинку по вул. Великій Житомирській, 2 зафіксовано внутрішній край рову другої по-

ловини XVII ст. Кут нахилу північного схилу на досліджену глибину (1,6 м від рівня материка) становив 50–60° (іл. 2). Він був також заповнений гумусованим ґрунтом темного кольору (як і під час досліджень 1988–1989 рр.), мав повздовжню смугасту різнокольорову структуру – наслідки замулювання чи засипання (іл. 3). У заповненні віднайдено стінки давньоруських горщиків, а також матеріал XVIII – першої половини XIX ст. Автори припускають функціонування рову в XI–XIII ст., його оновлення в XVII ст. та повне спланування в першій половині XIX ст. Рів орієнтований за лінією *північний схід – південний захід*, що збігається з його зображенням на планах міста XVIII–XIX ст. [9, с. 14–16].

У 2003 році знову провадилися дослідження по вул. Великій Житомирській, 2а, під час яких у південній частині розкопу 3 виявлено рів завглибшки 5,5 м, збережена ширина – 12,5 м. Мав заокруглене дно та кут нахилу південного схилу 50–60° (іл. 4). Дно рову та його схили перекриті темним суглинком (іл. 5). Заповнення містить лише три фрагменти давньоруської кераміки та значну кількість матеріалу XVII–XVIII ст. [10, с. 44–45].

Іл. 2. Стратиграфічний розріз верхнього про шарку рову з розкопу 2001 р. по вул. Великій Житомирській, 2

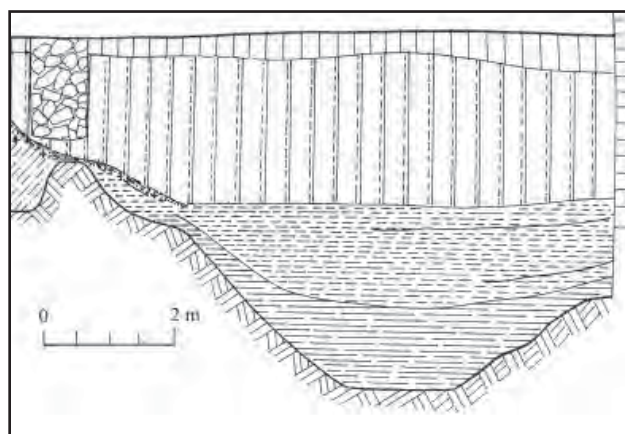
Іл. 3. Північний профіль рову з розкопу 2001 р. по вул. Великій Житомирській, 2

Одним з перших серед учених, кого зацікавили укріплення Старокиївської гори, став М.В. Закревський, але він цитував звіти другої половини XVII та XVIII ст. із загальними описами фортифікації міста, не зупиняючись окремо на ровах. Автор відмічає, що укріплення зведено на місці давньоруських валів та ровів [5, с. 60–62]. Ф.Ф. Ласковський, згадуючи Київ, також на основі звітів аналізує укріплення міста і також не надає уваги ровам [8, с. 475–480]. Після перших археологічних досліджень учені датують залишки рову як давньоруським [13, с. 189–190], так і пізньосередньовічним часом [11, с. 179].

С.Р. Кілієвич у монографії «Детинець Києва IX – першої половини XIII веков» згадує рів, виявлений розкопами В. Стефановича та І.М. Самойловського, датуючи його X–XI ст. Також дослідниця відмічає, що в середині XVII ст. давні рови були оновлені на тому самому місці [6, с. 51–55].

В.О. Харламов та Г.В. Алферова у статті «Крепостные укрепления Киева во второй половине XVII века» відмічають, що 1654 року місто оточували нашвидкуруч зведений дерев'яний острог, частково на земляних ва-

лах, дерев'яні брами та вежі, а також прокопаний рів. Для організації оборони міста переломним став 1673 рік, коли частокіл замінили земляним валом, відремонтували башти та брами, розширили й поглибили рови довкола Старокиївської гори. На думку авторів, основні роботи було завершено до 1682 року, після чого в розписних списках повідомлялося про незначні ремонти [1, с. 72–73]. У спільній монографії вчені повторили висновки вказаної статті, а також опублікували віднайдені

Іл. 4. Західний профіль рову з розкопу 2003 р. по вул. Великій Житомирській, 2а

ними писемні джерела з описами укріплень [2, с. 31–36].

Я.Є. Боровський та І.І. Мовчан вказують, що на вул. Великій Житомирській давньоруський рів міста Володимира у XVII–XVIII ст. було поглиблено до 7,0 м та розширено до 18 м. Крім того, автори згадують дослідження 1911 року по вул. Великій Житомирській, ба, під час яких було виявлено давній глибокий і широкий рів, що розташовувався із заходу на схід. Стінки його спочатку йшли прямовисно, а на 2/3 глибини він у нижній третині ламався та йшов під гострим кутом [4, с. 88].

В.К. Козюба вперше запропонував атрибуувати згадані рови як залишки укріплень лише від другої половини XVII ст. За висновками автора, рови міста Володимира були знищені внаслідок влаштування на їхньому місці ширших і глибших ровів пізньосередньовічного часу. Також, на думку цього автора, траса рову X ст. лише частково збігається з трасою рову 1654 року [7, с. 242–243]. В.К. Козюба, використовуючи сучасну топографічну карту Києва та плани міста XVIII–XIX ст., подав схематичний план укріплень другої половини XVII ст. [7, с. 243, рис. 6].

Отже, історики та археологи торкалися питання ровів довкола Старокиївської гори лише побічно, аналізуючи інші частини фортифікації. Це пов'язано з малою кількістю археологічних досліджень, а також з незначними описами та браком інформації про них у писемних джерелах.

Рови за писемними джерелами. Взагалі у джерелах вказаного часу основна увага приділялася валам та складнішим елементам укріплень, як-от брамам, вежам, виводам, розкатам тощо. У більшості випадків рів згадується лише як прив'язка на місці – «за ров», «ко рву», «перед рвом», «по левую сторону рва», «мост через ров» тощо. Лише у випадках, коли у рів виходив потайний хід, коли рів удосконалювався, щоб запобігти підкопам, або рів використовувався тактично – вихід війська, з'єднання з іншими укріпленнями та частинами міста, – тоді подається додаткова інформація.

Перші згадки про рови Старокиївської гори знаходимо у звіті цареві від російських військових спеціалістів князів Ф.С. Куракіна та Ф.Ф. Волконського. 31 березня 1654 року

вони відмічають, що «в Києве... острог весь и башни поставили, а ныне... по тому острогу делаем мосты и обламы и ров копаем» [1, с. 66–67]. Тобто Старокиївська гора не мала укріплень, зокрема рову, до вказаного року.

Як відомо, напередодні війни з Туреччиною було вирішено ревізувати та оновити укріплення Києва. Ці роботи у 1670–1673 роках провадили воєводи Г.А. Козловський і Ю.П. Трубецький, який виконав кресленик міста та розпис до нього. Також 1674 року ревізор А.І. Свіязев описав проведені роботи. В обох документах міститься інформація про стан ровів до ремонту, а також їх параметри по його завершенню [1, с. 67–68]. Так, А.І. Свіязев повідомляє (інформація збігається зі звітом за 1673 р.), що біля Петрівського виводу «ров 15 сажень в глубину, в одном месте 2 сажени, в другом 4 сажени, в третьем 6 сажень. И зо рву до верху в вышину 7 сажень. А в иных местах 9 сажень с полусаженью» [2, с. 101, 115]. Тобто в місці закінчення сучасного пров. Десятинного у 1673 році влаштовано Петрівський вивід на місці розкату, навколо якого рів мав різну глибину (від 4,0 до 12 м). Від дна рову до дерев'яного настилу на гребені валу було 14–20 м. Також зроблено ескарпування Кожум'яцького яру на глибину до 30 м. Від цього виводу вздовж валу в напрямку до наступного виводу в 1673 році зроблено рів «в длину 30 сажень, в глубину 2 сажени с аршином, в вышину 2 сажени с локтем» (однаково в обох звітах). Ще рік тому тут пролягав «ров старой... в глубину 2 сажени с локтем... поперег пол 3 сажени». Предтеченський вивід має завдовжки «ров 42 сажени. Поперег 8 сажень. Изо рву до верху в вышину 7 сажень, а в иных местах по 8 и 9 сажень. ...По правую... и... левую... сторону того вывода прибавлено рву подле старого валу в ширину 3-х сажень. В глубину 2 сажени» (однаково в обох звітах) [2, с. 101, 115]. Тобто на місці сучасного пам'ятника з написом «Отсюда есть пошла земля русская...» було влаштовано Предтеченський вивід, довкола якого рів мав довжину до 90 м, ширину близько 16 м та глибину близько від 14 до 18 м до гребню валу. Між цими двома виводами на довжину 60 м (біля Петрівського) ескарповано схил, прямовисна (?) стіна якого мала висо-

ту 4,5 м; також на довжину 22 м (біля Предтеченського) «прибавлено» рову завширшки 6,0 м та завглибшки 4,0 м.

Різдвяний вивід оточено ровом «40 сажень, в ширину 5 сажени, в глибину 3 сажени. Изо рву до верху вышиною 5 сажень» (однаково в обох звітах). До ремонту навколо виводу був старий рів «в глибину в сажень, в ширину пол 2 сажени и меньше» [2, с. 101, 115]. Отже, на місці сучасного заднього подвір'я Національного музею історії України 1654 року влаштовано Різдвяний розкат, який, станом за 20 років, оточував уже замулений рів завглибшки 2,0 і завширшки до 4,0. У 1673 році на цьому місці було влаштовано вивід, навколо якого був рів завдовжки 80 м, завглибшки 6,0 м, відстань від дна рову до гребеня валу близько 10 м. Від цього виводу до Київської брами був «ров в глибину пол 2 сажени, в ширину пол сажени и меньше. И ныне против того валу выкопан ров в глибину пол 4 сажени, в ширину 5 сажень» [2, с. 115]. Тобто вздовж схилу сучасної північної частини садиби Десятинної церкви у 1673 році оновили та збільшили рів до глибини 8,0 м та ширини до 10 м.

Зліва від Київської брами «прибавлено в длину рва 32 сажени, в ширину 3 сажени, в глибину пол 3 сажени» [2, с. 101]. Тобто на захід від Київської брами (початок сучасного Андріївського узвозу) «прибавлено» рів завдовжки 65 м, завширшки 6,0 та завглибшки 5,0 м. Імовіріше, тут мається на увазі оновлення рову, що оточував вивід перед Київською брамою, на існування якого на 1670-ті роки вказують писемні джерела, а пізніше його зображено на планах міста. Вивід міг бути збудований у місці, де схил Андріївського узвозу вже менш похилий, тому тут було доцільніше прокопати саме рів, а не робити ескарп.

Попід Воздвиженським розкатом «ров в глибину 3 сажени, поперег сажень. А от дороги и от ворот [Київської брами. – В. Ж.] сверж 8 сажень, а з другой стороны 7 сажень». До влаштування розкату тут був вивід, по периметру якого «15 сажень с полусаженью... рва нет» [2, с. 101, 112]. Отже, на місці сучасної Андріївської церкви від 1654 року існував вивід без рову, який за 20 років перебудували в розкат, навколо якого (по периметру близько

30 м) був рів завширшки 2,0 м та завглибшки 6,0 м. По обидва боки від розкату зроблено ескарпи по 16 та 14 м заввишки відповідно.

Від Воздвиженського розкату до Михайлівської хвіртки у 1673 році заплановано «делать... за валом ров глубиною 2 сажени. В ширину 4 сажени» [2, с. 102]. Але наступного року відмічається, що на південний схід від розкату «в длину 66 сажень... ров старой помере в глибину полусажени, поперег в сажень». Далі «обруб деревяной 9 сажень... против того обрuba за городом рва нет... От отого обрuba острог 12 сажень; против того острога ров старой в глибину в сажень, в ширину в пол 2 сажени». На місці з'єднання з Михайлівським відділенням «на углу башня была... против тое башни ров старой в глибину по полу сажени, в ширину пол 2 сажени» [2, с. 112]. Тобто вздовж дніпровського схилу Старокиївської гори станом на 1673 рік лишалися рови, які замулювалися вже протягом 20 років і які планувалося оновити, але за рік цього не сталося. Це можна пояснити відмовою від доцільності ідеї розширення ровів/ескарпів на цьому схилі через зведення міцних дерево-земляних укріплень (до 12 м заввишки). Варто відмітити, що А.І. Свіязев відмічав усі зміни та оновлення.

Біля Михайлівської брами «ров в глибину 13 сажень» – це свідчить про влаштування тут ескарпу (завглибшки 26 м) по схилу яру. Від Михайлівської брами до наступного виводу «21 сажень... против того валу ров в глибину 5 сажень, в ширину 9 сажень». Навколо виводу, що на сучасній Михайлівській площі, – «47 сажень... ров в глибину 5 сажень, в ширину пол 9 сажень». Від того виводу до Софійської брами «72 сажень... ров в глибину 5 сажень, в ширину 10 сажень». Навколо Софійського виводу «46 сажень... ров в глибину 5 сажень, в ширину 8 сажень». Від Софійського виводу до повороту укріплень (сучасна вул. Велика Житомирська, 8а) «47 сажень... ров в глибину 5 сажень, в ширину 11 сажень». Від повороту до Петрівського виводу А.І. Свіязев повідомляє про «боерак» – початок Кожум'яцького яру [2, с. 101–102, 113–115]. Тобто, на рівній поверхні Старокиївської гори перед напільними укріпленнями (сучасна вул. Велика Житомирська) у 1673 році рів було оновлено та розширено, тож він мав сталі розміри – до

Іл. 5. Загальний вигляд рову з розкопу 2003 р. по вул. Великій Житомирській, 2а (південь–північ)

10 м завглибшки та 16–22 м завширшки.

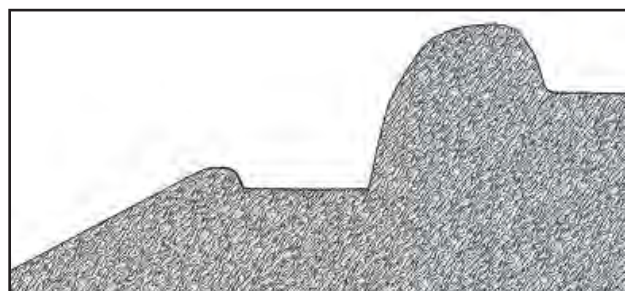
Звіт 1677 року воєводи Києва О.П. Головіна не містить відомостей про рови. У 1679–1680 роках закінчено ремонт та перебудову укріплень міста за планом П. Гордона, звіт про які згадує влаштування потаємного виходу в рів у Кожум'яцькому ярі [2, с. 120, 129]. Можна припустити, що з цього часу і принаймні до другого десятиліття XVIII ст. рови Старокиївської гори не зазнавали кардинальних змін. У листуванні Петра I та князя Б. Шереметьєва 1712–1713 років згадується, що укріплення Верхнього Києва були в напівзруйнованому стані, що «во многих местах обвалилась, палисаду, пушек и других к отпору вещей нет» (це, імовірно, стосується й ровів), тож їх вирішено оновити у зв'язку з турецькою загрозою [8, с. 477, 480].

Отже, за інформацією з писемних джерел маємо загальне уявлення про зовнішній вигляд ровів станом на 1674 рік. Вказані параме-

три підтверджуються даними археологічних досліджень. Так, описаний рів по вул. Великій Житомирській, 8б збігається з дослідженим у 1913 році В. Стефановичем, а саме – глибина рову 5 сажнів [13, с. 190]. Дослідження рову по вул. Великій Житомирській, 2а фіксують його глибину до 6,0 м та ширину близько 16 м, тоді як звіт 1674 року вказує рів завширшки близько 20 м та завглибшки близько 10 м. Тут, на нашу думку, маєтися на увазі глибина рову від верхівки валу, адже у звітах могло вказуватися «ров... в глубину 3 сажени. Изо рву до верху вышиною 5 сажень» (рів біля Різдвяного виводу), а також «против того валу ров в глубину 5 сажень» (фрагмент про відрізок рову по вул. Великій Житомирській, 2а), де також маєтися на увазі відстань від гребеня валу до дна рову. Щодо ровів, влаштованих у 1654 році, то наведені писемні джерела згадують їх на тому ж місці, що й рови 1674 року (окрім деяких ділянок, де вони були відсутні), а також вказується, що вони мали менші розміри.

Місця влаштування ровів, найвірогідніше, збігається з вказаними на схематичному плані укріплень другої половини XVII ст. В.К. Козюби [7, с. 243, рис. 6]. Його план найкраще збігається із сучасною топографією Старокиївської гори та дуже подібний планам міста 1745 та 1812 років, які, на нашу думку, досить точно відображають місця влаштування захисних споруд.

Також виникає питання з термінологією джерел щодо укріплень уздовж схилів Старокиївської гори. Традиційно подібні схили підлягали ескарпуванню – для збільшення крутизни. Можна було б припустити, що ескарпи у звітах називаються «рови», але дже-

Іл. 6. Можливий вигляд «ровів» (за термінологією 1674 р.) на схилах Старокиївської гори (за В.С. Жиголою)

рела згадують не лише їх глибину, але й ширину. На нашу думку, мова йде про ширину берми – горизонтального майданчика між ескарпом та природним схилом (влаштовувався для запобігання зсуву ґрунту). Крім того, ця берма могла поглиблюватися, лишаючи контр-ескарп (напільний схил рову) на межі з природним схилом (іл. б), що надавало їй форми рову. Це підтверджується описами рову біля Петрівського виводу, який мав від 4,0 до 30 м глибини, що і вказує на ескарпування схилів Кожум'яцького яру. Також, на нашу думку, про існування берми свідчить ширина «ровів» на схилах – 2,0–6,0 м, – яка

не відповідає потребам ровів на рівних майданчиках, але є достатньою для запобігання зсувів ескарпу.

Отже, здійснений аналіз писемних та археологічних матеріалів дозволив зіставити дані про рови Старокиївської гори другої половини XVII ст., описати нові параметри ровів станом на 1674 рік, виявити деякі їхні конструктивні особливості та уточнити термінологію пізньосередньовічних джерел. Подальші дослідження дозволять детальніше реконструювати зовнішній вигляд усіх ділянок укріплень Старокиївської гори в другій половині XVII – XIX ст.

Література

1. Алферова Г.В., Харламов В.А. Крепостные укрепления Киева во второй половине XVII века (новые материалы) / Г.В. Алферова, В.А. Харламов // Вопросы истории. – М. : Правда, 1979. – № 7. – С. 61–75.
2. Алферова Г.В., Харламов В.А. Киев во второй половине XVII века. Историко-архитектурный очерк / Г.В. Алферова, В.А. Харламов. – К. : Наукова думка, 1982. – 160 с.
3. Боровский Я.Е., Калюк А.П., Архипова Е.И. Отчет об археологических исследованиях в «Верхнем Киеве» / Я.Е. Боровский, А.П. Калюк, Е.И. Архипова // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1989/28. – 47 с.
4. Боровський Я.С., Мовчан І.І. Південні (Софійські) ворота в оборонній системі Київського дитинця / Я.С. Боровський, І.І. Мовчан // Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). – К. : Інститут археології, 1998. – С. 84–91.
5. Закревский Н. Описание Киева / Н. Закревский. – М. : Типография В. Грачева, 1868. – Т. 1. – 455 с.
6. Килиевич С.Р. Детинец Киева IX – первой половины XIII веков. По материалам археологических исследований / С.Р. Килиевич. – К. : Наукова думка, 1982. – 176 с.
7. Козюба В.К. «Місто Володимира» у Києві: історична реальність чи історіографічний міф? / В.К. Козюба // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. – Коростень : ІА НАНУ, 2008. – Т. 1. – С. 237–271.
8. Ласковский Ф.Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России / Ф.Ф. Ласковский. – СПб. : Императорская академия наук, 1858. – Ч. 1. – 642 с.
9. Мовчан І.І., Боровський Я.С., Гончар В.М., Ієвлев М.М. Звіт про археологічні дослідження на вул. Великий Житомирській, 2 м. Києва у 2001 р. / І.І. Мовчан, Я.С. Боровський, В.М. Гончар, М.М. Ієвлев // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 2001/11. – 80 с.
10. Мовчан І.І., Ієвлев М.М., Козловський А.О., Гончар В.М. Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАНУ в 2002–2003 рр. у м. Києві по вул. В. Житомирській, 2а / І.І. Мовчан, М.М. Ієвлев, А.О. Козловський, В.М. Гончар // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 2003/224. – 220 с.
11. Самойловський І.М., Мезенцева Г.Г. Археологічні спостереження і розвідки в Києві та поблизу нього в 1949–1951 рр. / І.М. Самойловський, Г.Г. Мезенцева // Археологічні пам'ятки УРСР. – К. : Академія наук УРСР, 1955. – Т. 5. – С. 179–183.
12. Самойловський І.М. Міська брама X ст. у Києві / І.М. Самойловський // Археологія. – 1965. – 19. – С. 183–188.
13. Стефанович В. З археологічних розвідок розкопок 1913 року в Києві / В. Стефанович // Наукові записки ІМК. – К. : Українська академія наук, 1935. – Кн. 5–6. – С. 189–190.

МОРФОЛОГІЧНА ТА ТЕХНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКИ НАМИСТА З ПОХОВАНЬ ДАВНЬОРУСЬКОГО ЧАСУ НА ТЕРИТОРІЇ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ

Олена Журухіна
науковий співробітник
Науково-дослідного відділу
історико-археологічних досліджень МДЦ

Коло наукових зацікавлень:
археологія доби середньовіччя

У статті розглянуто морфологічну та технологічну характеристики намистин з поховань, знайдених під час археологічних досліджень могильника на території Десятинної церкви.

Ключові слова: Десятинна церква, намисто, Давня Русь.

В статье рассматриваются морфологическая и технологическая характеристики бус, найденных во время археологических исследований могильника на территории Десятинной церкви.

Ключевые слова: Десятинная церковь, бусы, Древняя Русь.

The article includes morphological and technological review of beads, which were found on archaeological excavations of Desiatynna Church.

Keywords: Desiatynna Church, beads, Old Rus'.

Завдання цієї статті – дослідження скляних намистин з могильника на території Десятинної церкви: морфологічна та технологічна характеристики. Під час обробки масового археологічного матеріалу передусім постає питання детального опису предметів та розробка чіткої їхньої класифікації й номенклатури, що в подальшому сприятиме інтерпретації, пошуку аналогій, визначенні датування і походження.

Набір намиста в поховальних комплексах встановити здебільшого доволі складно. Систематизації матеріалів заважало те, що багато поховань було виявлено під час випадкових земляних робіт, а також те, що увагу привертало передусім комплекси з багатим поховальним інвентарем [7, с. 139]. Судячи з історії досліджень київського некрополя, відсутність документації про ведення археологічних робіт, депаспортизація або втрата матеріалів – усе це унеможливує наукову обробку певної кількості матеріалу, знайденого в поховальних об'єктах. Жіночі поховання, що містили намиста (дослідники вказують на різну їхню

кількість: Л. Голубева – 12, М. Каргер – 19), були виявлені на території Десятинної церкви під час розкопок В. Хвойки в 1907–1908 роках, Д. Мілеєва в 1908–1914 роках, Т. Мовчанівського в 1936–1937 роках та М. Каргера в 1938–1939 роках [див.: 6, с. 95]. Через вказані причини в статті використано опис, малюнки та фотографії намист із праць М. Каргера та Л. Голубевої [7, с. 127–230; 4, с. 103–118]. Полегшує завдання безпосереднє опрацювання матеріалів з розкопок, але на сьогоднішній день у фондах Національного музею історії України зберігається тільки два намиста: перше – з розкопок 1911 року (інв. номер *в-21/4057a* (іл. 1), поховання № 21 за нумерацією Д. Мілеєва, що було розташоване на захід від південно-східного рогу Десятинної церкви); друге – 1937 року (інв. номер *в-9/3371-75*, поховання № 83, що розташовувалося на схід від центральної апсиди храму X ст.).

Морфологічна характеристика скляних намистин базується на зовнішніх ознаках речі (форма). Для детальнішого опису намистин

*Іл. 1. Намисто з поховання № 21 на території Десятинної церкви.
Розкопки 1911 р. Фото О. Журухіної*

додатково використовують ще й інші ознаки: розмір, прозорість, колір та орнаmentaцію [1, с. 28; 15, с. 33]. У зв'язку з відсутністю більшості матеріалу, труднощами у визначенні намистин за чорно-білими фотографіями чи малюнками або ж описом намистин на зразок: «...бусы из стекловидной массы», визначення окремих ознак було ускладнено.

Серед скляних намистин, що входять до наборів намист, можна виділити три великі підгрупи: **монохромні**, **поліхромні** та **намистини з металевою фольгою**. Кожна з підгруп у свою чергу поділяється на відділи й типи.

I. Монохромні намистини включають три великі відділи, а також переважно більшість типів намистин:

- відділ «**круглі**»: кулясті (синього, білого, жовтого кольорів), зонні (зеленого, синього, жовтого, чорного кольорів), кільцеподібні (синього кольору), діжкоподібні (світло-зеленого кольору, інші неможливо визначити), пронизки дво- та тричастинні з намистин зонної та кільцеподібної форми (блакитного, синього кольорів);

- відділ «**багатогранні**»: 14-гранні, в основу яких покладено куб (синього кольору), призматичні п'яти-, шестигранні (синього кольору);

- відділ «**ребристі**»: кулястої та зонної форми (зеленого та блакитного кольорів), еліпсоїдна (синього кольору).

II. Поліхромні намистини представлені мозаїчними, смугастими, вічковими та намис-

тинами з пластичним орнаментом, переважна більшість з яких належить до відділу «*круглі*»:

- мозаїчні (зонної форми з чорного непрозорого скла, орнаментовані вкрапленнями з білої та жовтої непрозорої скляної маси; кулястої та кубічної (відділ «*багатогранні*») форми з кількох зварених вічок з війками);

- смугасті (діжкоподібної та еліпсоїдної форм зі спіралью закрученими смугами з напівпрозорого синього, зеленого, коричневого та непрозорого білого й жовтого кольорів);

- вічкові (зонної форми з коричневого непрозорого скла з трьома опуклими овальними вічками жовтого непрозорого кольору; кулястої та зонної форми з опуклими двошаровими вічками чи складними вічками з війками, що складаються з розрізаних упоперек циліндрів, навколо вічок – опуклі скляні смужки, що утворюють петелькоподібний орнамент, визначити колір неможливо);

- намистини з пластичним орнаментом (зонної форми, інкрустовані скляними опуклими смугами жовтого та зеленого непрозорого кольорів, що утворюють хвилеподібний орнамент або петелькоподібний зі смужки жовтого непрозорого кольору, а також зонна з чорного непрозорого скла, з хвилеподібним орнаментом, заглибленим у тулуб намистини, жовтого і блакитного непрозорого кольорів; пронизка двочастинна з вишневого непрозорого скла, інкрустована заглибленим петелькоподібним орнаментом з білого непрозорого скла; циліндричної форми із заглибленим зигзагоподібним орнаментом із жовтого непрозорого скла, до останньої подібна намистина з хвилеподібним орнаментом, що належить до відділу «*ребристі*»).

III. Намистини з металевою (золотою) фольгою включають типи, що належать до відділу «*круглі*»: кулястої форми та багаточастинні пронизки з намистин зонної форми.

Технологічна характеристика розглядає спосіб виготовлення скляних намистин. Запропонований З. Львовою принцип класифікації передбачає опис прийомів обробки скла за допомогою перерахування виробничих ознак, що використовувалися в кожному окремому випадку [10, с. 90; 8, с. 75]. Виділено кілька технологічних груп – **спосіб серійного** (в основі виготовлення – скляна трубочка) та **індивідуального виробництва** (шляхом

накручування скляної маси на стрижень інструмента), у межах кожного із цих способів існують варіанти виготовлення окремих типів намистин з моно- чи поліхромного скла.

Серійне виробництво – коли намистини виготовляли зі скляних трубочок та паличок (стрижнів) (монохромні ребристі еліпсоїдної форми, багаточастинні пронизки монохромні та з металевою фольгою, мозаїчні, смугасті). Для виготовлення намистин з металевою фольгою трубочку ділили на відрізки приблизно однакової довжини, вкривали тонким шаром металевої фольги (золотої або срібної) і надавали потрібної форми за допомогою спеціальних щипців [14, с. 86–87]. Мозаїчні намистини робили шляхом зварювання скляних різнокольорових паличок навколо інструмента [9, с. 257–271]. Для виготовлення смугастих намистин на однокольоровий скляний стрижень накладали смуги одного чи кількох кольорів, потім його витягували й ділили, у такий спосіб отримували намистину з поперечними чи поздовжніми смугами [5, с. 224–226].

Індивідуальне виробництво – такий спосіб виготовлення передбачав накручування скляної маси навколо основи потрібного діаметра [14, с. 82–83]. Для цієї групи характерні такі ознаки: смуги від гвинтоподібного руху скляної маси, циліндрична чи конічна форма каналу. Переважна більшість скляних монохромних намистин (кулясті, зонні, кільцеподібні, діжкоподібні, багатогранні, ребристі), деякі типи поліхромних намистин (мозаїчна із вкрапленнями скляної крихти, вічкові, намистини з пластичним орнаментом) виготовлені в такий спосіб. Багатогранні намистини робили шляхом накручування з подальшим багаторазовим пресуванням основи до поверхні з метою утворення граней. Нанесенням поверхневих заглиблень на ще не застиглу основу виготовляли ребристі намистини [10, с. 98–99]. Мозаїчна намистина зроблена накручуванням з подальшим вдавненням краплин з непрозорого скла у пом'якшену масу тулуба намистини [2, с. 94]. Вічкові намистини робили шляхом нанесення на поверхню основи рідкого скла, яке набувало форми вічка і яке потім трохи заглиблювали в тулуб. Намистини, вічка яких являли собою спаяно-накладний візерунок, робили з відрізків багатшарового скляного стрижня: спочатку монохромний скляний стрижень за-

нурювали в рідку скляну масу різних кольорів, потім додатково обкладали скляними смужками іншого кольору, ділили на відрізки й занурювали в тулуб намистини, щоб отримати гладенькі чи опуклі вічка [2, с. 93]. Намистини з пластичним (петелько-, зигзаго- чи хвилеподібним) орнаментом виготовляли шляхом накручування на тверду основу тулуба намистини розплавленої скляної маси.

Загалом колекцію намиста з поховань на території Десятинної церкви визначають типи намистин, характерних для IX–XI ст., коли поряд з намистинами близькосхідного виробництва з'являється продукція візантійської склоробної школи (XI ст.). Намистини серійного виробництва характерні для країн Близького Сходу, тоді як намистини візантійських майстерень виготовлялися в індивідуальний спосіб [3, с. 295; 13, с. 136, 138; 14, с. 83–87]. Крім того, у похован-

нях поряд зі скляними намистинами до складу намист входять сердолікові призматичні шестий і восьмигранні та так звані плитчасті «14-гранні» намистини, що співіснують і датуються IX – початком XII ст. [12, с. 26, 29]. Не суперечить цій хронологічній межі й намисто згадуваного вище поховання № 21, що містило сердолікову біпірамідальну намистину та трикутну підвіску з лазуриту, прикрашену вирізаними смугами. Тип сердолікових біпірамідальних намистин трапляється на пам'ятках XI–XII ст. [12, с. 26–27]. Появу прикрас з лазуриту слід пов'язувати з приходом у першій половині XI ст. до південно-руських степів берендеїв – одного з половецьких племен [11, с. 134]. Тобто можна побачити, що склад намиста був збірним (яскраво це висвітлює інвентар поховань № 14, 21, 26, 29, 83, 122), коли до намистин близькосхідного походження додавали візантійські зразки.

Література

1. *Арциховский А.В.* Курганы вятичей. – М., 1930.
2. *Валиулина С.И.* Стекло Волжской Булгарии. По материалам Билярского городища. – Казань, 2005.
3. *Валиулина С.И.* Стекланные бусы Семеновского I и Измерского I селищ // Сельская Русь в IX–XVI веках. – М., 2008. – С. 288–298.
4. *Голубева Л.А.* Киевский некрополь // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1949. – № 11. – Т. 1. – С. 103–118.
5. *Деоник В.Б.* Классификация бус Юго-Восточной Европы VI–IX веков // Советская археология. – 1961. – № 3. – С. 202–231.
6. *Зоценко В., Гончаров О.* Скляні вироби // Церква Богородиці Десятинна в Києві. – К., 1996. – С. 95–100.
7. *Каргер М.К.* Древний Киев. – М.; Ленинград, 1958. – Т. 1.
8. *Львова З.А.* Признаки способа изготовления изделий из стекла (по материалам раннесредневековых стеклянных украшений) // Археологический сборник. – М., 1980. – Вып. 21. – С. 75–84.
9. *Львова З.А.* Техника изготовления северокавказских бус второй половины I тыс. н. э. // *Ковалевская В.Б.* Компьютерная обработка массового археологического материала из раннесредневековых памятников Евразии. – М., 2000. – С. 257–271.
10. *Львова З.А.* Технологическая классификация изделий из стекла (по материалам раннесредневековых стеклянных украшений) // Археологический сборник. – М., 1979. – Вып. 20. – С. 90–103.
11. *Макарова Т.И.* Украшения и амулеты из лазурита у кочевников X–XI вв. // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – 1962. – № 4. – С. 127–134.
12. *Полубояринова М.Д.* Украшения из цветных камней Болгара и Золотой Орды. – М., 1991.
13. *Щапова Ю.Л.* Византийское стекло: очерки истории. – М.: Издательство ЛКИ, 2010. – 288 с.
14. *Щапова Ю.Л.* О происхождении некоторых типов древнерусских бус // Советская археология. – 1962. – № 2. – С. 81–96.
15. *Callmer J.* Trade Beads and Bead Trade in Scandinavia ca. 800–1000 A.D. // Acta archaeologica Lundensia. – Lund, 1977. – Ser. 4. – N 11. – 229 p.

ДЕРЕВ'ЯНІ ХРАМИ ВІННИЧЧИНИ: ДО ІСТОРИОГРАФІЇ ПИТАННЯ

Ольга Зайцева
провідний науковий співробітник
Науково-екскурсійного відділу
та сектору методичної роботи МЦДЦ

Коло наукових зацікавлень:
історія та етнографія Поділля,
мовна палітра України

Віталій Рудь

аспірант відділу археології енеоліту –
бронзової доби Інституту археології
НАН України

Коло наукових зацікавлень:
археологія трипільської культури,
давня та середньовічна історія Поділля

У статті висвітлено історіографічний аспект наукових досліджень дерев'яних храмів Вінниччини. Історію досліджень поділено на кілька періодів.

Ключові слова: історія досліджень, історіографічний період, дерев'яна архітектура, історіографія, храм, Вінниччина.

В статтє освещен историографический аспект научных исследований деревянных храмов Винницкой области. История исследований разделена на несколько периодов.

Ключевые слова: история исследований, историографический период, деревянная архитектура, историография, храм, Винницкая область.

The article is devoted to the study of the historiographical aspect of scientific researches of wooden churches in Vinnytsia region. History of the research is divided into several periods.

Keywords: history of investigation, historiographical period, wooden architecture, historiography, church, Vinnytsia region.

Сакральна дерев'яна архітектура Вінниччини посідає чільне місце в духовній культурі України, її вивчення привертало увагу дослідників ще здавна. Історію дослідження дерев'яного церковного будівництва на території сучасної Вінниччини можна поділити на кілька періодів.

Перший етап вивчення дерев'яних церков Вінниччини припадає на XVII–XVIII ст. Важливим джерелом подільської історії цього часу є описи, спогади та щоденники очевид-

ців, зокрема західноєвропейських мандрівників. Подільській землі відведено чільне місце в «Описі України...» (1651) та спеціальних мапах Подільського й Брацлавського воєводств французького військового інженера й відомого картографа Гійома Левассера де Боплана [2]. Під час перебування в Україні (1630–1647) одним із центрів своєї подорожі де Боплан називає м. Бар на Поділлі, де він зробив опис селянських повинностей, побуту, традицій, охарактеризував населені пунк-

ти південної частини Поділля, у тому числі й особливості храмового будівництва [12, с. 17].

На цікаві свідчення про храмову забудову подільського містечка натрапляємо в нотатках польського історика Веспасіана Каховського, який 1654 року був учасником облоги в с. Буша Ямпільського району. Він згадував, що в місті на той час проживало 12 тисяч мешканців і налічувалося 7 церков [10, с. 60].

Зацікавлення сакральним будівництвом в Україні знаходимо в подорожньому щоденнику Павла Халебського, сина Антіохійського патріарха Макарія Третього [18]. Подорожні нотатки Павла Халебського, який 1654 року разом з батьком відвідав Україну, за своїм змістом є рідкісним типом подорожніх творів. Цю працю присвячено лише окремому аспекту життя українців. Найбільше уваги автор приділяє релігійному життю населення, змальовує храми надзвичайної краси, монастирі тощо [1, с. 709].

Певні відомості про сакральну архітектуру Східного Поділля містяться в подорожньому щоденнику німецького мандрівника дипломата Ульріха фон Вердума, який у листопаді 1672 року мандрував цими землями [10, с. 62].

Наступний період історії дослідження храмового будівництва Поділля охоплює кінець XVIII – початок XIX ст. У цей час, після приєднання Поділля до Російської імперії, було зроблено топографічні, статистичні описи новоствореної Подільської губернії. Так, у «Топографічному і камеральному описі Балтського повіту» (1800) містяться різноманітні етнографічні дані про житлобудівництво подільців, сакральну архітектуру тощо [14, с. 14–15]. Проте на період XVIII ст. увага науковців фокусується більше на дослідженні церковної архітектури Галичини. У 1830–1840-х роках з метою популяризації Галичини з'являється низка праць, де подано не лише відомості про храмове будівництво, а й гравюри та малюнки окремих церков [15, с. 474]. У цей час також зростає увага до вивчення церковної архітектури Східної України. Натомість праць, які б заторкували вивчення сакральних будівель на теренах Поділля, майже не фіксовано, хоча традиції дерев'яного храмобудівництва тут не переривалися до середини XX ст., на відміну від території Східної України.

Дослідження сакрального дерев'яного будівництва на теренах Поділля активізувалося на початку XX ст. – це наступний історіографічний період, так званий етнографічний. Він характеризується тим, що до вивчення особливостей церковної архітектури долучаються переважно етнографи, фольклористи, мистецтвознавці. Цей період репрезентовано працями Ю. Сіцинського (1901), Г. Павлуцького (1905), Д. Щербаківського (1905), Ф. Вовка (1910). Важливість таких досліджень полягає в тому, що вчені не лише роблять огляд стану збереженості сакральних пам'яток, але і вперше звертають увагу на особливості української церковної архітектури, її генезу, частково заторкують особливості подільської сакральної архітектури. Д. Щербаківський робить спробу вивчення дерев'яних церков за типами [19].

Чи не першою роботою, у якій ішлося про церковні споруди на теренах сучасної Вінницької області, архітектурні особливості дерев'яних храмів, була праця Ю. Сіцинського «Приходы и церкви Подольской епархии». Історико-етнологічні матеріали з дослідження Поділля, зібрані священиком Юхимом Сіцинським, з'явилися на сторінках «Трудов Подольского епархиального историко-статистического комитета» 1901 року [13]. Автор, хоча й оглядово, торкається аспектів будівництва подільських дерев'яних храмів, їхнього зовнішнього вигляду, внутрішнього оздоблення. Тут подано важливі відомості щодо кількості дерев'яних храмових споруд, історії їх забудови та стану збереженості. Вагомо те, що Ю. Сіцинський зазначає не лише про церкви, яким судилося зберегтися на момент написання цієї праці, а й ті, що існували на території Східного Поділля до початку XX ст. Так, у «Приходах и церквях Подольской епархии» подано відомості про храмові споруди тодішніх Брацлавського, Вінницького, Гайсинського, Літинського, Могилівського, Ольгопільського, Ямпільського повітів. Їх загальна кількість перевищує 200. Ця праця важлива тим, що автор вперше досліджує особливості церковних споруд на регіональному рівні, що становить неабиякий інтерес в контексті нашого дослідження.

Учений першим серед науковців дослідив окремі сакральні пам'ятки української

дерев'яної архітектури. Саме про них ідеться в працях «Характерные особенности древних церквей Подолии» (1901), «Храмы города Бара Могилевского уезда» (1902), «Исчезнувший тип деревянных церквей Подолии» (1904), «Южнорусское церковное зодчество» (1907) та ін. [17, с. 131].

Чимало праць з вивчення церковного будівництва вийшло друком у 20-х роках ХХ ст., у період так званої національної ідеології, спрямованої на збереження та примноження питомо українських пам'яток історії та культури, їх комплексне вивчення. Цей історіографічний період вирізняється тим, що історико-архітектурні дослідження дерев'яних церков проводяться й далеко за межами України, у діаспорі, зокрема, зусиллями Д. Антоновича, Д. Щербаківського та В. Січинського. У їхніх працях подано часткову систематизацію дерев'яного храмового будівництва за архітектурними ознаками, почасти згадувано і про особливості подільської церковної архітектури.

Розглядаючи особливості народного мистецтва українців Поділля, російський етнограф А. Зарембський значну увагу приділив і дерев'яним церквам краю, які мали тут своєрідні архітектурні форми [3, с. 6–9]. Період 1930–1940-х років характеризується «затишшям» у дослідженні сакрального будівництва, яке активізується лише в другій половині ХХ ст. Поглиблене вивчення дерев'яних храмових споруд України було пов'язане з тотальною інвентаризацією пам'яток, що проводилася в другій половині минулого століття. З 50–60-х років ХХ ст. розпочалася паспортизація пам'яток Вінниччини обласним управлінням культури Вінницької області. Проте, порівняно з 1950-ми роками, на початку 1960-х унаслідок тогочасної кампанії «за суцільну атеїзацію суспільства» з обліку було знято чимало культових споруд [9, с. 64]. Вивчення храмового будівництва було під забороною – це період інтернаціональної ідеології (читай русифікаційної). Проте, починаючи із 70-х років ХХ ст., виходить друком чимало фундаментальних праць, присвячених вивченню церковної архітектури. Такий стан речей був пов'язаний з підготовкою «Зводу пам'яток історії та культури», а також видання на цій основі 4-томного анованого «Ка-

талогу пам'яток містобудування і архітектури», а дещо пізніше – довідника державного реєстру національного культурного надбання «Пам'ятки архітектури та містобудування України» (1983–1986) [11]. Зокрема, в останній праці окремим розділом подано коротку інформацію про культові дерев'яні забудови Вінниччини, їх архітектурні особливості. У цей період виходять друком і монографічні дослідження, як-от праці Г. Логвина (1968), П. Макушенка (1976), П. Юрченка (1970), І. Могитича (1987), Д. Малакова (1982, 1988), у яких автори головно звертають увагу на композиційні, декоративні ознаки сакральних будівель України, подають креслення та малюнки досліджуваних об'єктів, згадуючи і про архітектурні ансамблі дерев'яних подільських церков. Значним поступом у цих дослідженнях стала вже повна класифікація дерев'яних храмів за архітектурними (формою, структурою) та регіональними особливостями. Зокрема, Г. Логвин свого часу запропонував класифікацію традиційних храмів за трьома групами:

- тризрубні безверхі споруди;
- тризрубні одноверхі, двоверхі та триверхі церкви;
- хрещаті в плані п'яти- та дев'ятизрубні церкви [5].

І. Могитич запропонував свою класифікацію, додавши до попередньої тип двозрубних церков. Так, за структурними ознаками дослідник поділяє храми на три типологічні групи:

- двозрубні церкви: дахові, одно- та двоверхі;
- тризрубні та двозрубні тридільні дахові, одно-, дво- та триверхі;
- хрещаті: одно-, три-, п'яти- та дев'ятиверхі [8].

Як можемо помітити, такі класифікації дають чітке уявлення, що основою створення традиційного українського дерев'яного храмового будівництва було зведення зрубу (іл. 1). Обидва дослідники зазначають, що дерев'яному храмовому будівництву, поширеному на Вінниччині, притаманна триверха церква з високими основними зрубами та восьмикутниками на них.

Ще одна класифікація, запропонована Г. Логвином, ґрунтується на регіональних особливостях зведення храмових споруд. Так, дослідник виокремив такі типи дерев'яних

Іл. 1. Зруб в основі Миколаївської церкви. м. Вінниця. Фото В. Косаківського. 2014 р.

церков: галицька, гуцульська, бойківська, лемківська, буковинська, подільська, волинська, придніпровська. Подільський тип дерев'яної сакральної забудови має два підтипи – західноподільський та східноподільський [5].

Регіональний підхід до вивчення особливостей подільської дерев'яної сакральної архітектури всебічно застосовано в працях Д. Малакова «По Брацлавщині» (1982) та «По Восточному Подолью» (1988). Автор спинається не лише на історії забудови, а й чи не вперше подає детальні відомості щодо архітектурних особливостей подільських сакральних споруд. Як можемо помітити, звернення до теренових особливостей у дерев'яній церковній архітектурі дають вагомий підстави для виокремлення регіональних різновидів у цій галузі мистецтва. Так, описуючи Покровську церкву в с. Лозова Шаргородського району Вінницької області, Д. Малаков означає архітектурні особливості дерев'яних подільських храмів загалом: *«Полностью соблюдены все*

условия традиции в другой деревянной церкви, находящейся в самом центре села Лозовая. Покровская церковь поставлена на полвека раньше двух описанных выше церквей (1700–1702) и, несомненно, типологически восходит к трехчастным трехглавым подольским храмам XVII века, а то и более ранним» [7, с. 108]. В опису Миколаївської церкви 1764 року в м. Вінниці автор вказує: *«Это замечательный образец развитого к тому времени до высокой степени совершенства характерного украинского типа трехчастных церквей»* [6, с. 28]. Зазначені дві церкви, які збереглися до нашого часу (іл. 2, 3), є найдавнішими зразками класичної подільської дерев'яної храмової архітектури. До речі, про час спорудження Миколаївської церкви свідчить напис на одвірках (іл. 4). Таким чином, можемо помітити, що аналіз архітектурних традицій храмового будівництва на теренах Вінниччини, здійснений Д. Малаковим, свідчить про особливі тенденції, течії та прийоми будівельного мистецтва в цьому регіоні. Крім

того, важливим здобутком автора є те, що він розглядає подільські храмові споруди окремо від решти традиційних світських будівель, у такий спосіб розвіюючи традиційний погляд, що панував на початку ХХ ст., щодо спорідненості принципів будівництва світських та сакральних споруд.

Наступний період дослідження храмового дерев'яного будівництва охоплює початок 90-х років ХХ ст. та триває до сьогодні. Він характеризується підвищенням зацікавленості до вивчення дерев'яних храмових споруд України не лише вітчизняними науковцями, а й зарубіжними, зокрема польськими та словацькими. У цей період увага дослідників головно зосереджується на архітектурних особливостях дерев'яних храмових споруд. З'являються численні розвідки, дисертаційні дослідження, монографії, енциклопедичні видання, серед яких найважливішими є дослідження В. Вечерського, Н. Сліпченко, М. Гончаренка, Я. Та-

раса. У полі зору дослідників перебувають загальноукраїнські особливості дерев'яного храмового будівництва. На жаль, ґрунтовних розвідок з вивчення традиційних подільських храмових споруд у цей період не фіксовано. Трапляються лише окремі розділи в енциклопедичних виданнях, монографіях, на сторінках часописів. Зокрема, це розвідки А. Зінченка, В. Киркевича, А. Клімашевського. Окремо слід відзначити працю мистецтвознавця В. Титаренка «Троїсті символи подільської землі (дерев'яні церкви Поділля)» [16, с. 160–167]. Останніми роками вийшли друком спеціальні довідкові видання, де містяться переліки сакральних пам'яток Вінниччини, що збереглися до нашого часу. Зокрема, це ілюстрований каталог-довідник християнських храмів Поділля М. Жарких (2007). Він містить довідки про 3 127 храмів як збережених, так і зруйнованих, серед яких чимало дерев'яних [3]. Однією з важливих робіт науково-довідкового характеру є видан-

Іл. 2. Миколаївська церква 1764 р. м. Вінниця. Фото В. Косаківського. 2014 р.

ня «Пам'ятки історії та культури Вінницької області» (2011) [9]. Ця праця – результат підготовчого етапу створення «Зводу пам'яток історії та культури України» по Вінницькій області. Зокрема, тут подано повний перелік

культових споруд, у тому числі й дерев'яних, що збереглися на теренах Вінницької області. Проаналізувавши наведені дані у «Пам'ятках історії та культури Вінницької області», ми узагальнили їх у таблиці:

Пам'ятки дерев'яної сакральної архітектури Вінниччини

Датування	XVI–XVII ст.	XVIII ст.	XIX ст.	XX ст.
кількість	–	30	37	7
загалом	74			

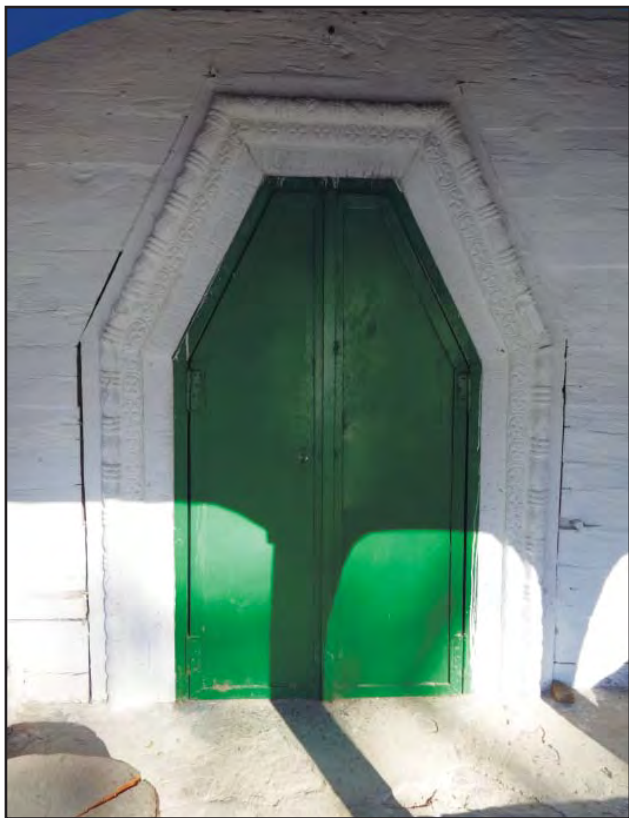
Як видно з таблиці, загальна кількість збережених культових дерев'яних пам'яток налічує 74. Найбільше дерев'яних храмових споруд, що збереглися до нашого часу, датовано XIX ст. Пам'яток XVI–XVII ст. не збереглося, адже це був важкий час, що ознаменувався турецьким пануванням на Поділлі. Храмове будівництво в кращих подільських традиціях було відроджено аж на початку XVIII ст. Порівнявши узагальнені нами дані, наведені в таблиці, з даними Державного реєстру нерухомих пам'яток України (МКУ), констатуємо: лише 10 із 74 дерев'яних церков взято під охорону держави. На жаль, кілька сакральних споруд перебуває в аварійному стані, а тому питання збереження та вивчення дерев'яних храмів не лише на теренах Вінниччини, але й по всій Україні, є надзвичайно актуальним, що, безумовно, потребує окремого ґрунтового дослідження.

Отже, проаналізувавши дослідження дерев'яних храмів на території сучасної Вінницької області, в історіографії цього питання умовно виділяємо 6 періодів. Початок першого припав на XVII–XVIII ст. Перші відомості про дерев'яне церковне будівництво на теренах сучасної Вінниччини знаходимо в описах, спогадах та щоденниках західноєвропейських мандрівників. Другий період бере свій відлік від кінця XVIII і триває до початку XIX ст. Його репрезентовано невеликою кількістю праць, що стосуються дерев'яного храмового будівництва Поділля. В основному в таких розвідках містяться топографічні та статистичні описи житлобудівництва подолян, різноманіт-

ні етнографічні дані про національний склад населення, його господарські заняття тощо. Дослідження сакрального дерев'яного будівництва на Вінниччині активізується на початку XX ст. та характеризується тим, що до вивчення особливостей церковної архітектури долучаються переважно етнографи, фольклористи, мистецтвознавці. У цей період зроблено перші

Іл. 3. Дзвіниця Миколаївської церкви. м. Вінниця. Фото В. Косаківського. 2014 р.

**Лл. 4. Вхідні двері з написом на одвірках.
Миколайівська церква. м. Вінниця.
Фото В. Косаківського. 2014 р.**

спроби узагальнення напрацьованого наукового досвіду з історії дерев'яної храмової архітектури. Найважливішою працею цього часу в контексті нашого дослідження є робота Ю. Сіцінського «Приходы и церкви Подольской епархии» (1901). Четвертий історіографічний період – так званий етап національних пошуків у науковому вивченні пам'яток дерев'яної храмової архітектури. Проте, на жаль, тривав він недовго. З хронологічної шкали випадає проміжок у 10 років (30–40-ті роки ХХ ст.), коли вивчень пам'яток сакрального будівництва досліджуваного нами регіону не проводи-

ли. У 50-х роках і до початку 90-х років ХХ ст. виходить друком чимало фундаментальних праць, багатотомних енциклопедичних видань з висвітлення історії церковної архітектури. Такий стан речей пов'язаний з тотальною інвентаризацією пам'яток, яка проводилась, зокрема, і обласним управлінням культури Вінницької області. Щоправда, на початку 1960-х років унаслідок тогочасної богоборницької політики з обліку було знято чимало культових споруд на території Вінниччини. Проте саме в цей період у численних монографічних дослідженнях знаходимо спроби систематизації дерев'яних храмових споруд за архітектурними та регіональними особливостями. Регіональний підхід до вивчення подільської дерев'яної сакральної архітектури всебічно застосовано в працях Д. Малакова, який окреслює характерні риси особливого типу дерев'яних церков – подільського. Останній виокремлений нами історіографічний період дослідження дерев'яних храмів охоплює початок 90-х років ХХ ст. і триває до сьогодні. Він характеризується вивченням значної кількості напрацьованого матеріалу з історії української сакральної архітектури, появою нових підходів до вивчення дерев'яного церковного будівництва, підвищенням інтересу до питань збереження унікальних дерев'яних храмів. Зокрема, останній аспект якнайкраще відображено у науково-довідковому виданні «Пам'ятки історії та культури Вінницької області» (2011). Також у цей період з'являються перевидання праць дослідників історії української церковної архітектури, які в радянський час були під забороною, що надзвичайно важливо в контексті історіографічного аналізу наукових досліджень дерев'яних храмових споруд України, зокрема Вінниччини.

Література

1. *Випасняк Г.* Образ українців у подорожньому щоденнику Павла Халебського (Алеппського) «Опис подорожі патріарха Макарія» / Г. Випасняк // Народознавчі зошити. – 2013. – № 4. – С. 709–711.
2. *де Боплан Г.Л.* Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн : монографія / Г.Л. де Боплан. – К. : Наукова думка ; Кембридж (Мас.) : Укр. наук. ін-т, 1990. – 256 с.
3. *Жарких М.І.* Храми Поділля. Довідник. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://myslenedrevo.com.ua/studies/xramypod/index.html>.

4. *Зарембский А.* Народное искусство подольских украинцев / А. Зарембский. – Ленинград, 1928. – 20 с.
5. *Логвин Г.Н.* Дерев'яна архітектура України // Нариси історії архітектури Української РСР. – К. : Держбудвидав, 1957. – С. 200–231.
6. *Малаков Д.В.* По Брацлавщине: От Винницы до Тульчина / Д.В. Малаков. – М. : Искусство, 1982. – 174 с.
7. *Малаков Д.В.* По Восточному Подолью: От Жмеринки до Могилева-Подольского / Д.В. Малаков. – М. : Искусство, 1988. – 166 с.
8. *Могитич І.Р.* Церкви / І.Р. Могитич // Народна архітектура Українських Карпат XV–XX ст. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 216–231.
9. Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / упоряд. Ю.А. Зінько [та ін.]. – Вінниця : Державна картографічна фабрика, 2011. – 400 с., кол. іл., табл.
10. *Пірняк О.О.* Буша: історичне минуле Буша: природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл Бушанської сільської ради / за наук. ред. В.А. Косаківського. – Вінниця : Вінницька газета, 2009. – С. 54–79.
11. *Прибега Л.В.* До питання типологічної класифікації пам'яток дерев'яної храмової архітектури [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.derev.org.ua/biblio/articles/prybeга_tyologija.htm.
12. *Прокопчук В.С.* Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність : монографія / В.С. Прокопчук. – К. : Рідний край, 1995. – 204 с.
13. *Сецинский Е.И.* Приходы и церкви Подольской епархии / Е.И. Сецинский // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Камянец-Подольский, 1901. – Вып. 9. – 1064 с.
14. *Стаценко Н.С.* Етнографічне вивчення Поділля / Н.С. Стаценко // Поділля : історико-етнографічне дослідження / Л.Ф. Артюх, В.Г. Балушок, З.Є. Болтарович та ін. – К. : Доля, 1994. – С. 13–31.
15. *Тарас Я.* Українська сакральна дерев'яна архітектура. Ілюстрований словник-довідник / Ярослав Тарас. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 2006. – 584 с. ; іл.
16. *Титаренко В.* Троїсті символи подільської землі (дерев'яні церкви Поділля) / В. Титаренко // Народне мистецтво. – 2009. – № 3–4 ; 2010. – № 1–2. – С. 160–167.
17. *Трембіцький А.М.* Євфимій Сіцінський (1859-1937): наукова та громадська діяльність / А.М. Трембіцький. – Хмельницький : ПП Мельник А.А., 2009. – 300 с.
18. *Халебський П.* Україна – земля козаків: подорожній щоденник / Павло Халебський ; упоряд. М.О. Рябий; післямова В.О. Яворівського. – К. : Український письменник, 2008. – 293 с.
19. *Щербаківський В.М.* Дерев'яні церкви на Україні і їх типи // ЗНТШ. – 1906. – Т. 74. – С. 10–32.

МАТЕРІАЛИ ЗОЛОТООРДИНСЬКОГО ТА ЛИТОВСЬКОГО ЧАСІВ З КИЄВА

Кирило Канустін
провідний науковий співробітник
Науково-дослідного відділу
історико-археологічних досліджень МДЦ

Коло наукових зацікавлень:

археологія та історія доби середньовіччя, Нового часу

У статті узагальнено результати археологічних розкопок та розвідок у різних історичних районах Києва; визначено та картографовано ділянки, під час дослідження яких вдалося зафіксувати матеріали золотоординського й литовського часів.

Ключові слова: Україна, Київ, археологія, золотоординський час, литовська доба.

В статтє обобщены результаты археологических раскопок и разведок в разных исторических районах Киева; определены и картографированы участки, при исследовании которых удалось зафиксировать материалы золотоординского и литовского времен.

Ключевые слова: Украина, Киев, археология, золотоординское время, литовское время.

In the article, the results of archaeological excavations and research in various areas of historical Kyiv were summarized; the areas with the findings of the Golden Horde and Lithuanian time were defined and mapped.

Keywords: Ukraine, Kyiv, archaeology, Golden Horde time, Lithuanian time.

Серед історичних населених міст Східної Європи Київ завжди посідав особливе місце: політичний центр об'єднання східнослов'янських племен, столиця давньоруської держави, важливий економічний і культурно-релігійний центр Південної Русі, один з найважливіших стратегічних пунктів південних околиць Литовської держави, Речі Посполитої та Російської імперії – це лише частина тих назв, якими характеризували древнє місто [2, с. 5].

Зазначимо, що історія міста вивчена нерівномірно. Так, найбільше відомостей зібрано щодо ранньослов'янського та давньоруського етапів життя стольного міста, найменше – щодо золотоординського та литовського часів, дослідження яких розпочалося відносно недавно (серед головних проблем, з якими стикаються дослідники, назвемо недостатньо розроблену типологію кераміки, складність фіксації комплексів другої половини XIII–XIV ст. в міських культурних нашаруваннях, розпорошеність

колекцій у фондах музеїв та академічних наукових установ). Незважаючи це, сучасний стан джерельної бази дозволяє, спираючись на результати археологічних розкопок та розвідок 40-х років XX – першого десятиліття XXI ст., охарактеризувати історичний розвиток міста в так звані темні віки його історії.

За більш ніж сторічну історію вивчення на території міста виявлено та картографовано 65 місцезнаходжень з матеріалами другої половини XIII–XV ст. Усі вони розміщені нерівномірно, що пояснюється відмінним ступенем збереженості культурного шару в різних частинах міста, особливостями історичного, соціально-економічного розвитку міської інфраструктури тощо. Як показали дослідження Г.Ю. Івакіна, життя продовжувалося в усіх історичних районах Києва – у Верхньому місті, на Подолі, Замковій горі, Дорогожичах, Клові, Берестові, Печерську, Видубичах. Такі висновки добре узгоджуються з результатами археологічних розкопок останніх років. Зважаючи

на це, аналіз знахідок здійснюватиметься з прив'язкою до певного історичного району.

У Верхньому місті (воно мало свої історичні райони, які в літературі прийнято називати «містом Володимира», «містом Ярослава» та «містом Ізяслава-Святополка») [5, с. 110], яке чи не найбільше постраждало від військових подій, продовжували функціонувати такі кам'яні монументальні споруди: Ротонда (розкопками П.П. Толочка та Я.Є. Боровського на її стінках зафіксовано сліди ремонту у віденській системі кладки XIV ст.), Федорівський монастир (повідомлення Іпатіївського літопису від 1259 р.), Трьохсвятительська церква (з незначними перебудовами збереглася до наших днів), діяли Софійський та Георгіївський собори, невідомий храм, що розташовувався на перехресті вул. Стрілецької та Георгіївського провулку (у садибі будинку та в митрополичому саду), а також Михайлівський Золотоверхий собор, який у пізньосередньовічний час став одним з найбільш впливових та багатих монастирів [4, с. 62–63; 5, с. 126].

Окрім того, культурні нашарування та окремі об'єкти золотоординського й литовського часів відкрито в ході робіт по вул. А. Тарасової (№ 1–5), Великій Житомирській (№ 2, 9, 20–22, 25), Володимирській (№ 3, 7–9, 8, 12, 20–22), Десятинній (№ 1/3, 2), Золотоворітській (№ 13), Патержинського (№ 14), Стрілецькій, Стрітенській (№ 9), Ярославів Вал (№ 24–24 а), у провулку Десятинному (№ 5, 8), Рильському (№ 4, 5–10/3), садибі Головлеграфу, Старокиївській горі, а також в районі Андріївського узвозу (№ 13–15).

Ще одним історичним районом міста була Замкова гора. Зважаючи на те, що в другій половині XIII – XIV ст. Київ не мав достатніх військових сил, щоб захистити величезний периметр старих оборонних валів Верхнього міста, цитадель було перенесено зі Старокиївського плато на високий окремих останець – Замкову гору [5, с. 132]. Широкомасштабних археологічних досліджень тут не здійснювали. Згадаємо лише про розкопки В.А. Богусевича (1948), С.С. Магури (30–ті рр. XX ст.) та І.І. Мовчана (1999), яким вдалося зафіксувати залишки дерев'яних стін Литовського замку, розкопати житлові та господарські об'єкти XIV–XV ст. [1, с. 66–72; 9, с. 21].

Поділ у післямонгольський час – найбільший ремісничо-торговий посад міста – був місцем проживання великої кількості населення, тут містилися магістрат, головний торг, міський собор, гавань, купецькі склади, торгові колонії з інших міст та земель [5, с. 138–140]. Не випадково, що левова частка знахідок здійснена саме в цій частині середньовічного Києва. Зокрема, культурний шар та окремі об'єкти післямонгольського часу виявлено в ході розкопок по вул. Андріївській (№ 4, 7–9), Верхній Вал, Воздвиженській (№ 25), Волоській (№ 16), Героїв Трипілля (Спаська) (№ 10 а, 14), Г. Сковороди, Зелінського, Іллінській, Межигірській (№ 11), Оболонській (№ 1, 7), П. Сагайдачного (№ 18), Покровській (№ 5, 7), Почайнинській (№ 27/44), Спаській (№ 29), Фрунзе (№ 26/2 а), Щекавицькій (№ 7/10, 41), Юрківській (№ 3), а також під час досліджень на Контрактовій площі у 1984 та 1987 роках.

Надзвичайно цінні матеріали вдалося отримати під час робіт на території Печерська та Видубичів [5, с. 163; 8, с. 3–4]. Так, протягом 1987–1988 років експедицією В.М. Гончара на території колишнього митрополичого саду Києво-Печерської лаври зафіксовано залишки чотирьох житлових та двох господарських будівель XIII–XIV ст. Культурні нашарування золотоординського й литовського часів виявлено під час шурфування та розкопок 1989, 1991, 1994, 2002, 2008 років тощо. Відзначимо також результати робіт І.І. Мовчана на горі над Видубицьким монастирем (мис Чайка). У ході розкопок дослідник виявив залишки житла з піччю та господарські ями XIV–XV ст.

Безперечно, цікавий комплекс післямонгольського часу (підземні галереї та келії) було виявлено в ході спелео-археологічної розвідки Т. Бобровського по вул. Мічуріна (№ 18–22) у 1991–1992 роках. На думку автора розвідки, це залишки входу до монастирського комплексу Звіринського (Звіринського) монастиря XII–XVI ст. [2, с. 62].

Результати археологічних досліджень фіксують житлову та господарську забудову золотоординського й литовського часів у всіх історичних районах міста (результати археологічних розкопок корелюються з повідомленнями нарративних джерел XV–XVI ст.) [5, с. 183].

Після зіставлення датування та місця розташування досліджених об'єктів вдалося виявити певні відмінності в динаміці розвитку окремих історичних районів. Для цього всі пам'ятки розділено на дві хронологічні групи: до першої віднесено місцезнаходження з матеріалами середини XIII – XIV ст., до другої – XIV – XV ст.

Отже, аналіз матеріалів археологічних досліджень показав значну концентрацію об'єктів золотоординського часу на території Верхнього Києва. Такі висновки узгоджуються з історичними реаліями середини XIII – XIV ст. Адже, як показали дослідження Г. Івакіна, практично відразу ж після відходу ординських військ територія Верхнього міста почала заселятися та відбудовуватися. Незважаючи на монгольську навалу й руйнування, життя тут не припинялося, хоча інтенсивність його значно зменшилася [5, с. 132]. «Затухання» життя в цьому районі було розтягнуте в часі і тривало впродовж середини XIII – XV ст.

Значно рідше артефакти середини XIII – XIV ст. фіксували на Подолі (у районі сучасних вул. Андріївської, Спаської та Оболонської), Видубичах (мис Чайка).

Окремо слід сказати про Києво-Печерську лавру, яка залишалася важливим культурно-релігійним осередком Південної Русі. Збереженню такого статусу сприяла політика, що проводилася ординською адміністрацією стосовно православної церкви – «не порушуючи чужої релігії, спонукати її церковнослужителів молитися за хана своєму божеству по своїй вірі» [3, с. 100]. На користь такої думки вказує і той факт, що на території Печерського монастиря та поблизу нього виявлено найчисленніші скарби (90 % знайдених монет XV ст. походить саме із цього району) [5, с. 178].

Дещо відмінну картину фіксуємо в XIV – XV ст.: міський центр переноситься на Поділ, який стає не лише торгово-ремісничим, але й політико-адміністративним центром міста, на Замковій горі зводяться дерев'яно-земляні укріплення Литовського замку, продовжує активно розвиватися Києво-Печерський монастир тощо.

Зіставивши відомості про культурні нашарування та знахідки литовського часу, ми отримали досить цікаві результати. Як і про-

гнозувалося, найщільніше заселеним виявився Поділ. У цьому районі діяло принаймні три храми (Церква Богородиці Пирогощі, Вірменський (Різдва Богородиці) та Борисоглібський), досліджено залишки трьох могильників (вул. Андріївська, 7–9, вул. Межигірська, 11, вул. Г. Сковороди, 18), 8 місцезнаходжень з монетами XIV – XV ст. (Братський монастир, Церква Богородиці Пирогощі, Покровська церва, вул. Андріївська (№ 7), Волоська (№ 16), П. Сагайдачного (№ 18), Спаська (№ 24), Хорива (№ 40), а також багато житлових та господарських споруд.

Щодо території Верхнього Києва, то тут знахідок литовської доби значно менше, порівняно з матеріалами золотоординської епохи, і сконцентровані вони переважно в «місті Володимира», де продовжували діяти найбільші та найвеличніші київські храми. Так, культурні нашарування XIV – XV ст. зафіксовано в ході розкопок по вул. Великій Житомирській (№ 9), Володимирській (№ 3, 8, 12, 20–22), Десятинній (№ 2, 1/3), провулку Десятинному (№ 8), у Михайлівському Золотоверхому соборі та Софії Київській.

Багато артефактів литовського часу походить з території гори Киселівка, де, як повідомляють джерела, за часів князювання Володимира Ольгердовича було збудовано новий київський замок (усередині укріплень містилися резиденція князя (пізніше – намісника чи воєводи), гарнізон, військові та провіантні склади, будинки київської знаті, монастирів, церкви) [5, с. 132]. На виключний політико-адміністративний статус цього району вказують нумізматичні знахідки. Причому, у 1903 році тут знайдено скарб монет Володимира Ольгердовича разом з гривнами; 1978 року – 24 празьких гроша з німецькими контрамарками, а 1990 року – брактеат Володимира Ольгердовича [7, с. 4–5].

Як уже зазначалося, Києво-Печерська Лавра продовжувала залишатися визначним культурно-релігійним центром Київської землі. Зокрема, у 1989 році під підлогою церкви Феодосія відкрито залишки ґрунтового могильника XIV – XV ст.; у 1991 році – господарську яму з характерною для цього часу керамікою та наземну споруду XV – XVI ст.; у 1994 році та 2002 році – кілька господарських ям XIV – XV ст. та XV – XVI ст.

Іл. 1. Знахідки золотоординського та литовського часів з Києва:

1. вул. Андріївська, 4; 2. вул. Андріївська, 7–9; 3. Андріївський узвіз, 13–15;
 4. вул. А. Тарасової, 1–5; 5. Ботанічний сад (мис Чайка); 6. вул. Велика Житомирська, 2;
 7. вул. Велика Житомирська, 9; 8. вул. Велика Житомирська, 20–22; 9. вул. Велика Житомирська, 25; 10. Видубицький монастир; 11. вул. Воздвиженська, 25; 12. вул. Володимирська, 3; 13. вул. Володимирська, 7–9; 14. вул. Володимирська, 8; 15. вул. Володимирська, 12;
 16. вул. Володимирська, 20–22; 17. вул. Волоська, 16; 18. вул. Героїв Трипілля (Спаська), 10 а; 19. вул. Героїв Трипілля (Спаська), 14; 20. садиба Головтелеграфу; 21. вул. Десятинна, 2; 22. вул. Десятинна, 1/3; 23. Десятинний провулок, 5; 24. Десятинний провулок, 8; 25. Дніпровський узвіз; 26. вул. Зелінського; 27. вул. Золоторітська, 13; 28. Києво-Печерська лавра; 29. Киселівка гора; 30. Кловський монастир; 31. вул. Лук'янівська, 29;
 32. вул. Межигірська, 11; 33. вул. Мічуріна, 18–22; 34. Миколаївський монастир;
 35. вул. Мирна; 36. Михайлівський Золотоверхий монастир; 37. вул. Оболонська, 1;
 38. вул. Оболонська, 7; 39. вул. Паторжинського, 14; 40. вул. Петра Сагайдачного, 18;
 41. Площа Слави; 42. вул. Покровська, 5; 43. вул. Покровська, 7; 44. вул. Поліни Осипенко, 9; 45. вул. Почайнинська, 27/44; 46. вул. Протасів Яр; 47. провулок Рильський, 4; 48. провулок Рильський, 5–10/3; 49. вул. Січневого Повстання, 44; 50. у районі вул. Січневого Повстання; 51. вул. Г. Сковороди; 52. вул. Смирнова-Ласточкина, 29;
 53. Софія Київська, Митрополичий дім; 54. вул. Спаська, 29; 55. Старокиївська гора;
 56. вул. Стрілецька; 57. вул. Трьохсвятительська; 58. вул. Фрунзе, 26/2 а; 59. Церква Богородиці Пирогощі; 60. між станцією фунікулеру та Варваринським узвозом;
 61. Червона (Контрактова) площа; 62. вул. Щекавицька, 7/10; 63. вул. Щекавицька, 41;
 64. вул. Ярославів Вал, 24–24 а; 65. вул. Юрківська, 3

Пл. 2. Знахідки золотоординського часу з Києва:

1. вул. Андріївська, 4; 2. вул. Андріївська, 7–9; 3. Андріївський узвіз, 13–15;
4. вул. А. Тарасової, 1–5; 5. Ботанічний сад (мис Чайка); 6. вул. Велика Житомирська, 2;
7. вул. Велика Житомирська, 9; 8. вул. Велика Житомирська, 20–22; 9. вул. Велика Житомирська, 25; 10. Видубицький монастир; 11. вул. Воздвиженська, 25; 12. вул. Володимирська, 3; 13. вул. Володимирська, 7–9; 14. вул. Володимирська, 8; 15. вул. Володимирська, 2; 16. вул. Володимирська, 20–22; 17. вул. Волоська, 16; 18. вул. Героїв Трипілля (Спаська), 10 а; 19. вул. Героїв Трипілля (Спаська), 14; 20. садиба Головтелеграфу; 21. вул. Десятинна, 2; 22. вул. Десятинна, 1/3; 23. Десятинний провулок, 5; 24. Десятинний провулок, 8; 25. Дніпровський узвіз; 26. вул. Зелінського; 27. вул. Золоторітська, 13; 28. Києво-Печерська лавра; 29. Киселівка гора; 30. Кловський монастир; 31. вул. Лук'янівська, 29; 32. вул. Межигірська, 11; 33. вул. Мічуріна, 18–22; 34. Миколаївський монастир; 35. вул. Мирна; 36. Михайлівський Золотоверхий монастир; 37. вул. Оболонська, 1; 38. вул. Оболонська, 7; 39. вул. Паторжинського, 14; 40. вул. Петра Сагайдачного, 18; 41. Площа Слави; 42. вул. Покровська, 5; 43. вул. Покровська, 7; 44. вул. Поліни Осипенко, 9; 45. вул. Почайнинська, 27/44; 46. вул. Протасів Яр; 47. провулок Рильський, 4; 48. провулок Рильський, 5–10/3; 49. вул. Січневого Повстання, 44; 50. у районі вул. Січневого Повстання; 51. вул. Г. Сковороди; 52. вул. Смирнова-Ласточкина, 29; 53. Софія Київська, Митрополичий дім; 54. вул. Спаська, 29; 55. Старокиївська гора; 56. вул. Стрілецька; 57. вул. Трьохсвятительська; 58. вул. Фрунзе, 26/2 а; 59. Церква Богородиці Пирогощі; 60. між станцією фунікулеру та Варваринським узвозом; 61. Червона (Контрактова) площа; 62. вул. Щекавицька, 7/10; 63. вул. Щекавицька, 41; 64. вул. Ярославів Вал, 24–24 а; 65. вул. Юрківська, 3

Іл. 3. Знахідки литовського часу з Києва:

1. вул. Андріївська, 4; 2. вул. Андріївська, 7–9; 3. Андріївський узвіз, 13–15;
 4. вул. А. Тарасової, 1–5; 5. Ботанічний сад (мис Чайка); 6. вул. Велика Житомирська, 2;
 7. вул. Велика Житомирська, 9; 8. вул. Велика Житомирська, 20–22; 9. вул. Велика Житомирська, 25; 10. Видубицький монастир; 11. вул. Воздвиженська, 25; 12. вул. Володимирська, 3; 13. вул. Володимирська, 7–9; 14. вул. Володимирська, 8; 15. вул. Володимирська, 12;
 16. вул. Володимирська, 20–22; 17. вул. Волоська, 16; 18. вул. Героїв Трипілля (Спаська), 10 а; 19. вул. Героїв Трипілля (Спаська), 14; 20. садиба Головтелеграфу; 21. вул. Десятинна, 2; 22. вул. Десятинна, 1/3; 23. Десятинний провулок, 5; 24. Десятинний провулок, 8; 25. Дніпровський узвіз; 26. вул. Зелінського; 27. вул. Золоторітська, 13; 28. Києво-Печерська лавра; 29. Киселівка гора; 30. Кловський монастир; 31. вул. Лук'янівська, 29;
 32. вул. Межигірська, 11; 33. вул. Мічуріна, 18–22; 34. Миколаївський монастир;
 35. вул. Мирна; 36. Михайлівський Золотоверхий монастир; 37. вул. Оболонська, 1;
 38. вул. Оболонська, 7; 39. вул. Паторжинського, 14; 40. вул. Петра Сагайдачного, 18;
 41. Площа Слави; 42. вул. Покровська, 5; 43. вул. Покровська, 7; 44. вул. Поліни Осипенко, 9; 45. вул. Почайнинська, 27/44; 46. вул. Протасів Яр; 47. провулок Рильський, 4; 48. провулок Рильський, 5–10/3; 49. вул. Січневого Повстання, 44; 50. у районі вул. Січневого Повстання; 51. вул. Г. Сковороди; 52. вул. Смирнова-Ласточкина, 29;
 53. Софія Київська, Митрополичий дім; 54. вул. Спаська, 29; 55. Старокиївська гора;
 56. вул. Стрілецька; 57. вул. Трьохсвятительська; 58. вул. Фрунзе, 26/2 а; 59. Церква Богородиці Пирогощі; 60. між станцією фунікулеру та Варваринським узвозом;
 61. Червона (Контрактова) площа; 62. вул. Щекавицька, 7/10; 63. вул. Щекавицька, 41;
 64. вул. Ярославів Вал, 24–24а; 65. вул. Юрківська, 3

На території Видубицького монастиря знахідки XIV–XV ст. нечисленні, що свідчить про поступовий занепад життя в цій частині міста. Лише в XVI–XVII ст. ця територія була заселена знову. Як засвідчили дослідження І. Мовчана, у цей час на верхній частині мису утворився потужний центр гончарного виробництва, що використовував для свої потреб місцеву глину.

Окремо згадаємо про невеличку печеру, виявлено в ході розвідки Т. Бобровського біля підніжжя Батисевої гори на північному схилі Протасового Яру. Вона представляла собою Г-подібну в плані галерею завдовжки 7–8 м, завширшки 0,6 м та заввишки 1,2–1,3 м, яка закінчувалася маленькою камерою (1,5 × 1,5 × 2 м) з нішею для світильника. На думку автора, виявлений комплекс є залишками якогось відлюдницького осередку [2, с. 69].

Таким чином, спостерігаємо стійку тенденцію до переміщення історичного ядра міста з Верхнього Києва на Поділ. Згідно з писемними джерелами, цей процес завер-

шився приблизно наприкінці XVI ст. Так, парламентар німецького імператора Рудольфа Ерх Лясота, відвідавши місто в кінці XVI ст., зауважив таке: «Київ з давніх часів був знаменитою столицею окремого князівства. Був дуже укріплений на значному просторі і прикрашений чудовими церквами й будівлями, як можна судити про це з давніх руїн, а також і з валу, що охоплює місто і має протяжність, як говорять, на 9 миль у периметрі. Там, де стоять руїни і де колись знаходилося місто, тепер або майже немає будівель, або їх дуже мало; нинішнє місто побудоване внизу, у долині, на правому березі Дніпра, досить розкидане, при кожному будинку сад. Замок знаходиться високо на окремій горі» [10, с. 16–18]. Загалом же, як показали дослідження, історичний розвиток міста протягом XIII–XVI ст. проходив нерівномірно – відбувалися як підйоми, так і спади, зумовлені зміною зовнішньополітичної та військової кон'юнктури на землях Центрально-Східної Європи в золотоординський та литовський часи.

Література

1. *Богусевич В.А.* Розкопки на горі Киселівці // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1952. – Т. 3. – С. 66–72.
2. *Бобровський Т.А.* Підземні споруди Києва від найдавніших часів до середини XIX ст. (спелео-археологічний нарис). – К. : Арт-Ек, 2007. – 176 с.
3. *Веселовский Н.И.* О религии татар по русским летописям // Журнал Министерства народного просвещения. – 1916. – № 7. – С. 81–101.
4. *Ивакин Г.Ю.* Киев в XIII–XV веках. – К. : Наукова думка, 1982. – 102 с.
5. *Ивакин Г.Ю.* Историчний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. (Історико-топографічні нариси). – К. : Наукова думка, 1996. – 271 с.
6. *Капустин К.М.* Археологічні пам'ятки Середньої Наддніпрянщини середини XIII – XV ст. (за матеріалами розвідок кінця 1940-х – початку 1980-х рр.) // Археологія. – К., 2011. – № 4. – С. 119–127.
7. *Козубовский Г.А.* Находки монет XIV–XV вв. на территории Киева. – К., 1991. – 67 с.
8. *Мовчан И.И.* Отчет о раскопках на Выдубичах в Киеве в 1971 г. // Науковий архів Інституту археології НАНУ. – 1971/18в. – 20 с.+18 табл.
9. *Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Сиром'ятников О.К.* Рятувальні археологічні дослідження в Києві 1999–2000 рр. // Археологічні відкриття в Україні в 1999–2000 рр. – К., 2001 – С. 21.
10. Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей, изданный Комиссией для разбора древних актов. – К., 1874. – 417 с.

**ДОСЛІДЖЕННЯ 1909–1910 РОКІВ ДМИТРА МІЛЕЄВА ХРАМУ
ХІ СТОЛІТТЯ В МИТРОПОЛИЧОМУ САДУ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ
(за матеріалами наукового архіву Інституту історії матеріальної культури
у Санкт-Петербурзі)**

Віталій Козюба
старший науковий співробітник
Науково-дослідного відділу
фондів МІДЦ

Коло наукових зацікавлень:
*археологія та історія Києва і Київської землі доби
середньовіччя*

Статтю присвячено аналізу архівних фотографій з розкопок 1909–1910 років у митрополичому саду Софії Київської. Це джерело суттєво доповнює наші знання про перебіг тих досліджень та отримані під час робіт результати.

Ключові слова: *фотографія, храм XI ст., митрополичий сад Софії Київської.*

Статья посвящена анализу архивных фотографий раскопок 1909–1910 годов в митрополическом саду Софии Киевской. Этот источник существенно дополняет наши знания о ходе тех исследований и полученных во время работ результатах.

Ключевые слова: *фотография, храм XI в, митрополичий сад Софии Киевской.*

The article analyzes archival photographs which picture 1909-1910 excavations at the Metropolitan Garden of St. Sophia in Kyiv. This source extends our knowledge on mentioned investigations progress, as well as the results obtained.

Keywords: *photograph, 11th century Church, Metropolitan Garden of St. Sophia in Kyiv.*

У 1909–1910 роках відомий дослідник Києва Дмитро Мілеєв провів археологічні розкопки на території митрополичого саду в західній частині садиби Софійського собору. У ході цих робіт було майже повністю розкрито залишки великого храму XI ст., а також розкопано значні площі на північ і схід від давньої споруди. Головні підсумки досліджень Д.В. Мілеєв оприлюднив у своїй доповіді, виголошеній 1911 року на IV з'їзді російських зодчих [3, с. 117–121]. Поточна інформація про хід та результати розкопок у митрополичому саду регулярно друкувалася в журналі «Известия Археологической комиссии» за 1909–1911 роки.

Узагальнену інформацію про відкриту Д.В. Мілеєвим архітектурну пам'ятку XI ст. подав М.К. Каргер у своїй широковідомій праці «Древний Киев» [1, с. 226–232]. У ній автор, спираючись на тогочасні публікації та окремі

фотографії, підсумував результати розкопок Д.В. Мілеєва 1909–1910 років, а також дав архітектурну характеристику пам'ятці. Дослідник окремо зазначив, що звітний матеріал цих робіт пропав майже повністю, крім генерального плану розкопок та кількох коробок депаспортизованих негативів [1, с. 226].

У 2013–2014 роках Національний заповідник «Софія Київська» (НЗСК) разом із Інститутом археології НАН України провів дослідження південної прибудови до храму XI ст., розкопаного у 1909–1910 роках. У зв'язку з перспективою масштабного вивчення цього храму в найближчі роки актуальним є збір додаткової інформації щодо перебігу й результатів розкопок Д.В. Мілеєва в митрополичому саду.

Одним із джерел є фотографії з архіву Імператорської археологічної комісії, які зберігаються у фотовідділі Наукового архі-

Іл. 1. Вигляд оригіналу фото розкопок 1909 р. Архів ІМК, Санкт-Петербург (Росія)

ву Інституту історії матеріальної культури (ІМК) РАН у Санкт-Петербурзі. Щонайменше 77 фото ілюструють згадані роботи Д.В. Мілеєва 1909–1910 років¹. Ще 3 фотографії, використані М.К. Каргером у своїй монографії [1, табл. XLII–XLIV], у згаданій колекції відсутні.

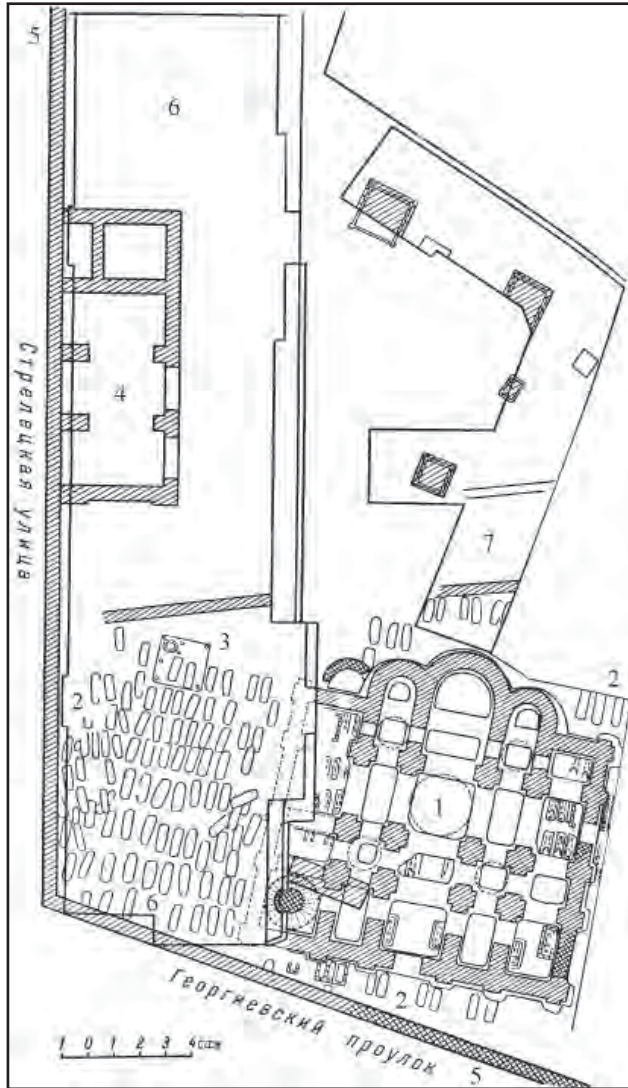
Більшість фотографій (66 шт.) наклеєні на окремі аркуші ватману в альбомному варіанті. Зверху над фото розміщені штампи з вписаними номерами (у лівому куті – з шифром негативу та фото, у правому – з інвентарним номером), знизу – інформація щодо зображень. Вірогідно, самі фото було зроблено на скляних негативах, а описане оформлення фотоматеріалів здійснене в повоєнний час. Ще 11 фото розкопок храму в 1910 році зберігаються окремо в архіві М.К. Каргера. Увесь масив цих фотографій складається з двох серій, які було зроблено у 1909 та 1910 роках.

Фото 1909 року (29 шт.) прямокутні, мають шифри негативів П 86059 – П 86087, шифри фото 0.2876,1 – 0.2879,29 та інв.

№ 163-1213 – 163-1241. У супроводжуючих підписах вказано, що це м. Київ, садиба митрополичого двору, названо прізвище дослідника – Д.В. Мілеєв, та рік робіт – 1909 (іл. 1). Ще 4 фото, віднесені в підписах до митрополичої садиби, не мають відношення до цих розкопок, що видно як по зображеннях на них, так і по зовсім інших шифрах негативів та інвентарних номерах.

Знімки 1910 року (37 шт.) оформлені дещо по-іншому. Це майже квадратні подвійні фото, які, вочевидь, робились для отримання стереоефекту. Тому на них помітний певний зсув ракурсу. Шифри негативів цієї серії – П 74639 – П 74674, шифр фото – 0.2426.1 – 0.2426.37, інв. № 163-814 – 163-850. Підписи знизу зроблено іншим почерком, ніж у серії 1909 року. У них, крім міста, автора та дати розкопок, подано визначення частини розкопу, зображеного на знімку (не завжди правильне), та додатково вказано, що це матеріали Археологічної комісії. Датування цієї серії

¹ Висловлюємо щирю подяку колезі Денису Йолшину (сектор архітектурної археології Державного Ермітажу) та співробітникам Наукового архіву ІМК за можливість ознайомитися із цими матеріалами.

**Іл. 2. План розкопок 1909–1910 рр.
у митрополичому саду.
(За: Каргер, 1961, с. 227, рис. 85)**

фото подано за загальним терміном розкопок Д.В. Мілеєва в митрополичому саду – 1909–1910 роки, хоча на окремих знімках видно вже споруджений на місці робіт 1909 року і заселений (на балконах видно розвішену білизну) будинок по вулиці Стрелецькій 7/6 (іл. 2: 6).

Отже, археологічні розкопки Д.В. Мілеєва на садибі Святої Софії 1909–1910 років провадились у два етапи, які суттєво відрізнялися як методикою проведення робіт, так і об'єктами дослідження. Роботи 1909 року були пов'язані зі спорудженням південно-західної секції будинку № 7/6 на розі вулиці Стрелецької та Георгіївського провулку. Під час цих досліджень були виявлені, судячи з плану розкопок, 94 поховання, фундаменти споруди XVIII ст. уздовж монастирської цегляної огорожі першої половини XVIII ст., давнє житло з піччю. Роботи

1910 року були зосереджені на вивченні залишків храму XI ст. і поховань всередині та по периметру споруди (іл. 2). Слід також нагадати, що в ці роки Д.В. Мілеєв паралельно провадив розкопки Десятинної церкви та вівтарної частини Святої Софії.

Методика розкопок. У 1909 році роботи велися, як засвідчують фото, одночасно на великій площі. При цьому землю знімали на один штик, виконуючи зачистку та фіксували об'єкти (зокрема поховання), а потім прокопували наступний штик (фото № 163-1217, 1220, 1222, 1238 та ін.). Здійснювалися також вертикальні зачистки для фіксації стратиграфії (№ 163-1218, 1221 та ін.). Ґрунт одразу вивозили кіньми (іл. 3). На багатьох фото видно спеціально обладнані вози, запряжені одним конем, у яких на колесах встановлено коритоподібні ємкості для вивезення землі (№ 163-1227, 1236). Одночасно використовувалось десять і більше возів (№ 163-1229). Вірогідно, для зручності їх завантаження паралельно до монастирської огорожі, що проходила вздовж вулиці Стрелецької, у землі було прорито проїзд завширшки 5–6 м та завглибшки 2 м, по якому завантажені вози прямували до двох виїздів з місця розкопок – на самому розі вулиці Стрелецької і Георгіївського провулку та в північній частині майданчика (№ 163-1213, 1229).

Можна припустити, що саме згаданим заглибленим проїздом було знищено сліди північної стіни храму, позначені на плані Д.В. Мілеєва пунктиром, хоча місця поховань у цій зоні були зафіксовані. Також, згодом, з якоюсь ділянкою цієї стіни пов'язане фото з лінзою будівельного сміття (№ 163-1228, 1239).

Розкопки 1910 року було проведено вже за всіма методичними правилами: площу було розбито на кілька десятків прямокутних секторів, між якими проходили повздовжні (по осі храму) та поперечні бровки (іл. 4: 1). На фото видно щонайменше 5 поперечних та 4 повздовжніх бровки. У ході робіт бровки поступово розбирали, збільшуючи площу суцільно розкритих ділянок. Наприкінці робіт залишилася єдина бровка, яка проходила по поперечній осі храму від його південного притвору до підкупольного квадрата.

Площу церкви розкривали поступово. Дослідження просувалися із заходу на схід та з

1

2

*Іл. 3. Методика розкопок 1909 р.: дослідження великою площею, вивіз землі кінями.
Архів ІМК, Санкт-Петербург (Росія)*

півночі на південь. На великій глибині, на рівні дна фундаментних ровів (близько 2,5 м від поверхні), землю вибирали вперекидь – один копач знизу викидав землю наверх на рівень материка або спеціально влаштованого дерев'яного настилу, інший звідти на тачку (іл. 4: 2) або до інших копачів, які перекидали землю на відвал (№ 163-822, 829, 838, 845). На бровках або по дну фундаментних ровів було покладено дошки для зручного пересування тачок. Землю складували поруч – на південний захід (між розкопом та монастирською стіною вздовж Георгіївського провулку), південь та південний схід від церкви. Саме потужний відвал розкопу завадив Д.В. Мілеєву повністю розкрити фундамент південної прибудови до храму. У деяких бровках на фото помітні комелі зрізаних дерев митрополичого саду. На двох фото видно натягнуті над розкопом мотузки, що їх використовували для графічної фіксації плану споруди (№ 163-824, 835). Як уже зазначалося, північна стіна храму потрапила в площу котловану житлового будинку. З останнім пов'язана комунікація, яка складалася з двох колодязів (перед під'їздом будинку й біля його рогу) та труби між ними, яка попусувала об'єкти на своїй трасі (№ 163-824, 825).

На кількох фото видно чоловіка в шинелі, який, можливо, і є Д.В. Мілеєвим або його помічником С.П. Вельміним (№ 163-820, 824, 830) (іл. 5: 1). Ще на двох знімках присутня дама у великому капелюсі, яка, на думку Д.Д. Йолшина, є дружиною Д.В. Мілеєва (№ 163-833, 838) (іл. 5: 2, 3). Д.В. Мілеєв мав вести щоденник, подібний до відомих екземплярів з розкопок Десятинної церкви (на одному з фото видно процес занотовування інформації в щоденнику – № 163-820), але доля цієї польової документації нам невідома.

Архітектура та збереженість пам'ятки.

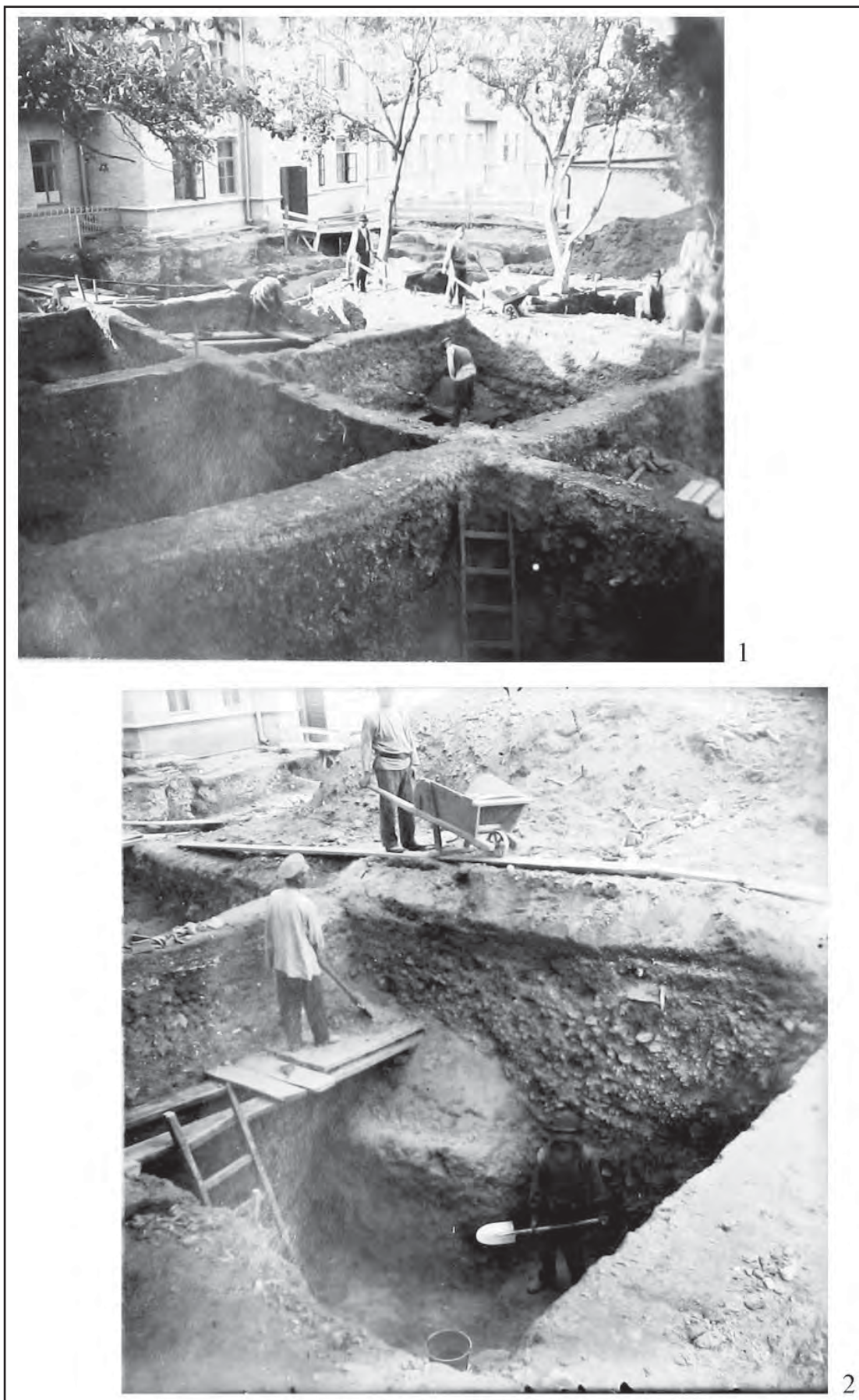
Від дослідженого Д.В. Мілеєвим храму в митрополичому саду збереглися, за рідкісним виключенням, лише фундаментні рови. На їх дні були розчищені сліди кілків від дерев'яних субструкцій (№ 163-830, 831, 834, 841, 842). На двох знімках добре видно сліди поперечних брусів субструкцій (іл. 6: 1) у поперечній стрічці фундаменту біля північно-східного кута підкупольного квадрата церкви (№ 163-814, 816).

На знімках у різних ракурсах зафіксовано 2 відрізки фундаменту південної стіни храму

(№ 163-815, 827, 828, 838, 841, 847) (іл. 6: 1) та великий блок фундаменту в стрічці рову західної стіни (№ 163-818-820, 845, 846), який провів у лійкоподібне заглиблення материкового ґрунту (іл. 9: 2). Також блок кладки помітний на місці другої із заходу пілястри південного фасаду храму (№ 163-841, 842), хоча на плані Д.В. Мілеєва ця обставина не була відображена. *In situ* збереглися відрізки стін південного притвору храму, які прилягають до його основного об'єму. Це підтвердили дослідження 2013–2014 років на території НЗСК, коли було розкрито 3 поперечні стіни притвору (іл. 7: 1). Фундамент західної стіни згаданого притвору присутній на фото (№ 163-841, 842).

Найбільше запитань викликає реконструкція плану північної «галереї» храму. У її західному компартаменті існувала квадратна сходовая вежа (іл. 7: 11) із центральним опорним круглим стовпом, частину кладки якого знайшов Д.В. Мілеєв (№ 163-815, 819, 820, 825) (іл. 8: 1). Інший об'єм займав центральну та східну частини «галереї». Від нього збереглися рови двох стрічок фундаментів – східної та третьої зі сходу. Слід відмітити, що глибина останньої подібна до фундаментних ровів інших частин храму, і вона також мала сліди кілків (№ 163-826). Це підтверджує одночасне зведення храму та його північної «галереї». Натомість, неочікуваною в цій частині храму є відсутність другої зі сходу поперечної стрічки фундаменту, яка мала б бути симетричною до подібної стрічки в південній «галереї». Цей нюанс засвідчений не лише планом церкви 1910 року, але й низкою фото (№ 163-816, 831, 834, 835).

На сході північна «галерея» закінчувалася апсидою, кладка якої частково збереглася *in situ* (іл. 7: 111). Її верхня площа фактично виходила на рівень денної поверхні. Судячи з фото (№ 163-831, 835, 844), у кладці зберігся один ряд товстої плінфи, а її фундамент був не глибоким – до 1 м. Південне закінчення кладки апсиди зрізане вибіркою фундаменту північної апсиди храму, а північне – колодязем комунікації, про яку мовилося вище. На більш пізні походження цієї апсиди вказує не тільки товщина використаної в ній плінфи, але й перекриття апсидою ями поховання (№ 163-835) (іл. 8: 2). Можливо, описану апсиду було прибудовано до храму у XII ст.

Іл. 4. Методика розкопок 1910 р.: дослідження окремими секторами, вивіз землі на тачках. Архів ІМК, Санкт-Петербург (Росія)

За планом церкви добре видно, що діаметр згаданої апсиди менший за ширину північної «галереї», реконструйованої Д.В. Мілеєвим. Цей розмір дослідник визначив, спираючись на розташування опорного стовпа сходової вежі. Водночас на його плані показано виступ фундаментного рову східної лопатки північно-східного кута північної «галереї», який цілком узгоджується із шириною апсиди в цій частині храму і який, більше того, дає таку ж ширину північної «галереї», як і південної. Отже, можна припустити, що північна частина храму була дещо вужчою, ніж на плані-реконструкції Д.В. Мілеєва. У зв'язку із цим постає питання про можливість існування окремих прибудов з північного боку храму – сходової вежі в західній частині і окремої споруди, перетвореної у XII ст. на каплицю.

Фотографії розкопок 1910 року також дозволили з'ясувати, що при створенні свого загального плану Д.В. Мілеєв не зовсім точно поєднав план-реконструкцію розкопаного ним храму та план будинку № 7/6 по вулиці Стрілецькій. Зокрема, на фото № 163-820, 824 добре видно, що зовнішній край фундаментного рову західної стіни виходив приблизно на лінію середини вікна цього будинку, а на плані – прямо на кут будинку, тобто похибка становить щонайменше 1,5 м. Грубе незбігання простежується і стосовно третьої зі сходу поперечної стрічки фундаменту церкви – на фото (№ 163-827, 828) видно, що стрічка частково потрапляє на кут виступу фасадної частини будинку, тоді як на плані вона проходить збоку від цього виступу. Невідповідність плану Д.В. Мілеєва реальній ситуації помітна і на фото другої (№ 163-830, 834) та першої (№ 163-832) зі сходу поперечних стрічок фундаменту храму. Також на плані нема місця для розташування колодязя комунікації, який у реальності містився між закінченням кладки апсиди та кутом виступу парадного будинку, на місці північно-східного кута північної «галереї».

Вочевидь, храм має більший азимут, тобто на плані його треба повернути на кілька градусів за годинниковою стрілкою.

Поховання. Серед фотографій 1909 року на 9 представлено поховання, які було розчищено на північ від місця храму. Переважно це фото площ, на яких лежать кістяки поховань, кількість яких сягає десятка (іл. 3: 2). Деякі

ділянки могильника сфотографовано по кілька разів, з різних боків і в різний час. З цього можна зробити висновок, що кістяки по кілька днів, а, можливо, і тижнів лежали на своєму місці. Оскільки на одному з фото видно під житла, про яке мова піде далі, майже половина із зафіксованих на фото поховань (15) локалізується на захід – південний захід від житла (№ 163-1220, 1222, 1223, 1235, 1236). Ще 2 поховання, виявлені в стратиграфії (№ 163-1221), походять із того самого району, що й 1 поховання в південно-західній частині ділянки, яке розташовувалося десь біля північно-західного кута церкви (№ 163-1224). Є ще фото з 11 (№ 163-1238) та 4 (№ 163-1237) кістяками. На останньому з них видно уламок плінфи (?) в ногах похованого.

Сподівання на ідентифікацію поховань на фото та плані розкопок виявились марними. Аналіз фото з надійними реперами (житло з піччю, поховання, що перекривають один одного) засвідчив, що розташування поховань на плані не відповідає їх реальним місцям та орієнтації. Не виключено, що нагляд за роботами 1909 року здійснював студент С.П. Вельмін (помічник Д.В. Мілеєва), брак досвіду якого призвів до неточної фіксації поховань.

Під час розкопок 1910 року всередині храму, як засвідчує план, було виявлено 27 поховань (4 – у гробницях), ще 7 – на схід, 12 (4 – у гробницях) – на захід від споруди (іл. 7). Усі виявлені гробниці – цегляні, заглиблені в землю. Гробниця в південно-західній частині храму (іл. 7: 1), хоч і розташовувалася впритул до фундаменту південної стіни храму, була обкладена цеглою з усіх боків (збереглося до 7 рядів плінфи) (№ 163-815, 838, 841). Дно гробниці вислане квадратними полив'яними плитками (№ 163-820) (іл. 9: 2). На ньому виявлено кістки поховання із цеглиною (?) під головою (№ 163-818, 819) (іл. 9: 1). Інша гробниця в південній «галереї», на схід від південного входу (іл. 7, 2), зберегла лише північну стінку (до 5 рядів плінфи) та плінфяну вимостку дна, зафіксовану розкопками 2013 року. У гробниці в порушеному стані знайдено лише череп (№ 163-830) (іл. 5: 1). Гробниця в східній частині північної «галереї» збереглася частково – її північну половину було зрізано траншеєю комунікації між двома згаданими вище колодязями (іл. 7: 3).

*Іл. 5. 1 – один з керівників розкопок 1910 р.;
2, 3 – дружина Д.В. Мілєєва на розкопках 1910 р. Архів ІМК, Санкт-Петербург (Росія)*

Гробниця була складена виключно з брускової цегли (відтак датується першою половиною XIII ст.) і збереглася на висоту 5 рядів (№ 163-816, 831, 835). Вона – єдина в храмі, яка не була притулена довгою стороною до фундаментних стрічок (іл. 8: 2). Остання з

гробниць всередині храму розташовувалася в південному притворі і була повторно обстежена 2013 року (іл. 7: 4).

На фото зафіксовано щонайменше 13 ґрунтових поховань або могильних ям у храмі (№ 163-821, 835, 841 та ін.). Судячи

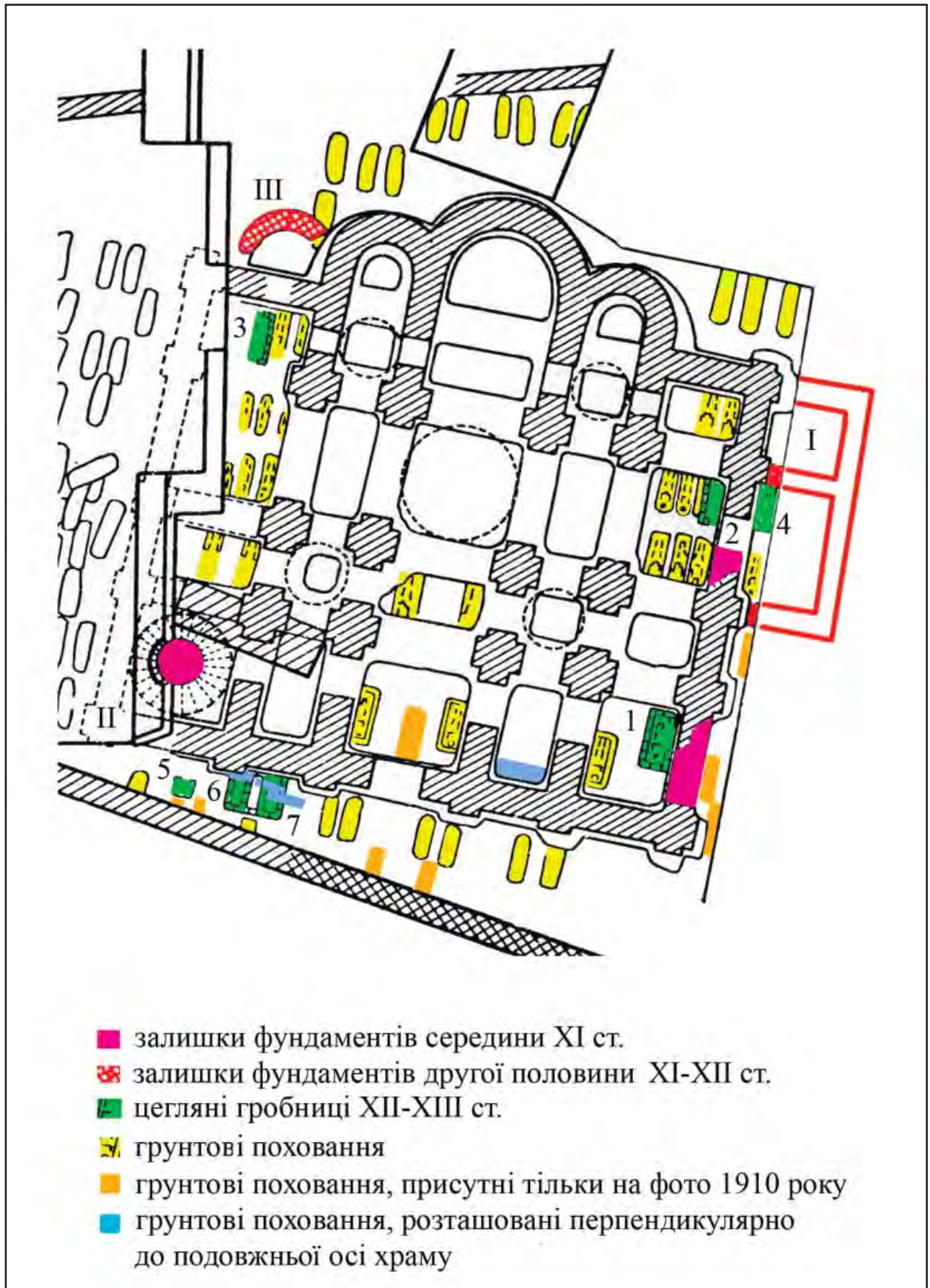

1

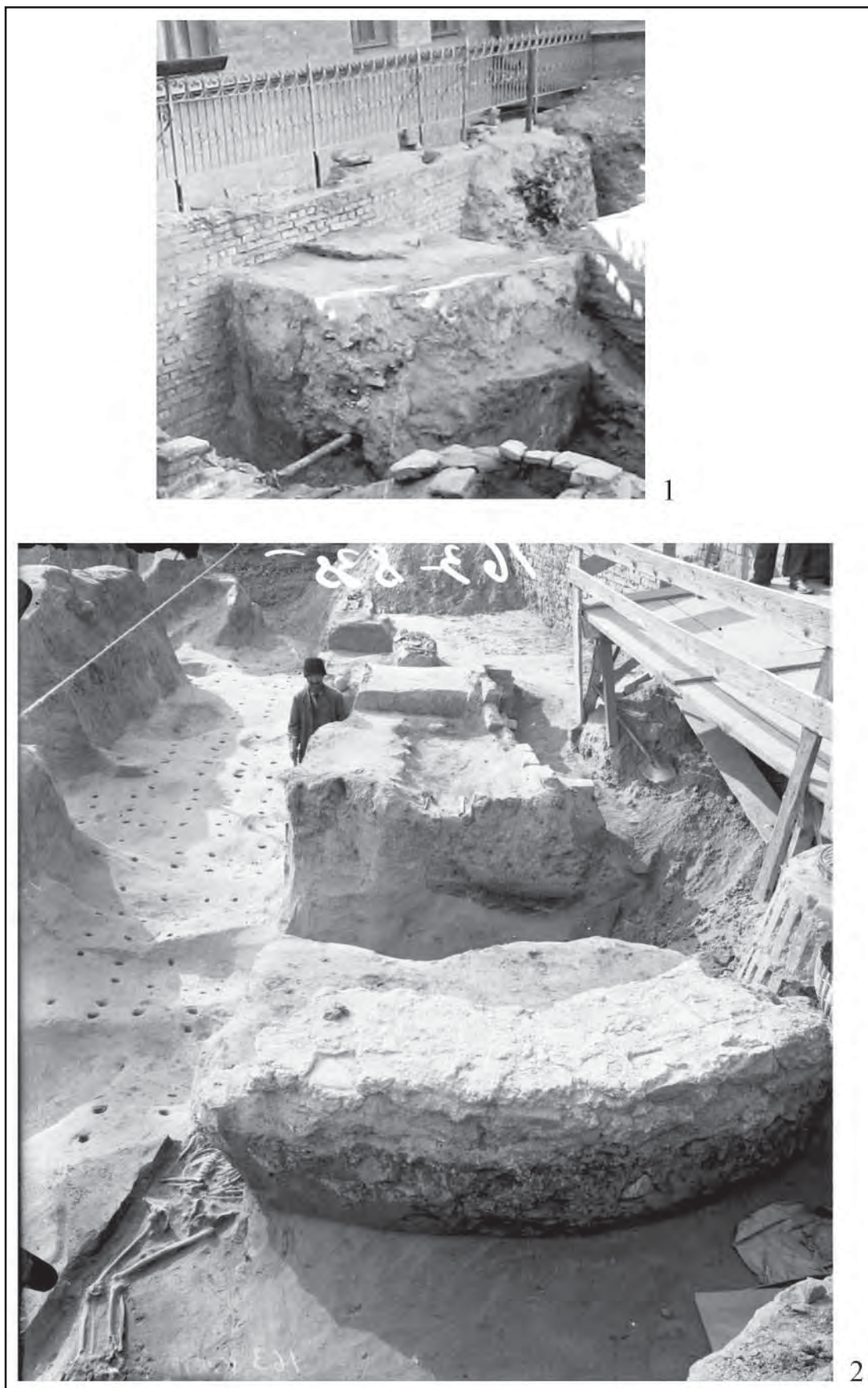

2

*Іл. 6. 1 – сліди поперечних брусів субструкцій на дні фундаментного рову храму;
2 – ділянки фундаменту, який зберігся на місці південної стіни храму XI ст.
Архів ІМК, Санкт-Петербург (Росія)*

Лл. 7. Збереженість фундаментів храму XI ст. (за розкопками 1910 та 2014 рр.) та розташування поховань (за розкопками 1909-1910 рр.)

*Іл. 8. 1 – залишки кладки круглого стовпа сходової бапти в північно-західному куті храму;
2 – кладка апсиди та цегляна гробниця в північній «галереї» храму.
Архів ІМК, Санкт-Петербург (Росія)*

1

2

Іл. 9. Цегляна гробниця в південно-західній частині храму: 1 – кістки поховання; 2 – полив'яні плитки на дні гробниці. Архів ПМК, Санкт-Петербург (Росія)

із заглиблень у материк, усередині храму могло бути більше поховань, які було зруйновано. Також на фото присутні кістки ніг в анатомічному порядку, хоча на плані в цій частині храму (західне закінчення південного нефу або південна частина нартексу) поховання не позначене (№ 163-820) (іл. 10: 1).

Цей випадок примітний тим, що поховання в цьому місці розташоване поперек осі храму, уздовж західної стіни. Ще 2 поховання з подібною орієнтацією, попередньо датовані XII–XIII ст., виявлено під час розкопок 2014 року в західній частині південної прибудови до храму.

1

2

3

Лл. 10. 1 – поховання з поперечною орієнтацією всередині храму біля його західної стіни; 2, 3 – цегляні гробниці та поперечні поховання перед західним фасадом храму. Архів ІМК, Санкт-Петербург (Росія)

Дуже інформативними виявилися фотографії ділянки перед двома північними пряслами західного фасаду церкви. Від північної гробниці, що містилася навпроти сходової вежі, зберігся дуже поруйнований південно-західний кут із прилеглими стінками (іл. 7: 5). Східна частина гробниці зруйнована колодязем комунікації (№ 163-823, 824). Відстань від західного торця гробниці до фундаменту монастирської стіни XVIII ст. становить понад 2 м, що значно більше, ніж на плані розкопок Д.В. Мілеєва (іл. 2).

Біля другого з півночі прясла, як засвідчує фото, розташовувалося не 3, а 2 гробниці. Північна з них зберегла західну торцеву та північну (до 8 рядів плінфи) стінки, а також ділянку південної (іл. 2: 7). Дно гробниці, здається, викладено плінфою. Усередині збереглися кістки ніг похованого (№ 163-823-825, 843, 846). Східна частина гробниці зрізана більш глибокою могильною ямою, у якій виявлено в анатомічному порядку більшу частину кістяка, орієнтованого поперек

храму, уздовж його західної стіни, тобто головою на північний захід (№ 163-824, 843, 846) (іл. 10: 3).

Південна гробниця збереглася на кілька рядів фрагментованої плінфи (іл. 7: 7). Вона має всі чотири стінки, але довші з них перебиті двома поперечними похованнями (іл. 10: 2, 3). Одне з них збереглося задовільно, від іншого залишилися лише стегові кістки (№ 163-823-825, 843, 846). Отже, на невеликій ділянці було зафіксовано 3 поховання, розташовані паралельно до західної стіни храму й подібні до згаданих вище поховань усередині церкви. Подібна орієнтація поховань усередині храмів чи біля них трапляється в православній традиції. Зокрема, подібні поховання, які відносяться до XVII–XVIII ст., були виявлені під час розкопок у Михайлівському Золотоверхому соборі. Можна припустити, що більшість або усі 6 поховань, виявлених під час розкопок храму XI ст. в митрополичому саду, які розташовувалися перпендикулярно до довгої осі храму, тобто були орієнтовані на північний захід, могли з'явитися в трагічну для Києва зиму 1240–1241 років. Довкола гробниць на фото видно й інші поховання, не всі з яких потрапили на план розкопок 1910 року. Їх датування залишається відкритим. Під час досліджень 2013 року близько десятка поховань та могильних ям було зафіксовано в траншеї навпроти південних прясел західного фасаду храму. За непрямыми ознаками, вони відносяться до давньоруського часу, як і переважна більшість розкопаних Д.В. Мілеєвим поховань. Під час розкопок 2014 року всередині південної прибудови до храму та навколо неї було зафіксовано чотири десятки поховань, частина яких відноситься до давньоруського часу, частина – орієнтовно до XVII – початку XVIII ст.

Житло з піччю. Між північно-східним кутом храму та монастирською мурованою огорожею 1909 року було виявлено давнє житло з піччю (іл. 2: 3). Об'єкт мав майже квадратну форму і був орієнтований кутами за сторонами світу. Дно споруди знаходилося на глибині близько 2 м від поверхні. Її котлован з вертикальними стінками, який добре читається в стратиграфії, мав глибину близько 1,4 м від давньої поверхні. Придонна частина житла була заповнена сильно гумусованим ґрунтом завтовшки до 0,2 м і, здається, має ознаки пожежі (№ 163-1231, 1233).

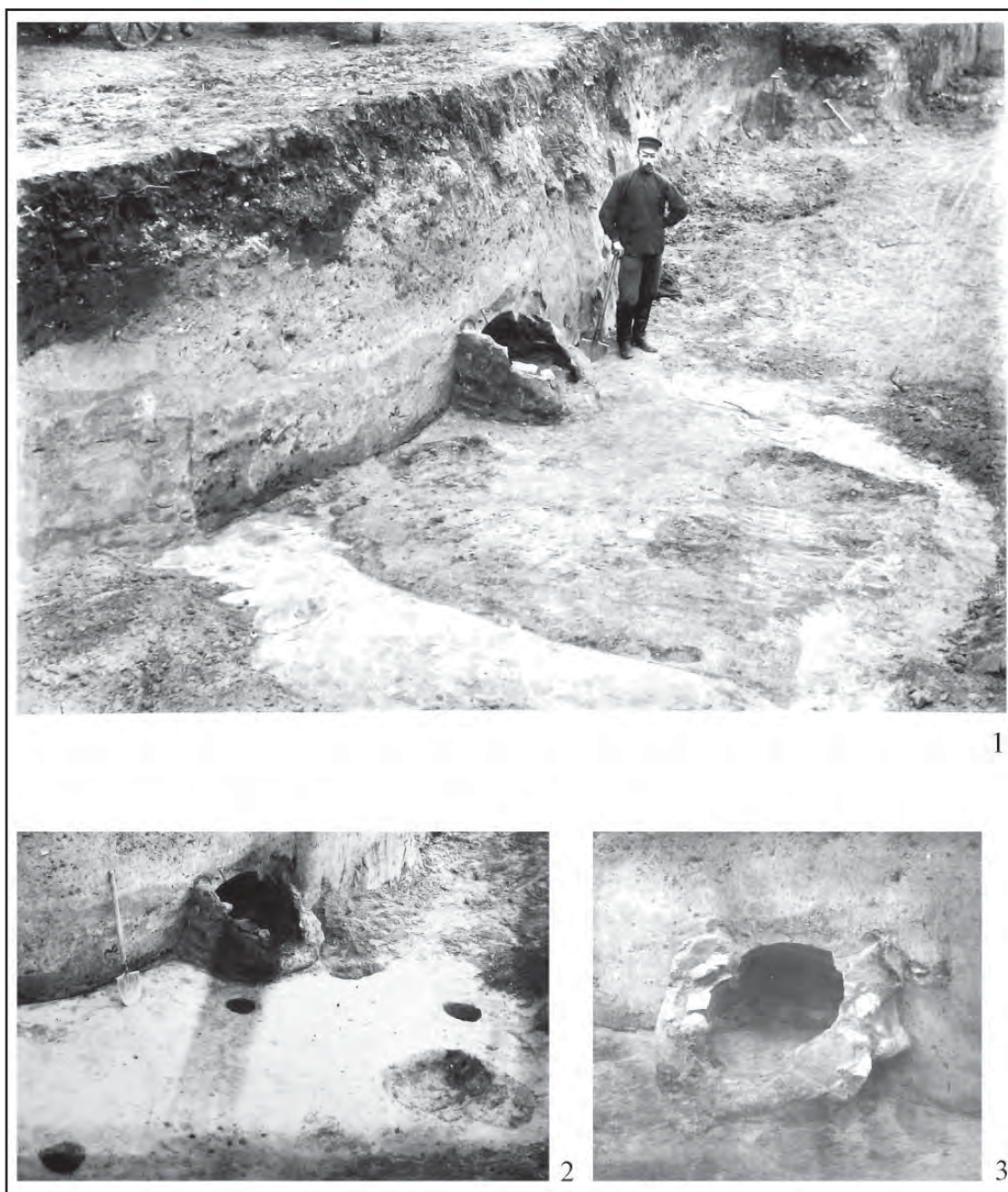
Вище в заповненні був мішаний ґрунт, над яким – ґрунт із включенням будівельних решток (№ 163-1230, 1231). Більша частина житла була зрізана заглибленим проїздом (№ 163-1230) (іл. 11: 1). Споруда мала стовпову конструкцію, за планом розкопок – зі стовповими ямками по кутах. У стратиграфії, схоже, навіть видно вертикальний перетин стовпа в західному куті житла (№ 163-123-1232). Але на фото видно вибрані стовпові ямки і в інших частинах об'єкта – по центру північно-східної та південно-західної сторін (№ 163-1232) (Іл. 11, 2). Крім того, на його дні ближче до східного кута було зафіксовано невелике заглиблення (№ 163-1232, 1233).

У північному куті житла збереглася піч, устя якої повернуте на південний схід. Черинь печі знаходився на висоті 0,2 м від підлоги (іл. 11: 3). У стінках печі на фото помітні уламки каменів і фрагмент плінфи (?) (№ 163-1230-1234). Перед челюстями печі було виявлено 2 стовпові ямки (№ 163-1231, 1232). Ліва (південна) з них знаходилася не навпроти південної сторони печі, як на плані, а трохи ближче до центральної осі споруди (№ 163-1232).

Датування житла невідоме. За планом, на місці засипаного котловану споруди було виявлено 2 поховання. На фото (№ 163-1222) є поховання над західним кутом житла, яке не позначено на плані. Враховуючи наявність поховань над житлом і близькість останнього до самого храму, можна припустити, що це житло функціонувало до спорудження церкви, тобто в першій половині XI ст. Сліди забудови цієї ділянки міста (канавка огорожі, господарська споруда) у цей же період виявлено під час розкопок 2014 року.

Цегляна споруда XVIII ст. У 1909 році біля монастирської стіни XVIII ст. було виявлено цегляні підмурки прямокутної споруди, яка довшою стороною прилягала до згаданої стіни (іл. 2: 4). Виявлений об'єкт позначений на плані розкопок та зафіксований у щоденнику № 3 Д.В. Мілеєва з розкопок Десятинної церкви [2, с. 209]. Цей факт опосередковано свідчить, що роботами в митрополичому саду в 1909 році керували помічники дослідника.

Згідно із щоденниковими записами, споруда мала розмір 11,2 × 4,3 сажня, тобто близько 24 × 9 м. На двох фото видно загальний вид об'єкта (№ 163-1213, 1214), на п'яти – його окремі частини, ще на двох – частини споруди

**Іл. 11. Давнє житло з піччю біля храму XI ст.: 1 – загальний вигляд;
2 – стовпові ямки на дні житла; 3 – піч.
Архів ІМК, Санкт-Петербург (Росія)**

на задньому плані (№ 163-1220, 1230). Фундаменти будівлі збереглися по всій їх довжині, але подекуди – із втратою верхньої частини або, навпаки, зі збереженим низом стінової кладки. Південно-західний торець споруди мав 2 виступи-пілястри.

У плані будівля складалася з трьох приміщень. У східному куті – майже квадратне приміщення, за внутрішньою стінкою якого – невелике прямокутне, яке прилягало до стіни огорожі. Більшу частину площі будів-

лі займало велике приміщення, яке парними виступами-лопатками поділялось на 3 однакові об'єми. Лопатки на південно-східній стіні були меншими, ніж на північно-західній. Останньою слугувала огорожа Софійського монастиря XVIII ст. (іл. 2: 5). На ній на фото навпроти трьох поперечних стін і двох лопаток видно заглиблення, ширина яких збігається із шириною прилеглих частин споруди (№ 163-1213-1216, 1218, 1219) (іл. 1: 12). Заглиблення навпроти лопаток

Лл. 12. Фундаменти цегляної споруди XVIII ст. біля муру Софійського монастиря. Розкопки 1909 р. Архів ІМК, Санкт-Петербург (Росія)

дещо менші, ніж інші. Вірогідно, ці заглиблення було вибито в стіні для кращого стикування кладок стін будівлі з нею. За висотою цих заглиблень можна зробити висновок, що цегляна частина споруди була одноярусною.

На фото присутні східний кут споруди (№ 163-1216, 1219), частини торцевої південно-західної стіни (№ 163-1215) та обох видовжених лопаток (№ 163-1217, 1218). При спорудженні житлового будинку на цьому місці фундаменти споруди й саму монастирську огорожу було розібрано.

Згідно з наявними картографічними матеріалами, виявлена в митрополичому саду 1909 року цегляна споруда функціонувала на межі XVIII–XIX ст. – у час, коли вона зобра-

жена на планах Києва. Зважаючи на місце її розташування, слід припустити господарське призначення цього об'єкта.

Фотографії з Наукового архіву ІМК суттєво доповнюють інформацію про хід і результати розкопок Д.В. Мілеєва 1909–1910 років у митрополичому саду Софії Київської. Значна частина цієї інформації є унікальною, оскільки не дублюється іншими видами документальних джерел. Аналіз етапів досліджень, які зафіксовані на фотографіях, дозволяє визначити відносну хронологію (послідовність) здійснення фотофіксації, тобто розсортувати фото за часом їх створення. Досліджений у 1910 році на садибі Святої Софії великий храм XI ст. можна пов'язати з літописною церквою Святої Ірини.

Література

1. *Каргер М.К.* Древний Киев. – М. ; Ленинград : Издательство Академии Наук СССР, 1961. – Т. 2. – 663 с.
2. *Козюба В.* Дослідження садиби Десятинної церкви у Києві в 1908–1914 рр. (за матеріалами щоденників Д.В. Мілеєва) // RUTHENICA. – К., 2005. – Т. 4. – С. 169–214.
3. *Милеев Д.В.* Вновь открытая церковь XI в. в Киеве и положение исследований в связи с новыми застройками города // Труды IV съезда русских зодчих в Санкт-Петербурге. – СПб., 1911. – С. 117–121.

ДО ПРОБЛЕМИ МЕТРОЛОГІЇ ПЛАНУ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ

Олексій Комар

кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
Науково-дослідного відділу
історико-археологічних досліджень МІДЦ

Коло наукових зацікавлень:

історія та археологія ранньосередньовічних номадів, східних слов'ян переддержавного періоду, Давньої Русі IX–X ст.

Статтю присвячено проблемі метрологічного аналізу плану фундаментів Десятинної церкви, виділенню вірогідних модулів квадратури та реконструкції проектного плану храму.

Ключові слова: Десятинна церква, метрологія, квадратура, давньоруська архітектура.

Статья посвящена проблеме метрологического анализа плана фундаментов Десятинной церкви, выделению вероятных модулей квадратуры и реконструкции проектного плана храма.

Ключевые слова: Десятинная церковь, метрология, квадратура, древнерусская архитектура.

The article considers the problem of metrological analysis of the plan of the Desiatynna Church bases, the selection of possible modules of quadratura and reconstruction of the project plan of the temple.

Keywords: Desiatynna Church, metrology, quadratura, Old Rus' architecture.

Перший кам'яний храм Давньої Русі – церква Богородиці Десятинна – була зруйнована в грудні 1240 року під час захоплення Києва монгольськими військами. Оскільки докладних описів церкви не збереглося, уявлення про її архітектурний вигляд відтоді формувалося виключно завдяки лаконічним писемним згадкам, переказам та археологічним дослідженням фундаментів храму.

Існування певної усної традиції засвідчує анонімний автор твору кінця XIV ст. («Имена всем градом рускым далним и ближним»), який стверджував, що «церкы святаа Богородица Десятиннаа камена была о полутретьяцати версах, а святая Софиа о 12 версах» [50, с. 223]. М.М. Тихомиров вважав, що наприкінці XIV ст. руїни Десятинної церкви були ще в кращому стані, ніж пізніше, тому це повідомлення заслуговує на увагу [50, с. 232]. Однак це припущення суперечить літопису, який повідомляв саме про обвал склепіння церкви, а отже, після 1240 року жодних натурних вражень про кількість куполів Десятинного храму існувати не могло. Згадка про «25 ку-

полів» храму проти лише «12 куполів» Софії Київської скоріше виступає фольклорним перебільшенням, підкресленням колишньої величі давньоруського Києва, зруйнованого монголами, порівняно з реаліями XIV ст., а також особливого місця Десятинної церкви в історії християнства на Русі.

Перші розкопки на території фундаментів храму були проведені ще у 20–30-х роках XVII ст. за наказом митрополита Петра Могили і носили переважно характер пошуку мощів. У центрі всіх трьох апсид було пробито округлі шурфи, а в просторі між фундаментами були відкриті поховання, у тому числі в пірофілітовому саркофазі. Точність вибору центру апсид зокрема свідчить, що на момент робіт фундаментні лінії ще добре читалися. Проте в другій половині XVII ст. рештки стін Десятинної церкви, і навіть більшість її фундаментів, не використаних у храмі Миколи Десятинного (південно-західний кут давньоруського храму), були повністю вибрані й вивезені з території садиби церкви. Один з таких епізодів згаданий у джерелах під 1687 роком,

коли для перебудови фортеці на Старокиївській горі «сорок возов бутового камені накопали в Києве» [2, с. 36].

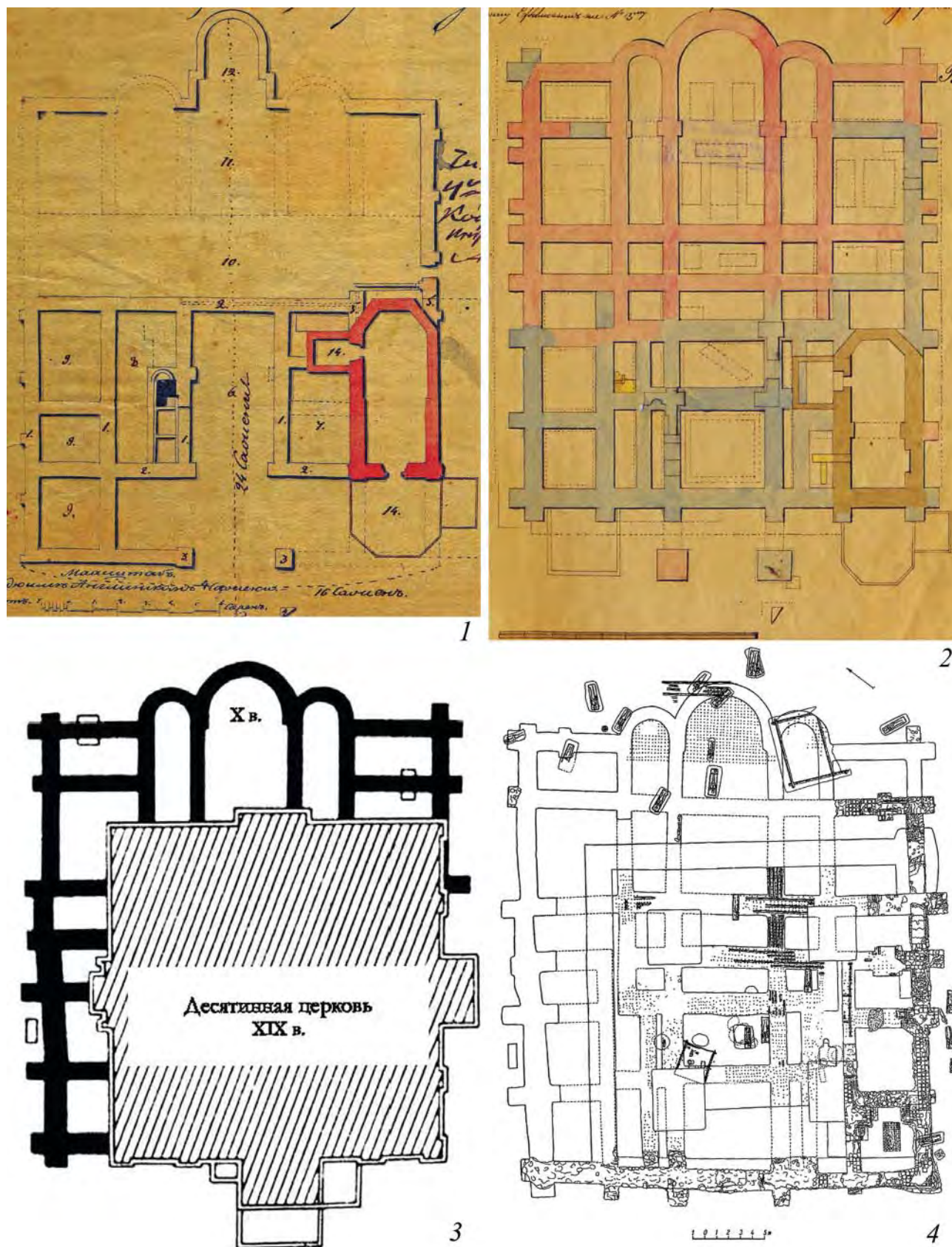
На початку XIX ст. М.Ф. Берлінський писав про Десятинну церкву: «Судя по теперешньому положенню ея, и находимым к северозападу от нея фундаментным камням, должно заключать, что она в ту сторону более простиралась, где прилежала к городской стене» [6, с. 64]. У вересні 1823 року для з'ясування справжніх розмірів храму М.Ф. Берлінський та митрополит Євгеній (Болховітінов) вирішили почати невеликі розкопки, які в наступному 1824 році на кошти митрополита продовжив К.А. Лохвицький [3]. Саме К.А. Лохвицькому належать перші архітектурні обміри пам'ятки та перший її план [43]. До книги Є. Болховітінова вже під час правки в друкарні були внесені дані про розміри Десятинної церкви за результатами розкопок: 24 аршина завдовжки і 16 сажнів завширшки [8, с. 7], які повторювалися в анонімно виданому того самого року поясненні до плану К.А. Лохвицького [43, с. 386].

План К.А. Лохвицького залишав гіпотетичною практично всю східну половину церкви і, зрештою, був визнаний Є. Болховітіновим незадовільним. Порушувалося питання про необхідність залучення до вивчення фундаментів фахового художника-архітектора, і саме тому 1826 року до Києва із Санкт-Петербурга було відряджено молодого архітектора М.Є. Єфимова. Оскільки більшість фундаментних ровів читалися лише за лініями пізніх вкопів, то М.Є. Єфимову знадобилися нові поглиблені археологічні розкопки на пам'ятці, до яких як археолог цього разу був залучений М.Ф. Берлінський [3, с. 20–21]. Згодом у короткому звіті М.Ф. Берлінський подав інформацію про археологічну частину розкопок [7], тоді як план фундаментів церкви М.Є. Єфимова та малюнки різьбленого пірофілітового саркофага з'явилися раніше в анонівному творі «Краткое историческое описание Первопрестольной соборной Десятинной церкви в Киеве» [36, черт. I; II]. У тексті розміри церкви помилково визначалися «у довжину 24 та 19 сажнів у ширину» [36, с. 14], однак у переліку погрішностей у кінці книги ширина все ж виправлена на «16 сажнів». Появу плану і малюнків з розкопок М.Є. Єфи-

мова та М.Ф. Берлінського в цьому виданні пояснює панегіричний характер тексту при характеристиці ролі О.С. Анєнкова та згадка в листі М.Ф. Берлінського, що всі креслення М.Є. Єфимова разом з проектом були скопійовані для «будівельника» (спонсора) нового храму О.С. Анєнкова [3, с. 21–22].

У 1828–1830 роках рештки стін та частково фундаментів Десятинної церкви, усупереч протестам освічених сучасників, були знесені для спорудження нової церкви за проектом архітектора В.П. Стасова, зведеної безпосередньо на місці давньоруського храму. Таким чином, плани К.А. Лохвицького та М.Є.Єфимова стали останніми, які могли відображати втрачені нині архітектурні елементи. Детальний порівняльний аналіз збережених версій планів здійснив нещодавно Д.Д. Йолшин [15], щоправда, у статті автор слідом за М.О. Закревським знову приписує публікацію плану 1825 року Є. Болховітінову, тоді як біограф митрополита Д. Сперанський називає її статтею самого К.А. Лохвицького [48, с. 695]. На користь цього свідчить і відверто зневажливий тон до вказаної публікації М.Ф. Берлінського [7, с. 110], стосунки якого з К.А. Лохвицьким різко зіпсувалися після розкопок 1826 року та створення альтернативного плану фундаментів церкви М.Є. Єфимовим, що, як відомо, викликали образу К.А. Лохвицького та зливу скарг у вищі інстанції.

Два плани справді різко відрізняються в деталях і обмірах (іл. 1: 1, 2), що, звичайно ж, мало б дискредитувати одного з дослідників. Враховуючи, що план М.Є. Єфимова відображав складнішу архітектурну споруду зі значною деталізацією, а також те, що, на відміну від плану К.А. Лохвицького, він так і не був виданий з коментарями та описом методики досліджень, історики XIX ст. при характеристиці Десятинної церкви частіше віддавали перевагу останньому або ж, рідше, намагалися звести два плани до спільного знаменника. Що ж до розмірів храму, то аналіз безпосередньо креслень фундаментів не проводився, натомість повторювалася інформація про загальну протяжність залишків церкви на площі 24 × 16 сажнів (у паломницькій літературі навіть помилково – 26 × 16 сажнів). Лише Є.С. Голубинський зауважив, що «Володи-

Іл. 1. Плани фундаментів Десятинної церкви:

1 – план К.А. Лохвицького [за: 18];

2 – план М.Є. Єфимова [за: 18];

3 – план Д.В. Мієєва [за: 32];

4 – план М.К. Каргера [за: 32]

мирова» Десятинна церква представляла собою «зовсім точний квадрат» зі сторонами в 16 сажнів [10, с. 83], очевидно, орієнтуючись на ядро плану К.А. Лохвицького (іл. 1: 1).

Нова фаза археологічних досліджень припала на 1908–1914 роки і була проведена Д.В. Мілєєвим та С.П. Вельміним [39]. Через функціонування «стасівської» церкви вдалося розкрити площу лише поза межами діючого храму – північну лінію фундаментів та їх східну частину (іл. 1: 3). Розкопки проводилися на відповідному до нової епохи фаховому рівні, що значно перевищував можливості любительської археології першої половини ХІХ ст. Д.В. Мілєєв склав об'єктивний план апсидної частини фундаментів та ровів з вибраним у ХVІІ ст. камінням фундаментів, унаслідок чого прямі лінії планів ХІХ ст. несподівано змінилися ламаними, а симетрія споруди похитнулася (іл. 1: 1; 6: 1).

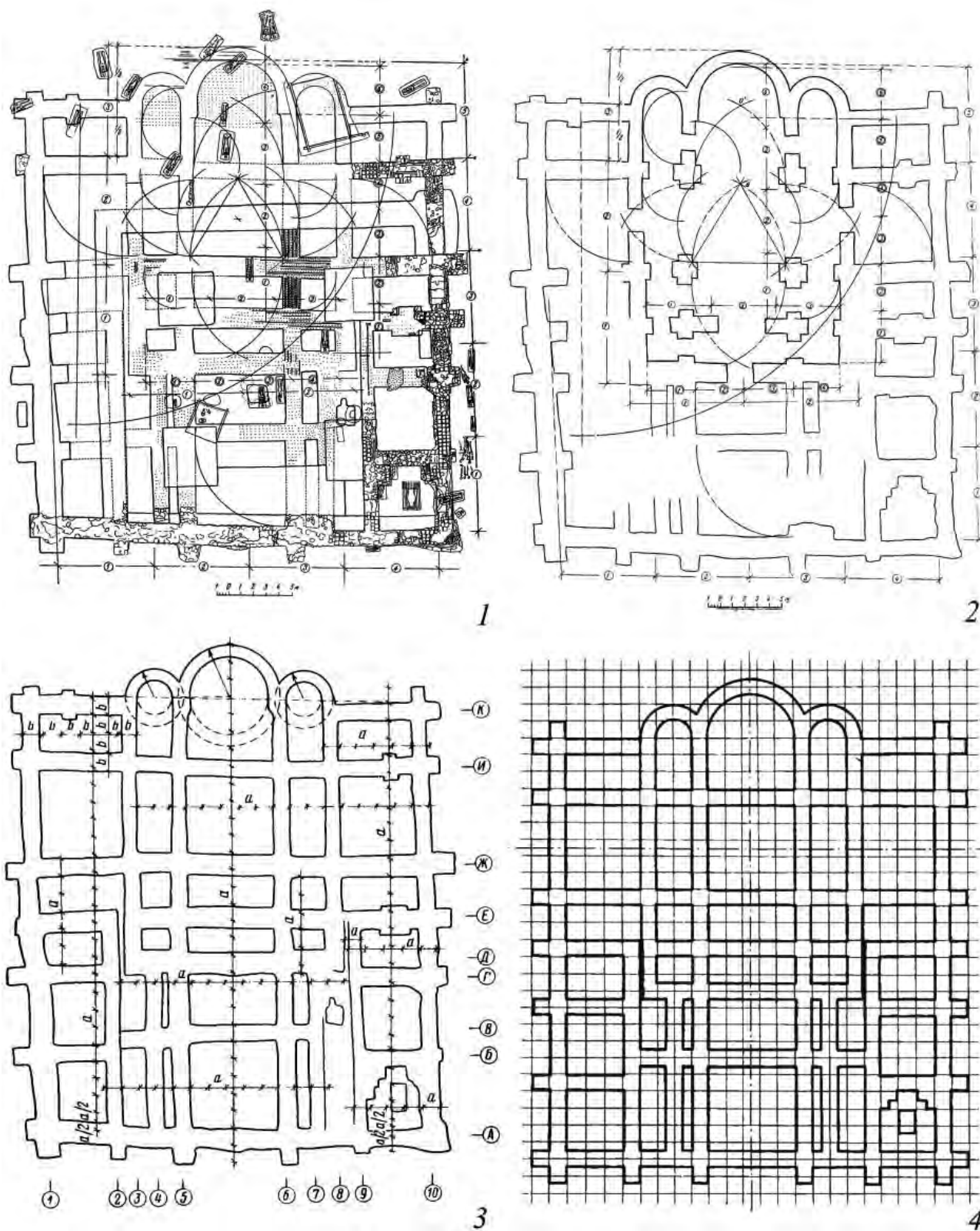
Продовжити дослідження вдалося після знесення більшовиками «стасівської» Десятинної церкви. Почала їх у 1936–1937 роках експедиція київського Інституту археології під керівництвом Т.М. Мовчанівського, а продовжила у 1938–1939 роках (уже після хвилі репресій) експедиція ленінградського Інституту історії матеріальної культури під керівництвом М.К. Каргера за участю Г.Ф. Корзухіної [31; 32]. Оскільки досліджена Д.В. Мілєєвим площа не розкривалася повторно, а основні зусилля експедиції було спрямовано на дослідження площі всередині «стасівської» церкви та перед входом до неї, то фінальний план (іл. 1: 4) носив зведений характер. У питаннях загальної довжини та ширини давньоруського храму М.К. Каргеру довелося покладатися на точність вимірів Д.В. Мілєєва, щоправда, деякі деталі його креслень було проігноровано та замінено на авторське бачення дослідника. Саме зведений план М.К. Каргера (іл. 1: 4), який підтвердив у цілому достовірність креслення М.Є. Єфимова, і став базовим для цілої серії подальших реконструкцій загального вигляду та етапів будівництва Десятинної церкви [огляд див.: 13; 14; 30].

Значення плану М.К. Каргера важно переоцінити, адже він дав дослідникам давньоруської архітектури реальний інструмент для вивчення першого мурованого храму Русі одночасно в археологічному, архітектурному

та метрологічному аспектах. Водночас висновок про двоетапність побудови Десятинної церкви з виділенням як початкового храму тринефного наосу поклав початок тривалій і, можливо, нескінченній дискусії про первісний задум його архітекторів. На сьогодні існують уже понад три десятки реконструкцій різного ступеню деталізації та аргументованості. Утім, лише декілька з них ґрунтуються на метрологічних викладках авторів.

«Метрологічний» напрям у дослідженні Десятинної церкви започаткував К.М. Афанасьєв. Використавши план М.К. Каргера та розроблену авторську систему пропорційності давньоруських храмів, дослідник дійшов висновку, що в основі побудови плану давньоруських церков, як правило, лежав модуль, кратний діаметру підкупольного простору або ширині підкупольного квадрата, визначеного для Десятинної церкви у 7,7 м або 25 візантійських футів (по 30,8 см). На підставі аналізу реконструйованого модульного плану церкви (іл. 2: 1, 2) К.М. Афанасьєв зробив висновок, що архітектори храму при плануванні використали набір найпростіших співвідношень – 2 : 3; 3 : 4; 4 : 5, а розмітка фундаментів здійснювалася циркульним методом [4]. Незважаючи на те, що монографія К.М. Афанасьєва стала однією з «настільних» для дослідників давньоруської архітектури, його висновки щодо модуля плану Десятинної церкви не набули поширення в літературі, найвірогідніше, через елементарну невідповідність виділеного модуля аналізованому плану М.К. Каргера, адже, наприклад, розміри того ж підкупольного квадрата П.О. Раппопорт вимірював як 6,5 × 7,2 м [44, с. 18].

Не підтвердилися й висновки К.М. Афанасьєва щодо модуля Успенського собору Києво-Печерської лаври, який є хрестоматійним прикладом процедури закладки давньоруської церкви завдяки її опису в «Патерику». Відповідно до тексту, модулем виміру став золотий пояс Шимона, яким було відміряно ширину, довжину та висоту майбутнього храму в пропорції 20 : 30 : 50 [1, с. 1–5; 40]. Опіраючись на неточний план собору І.В. Моргілевського, К.М. Афанасьєв дійшов висновку про невідповідність пропорцій внутрішнього простору заданим 2 : 3 і зробив виміри по зовнішнім стінам храму, запропонувавши гіпо-

Іл. 2. Реконструкції плану Десятинної церкви:
 1-2 – реконструкція К.М. Афанасьєва [за: 4];
 3-4 – реконструкція І.С. Красовського [за: 33]

тезу, що 20 та 30 «поясів Шимона» дорівнюють величинам у 80 та 120 римських футів по 29,5 см [4, с. 72–75, 240]. Проте нові обміри храму М.В. Холостенка продемонстрували зовсім інші розміри підкупольного квадрата – $8,64 \times 8,63$ м, а також пропорційність внутрішніх розмірів – $21,62 \times 32,97$ м – і висоти – 32,4 м. Усі показники виявилися кратними сажню в 216 см, а «пояс Шимона» із цих співвідношень дорівнює 108 см [49, с. 141–148]. Після роботи М.Т. Беляєва [5] «казений» сажень у 216 см прийнято порівнювати з грецькою «філетерійською» оргією, тоді як хронологічно й історично коректнішим відповідником виступає візантійська «імператорська» оргія (βασιλική ὀργυρία) в 111 дактилів (216,66 см) [56, с. 25–27].

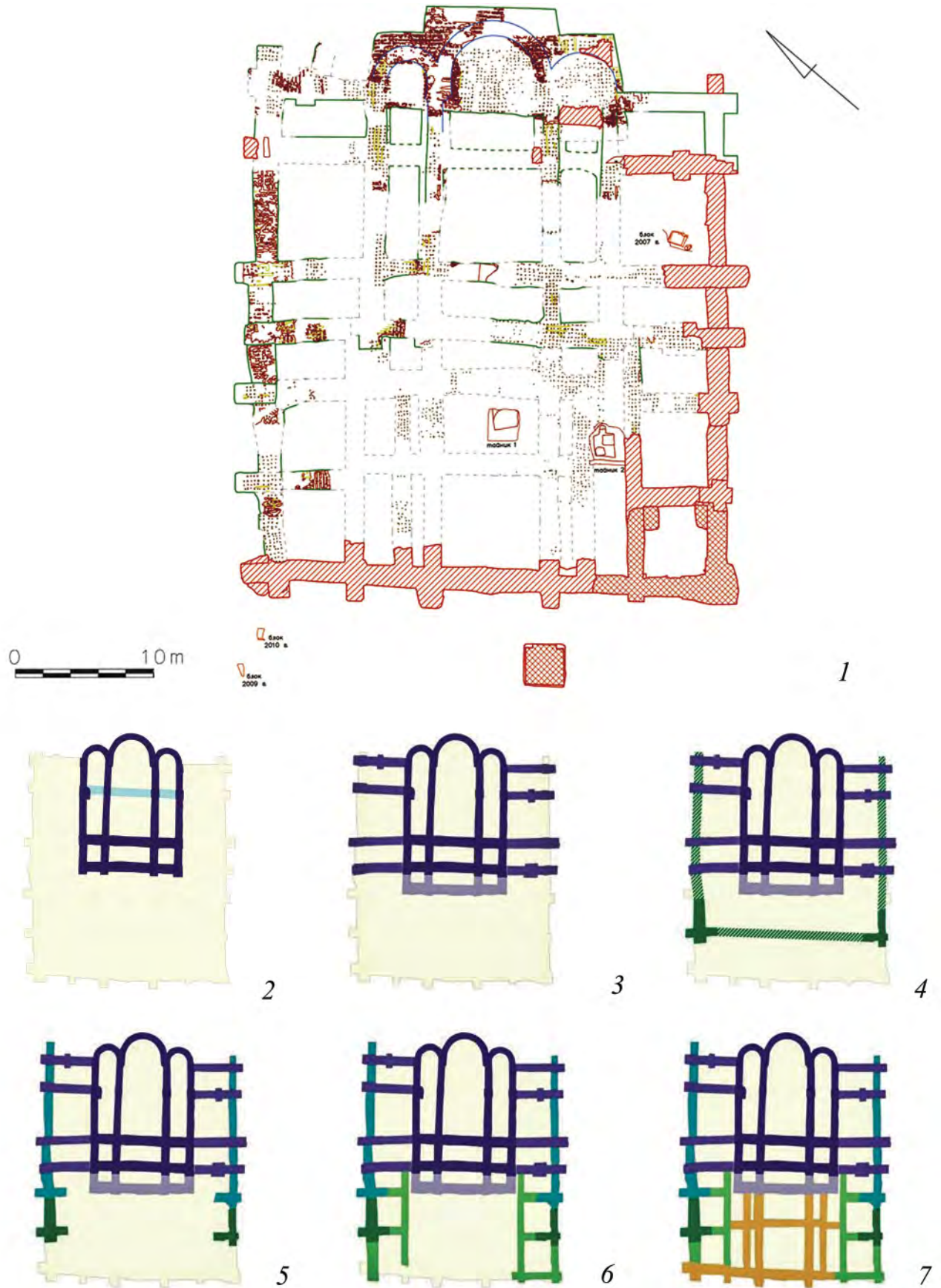
Паралельно архітектор І.Ш. Шевельов запропонував гіпотезу, що в основі планів давньоруських церков мала лежати гармонія «золотого перетину» (sectio aurea), для чого, на його думку, будівельники застосовували як шаблон «великий» (191,6 см) та «малий» (154,9 см) «розрахункові» сажні, співвідношення яких у розрахунку $1/2$ (191,6 см): 154,9 см давало 0,618, тобто «золотий перетин» [51]. Апробацію аналізів планів давньоруських храмів за системами К.М. Афанасьєва та І.Ш. Шевельова здійснила К.Ф. Желуховцева, констатувавши, з одного боку, правомірність обох підходів, з другого – неможливість їх використання одночасно при плануванні через незбіжність головних осей [17]. Концепцію «золотого перетину» на матеріалах базилікальних та хрестовокупольних храмів І Болгарського царства нині активно розробляє С. Дончева [11; 12].

Зауважимо, що в елементарному рівнобедреному «єгипетському трикутнику» зі співвідношенням сторін $4 : 5$ закладено співвідношення відрізків гіпотенузи до катетів $2,5 : 4$ (0,625), відрізнити яке від 0,618 «золотого перетину» не так просто, адже для цього потрібні надзвичайно точні виміри як самої пам'ятки, так і дотримання ідеальних вимірів та геометрії ліній давніми будівельниками, що на практиці завжди було проблематичним. Найслабшою ланкою концепції І.Ш. Шевельова в застосуванні до давньоруської архітектури наразі виступає чисто теоретичний характер визначених ним сажнів у 191,6 см та 154,9 см,

тоді як реальних історичних мір довжини з такою пропорцією ні самим дослідником, ні його послідовниками не наведено. При відверто початковому рівні прикладних математичних знань у Давній Русі було б вкрай дивно, якби давньоруські зодчі мали б щоразу індивідуально робити обчислення «золотого перетину» для кожного храму, а не користуватися вже готовими співвідношеннями мірил.

І.С. Красовський звернув увагу на іншу симетрію плану Десятинної церкви – за його вимірами, відстань між внутрішніми гранями стін галерей складала 30,82 м, а між внутрішніми стінами наосу – $15,10\text{--}15,6$ м, що дорівнює відповідно 100 та 50 футів по 30,8 см, прийнятому за еталон у розрахунках К.М. Афанасьєва. Взнявши за модуль ширину фундаментних ровів, дослідник виділив одразу кілька показників – 142,4 см та 154 см, які відповідають «малому» та «звичайному» сажням за Б.О. Рибаківим [46; 47]. Запропонована сітка ідеального плану церкви (іл. 2: 3, 4) будувалася на модулі в 142,4 см – «малому сажні», а точніше, його половині, адже інакше таку сітку неможливо було б відцентрувати. Певні розбіжності в розмірах реальної Десятинної церкви дослідник вирішив припущенням про два етапи проектування, на другому з яких «руських» майстрів змінили грецькі й замінили проектний модуль у 142,4 см на грецький фут у 30,8 см [33; 34; 35]. Цікавим моментом концепції І.С. Красовського стало використання метрології «ідеального» плану як доказової бази одночасності планування та спорудження всього об'єму Десятинного храму.

Використавши обміри І.С. Красовського, В. Ларіонов та М. Городова побачили в плані Десятинної церкви, тим не менше, інший модуль. На їхню думку, загальна ширина й довжина церкви без апсид складали 18 «церковних» сажнів по 186,4 см, або 15 «великих» сажнів по 244 см, а ширина внутрішнього простору тринефного наосу – 9 «церковних» сажнів [37]. З метою обґрунтування цієї моделі для повної ширини церкви довелося враховувати навіть виступи лопаток, тоді як для довжини – брати лише простір усередині стін. Довжину «церковного» сажня тут прийнято з розрахунків А.А. Пілецького [42, с. 68–70], тоді як 42 вершки мали становити у ХІХ ст. 186,9 см, а в ХVІІ ст. при розрахунку від «ка-

Іл. 3. Зведений план фундаментів Десятинної церкви за розкопками 2005–2011 рр. (1) та реконструкція етапів їх закладення (2–7) [за: 27]

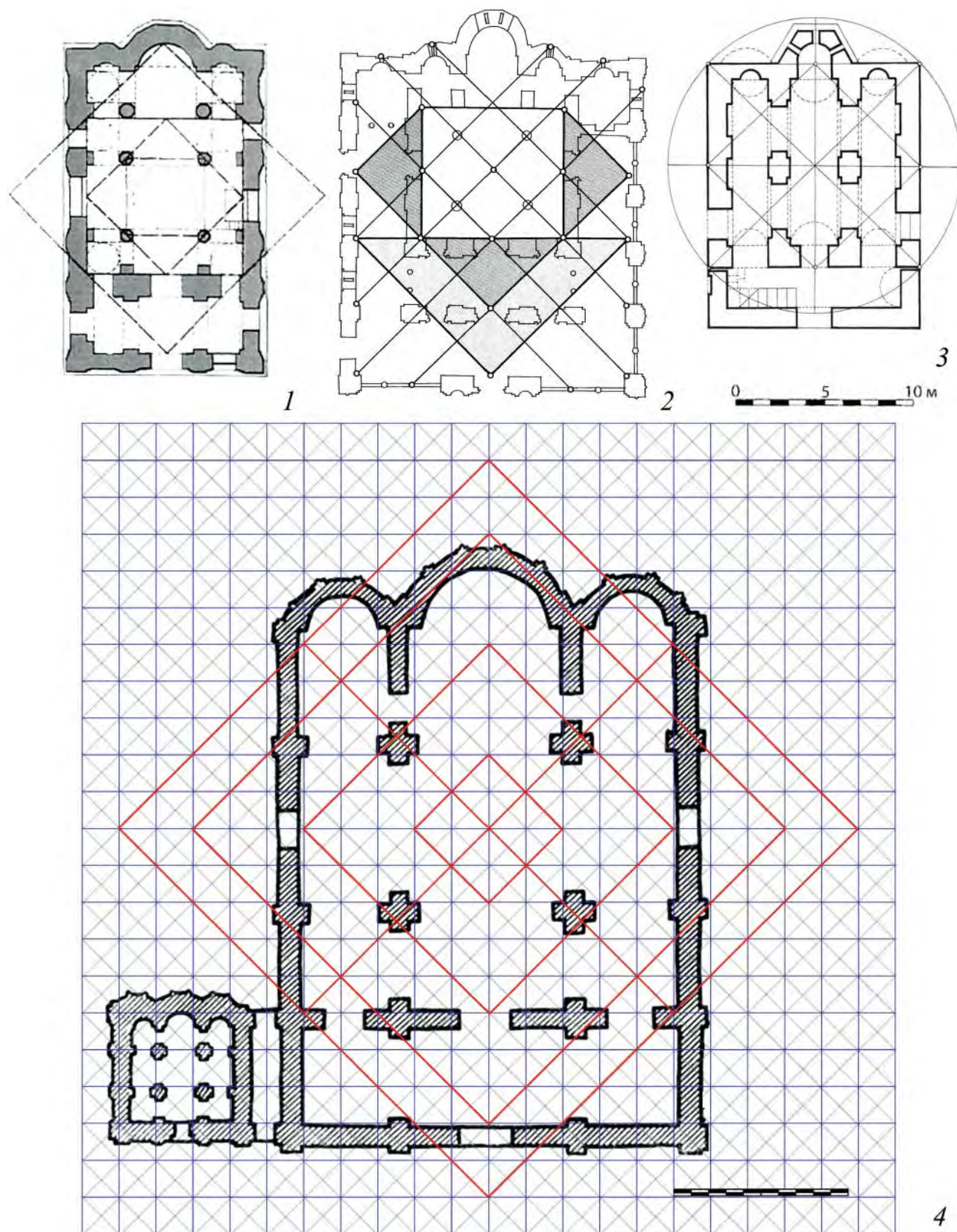
зенного» сажня в 216 см (48 вершків) – взагалі 189 см; найближчий візантійський відповідник – оргія у 96 дактилів – становила 187,4 см [56, s. 22].

Л.Н. Большаков, проаналізувавши досвід виділення як модуля ширини бокових стін у давньоболгарській та давньоруській архітектурі, висловив гіпотезу, що в планах давньоруських пам'яток модулем слугувала не товщина стін, а її сума з виносом лопатки. При цьому в метрології церков XI ст. спостерігалася кратність величині в 31,1–31,9 см, ототожненій з візантійським футом в 31,23 см по Е. Шильбаху, а в пам'ятках XII ст. – модулю в 36,5–38 см, ототожненому з «малим» локтем. На прикладі Софії Київської такий модуль плану ним було визначено у 187 см, або 6 футів по 31,2 см [9], що з уведенням у розрахунки фута Софії Константинопольської у 31,233 см дає показник 96-дактильної оргії (187,4 см) [5, s. 22].

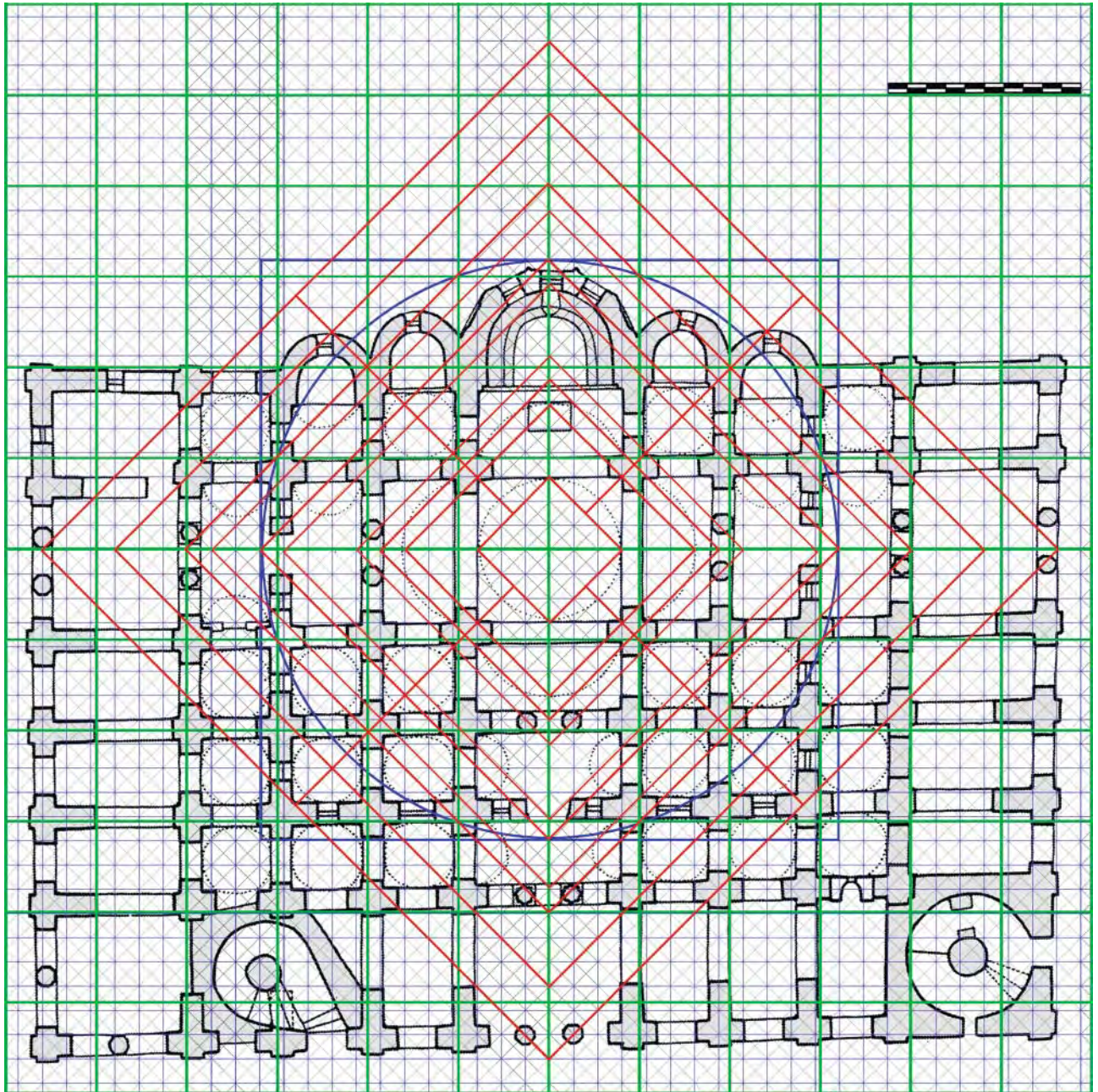
Зрозуміло, що метрологічне дослідження архітектурних пам'яток вимагає максимальної точності вихідних даних, чого у випадку з Десятинною церквою тривалий час було важко досягти, враховуючи стан збереження пам'ятки та методичний рівень її досліджень. Однак у 2005–2011 роках Київською архітектурно-археологічною експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом Г.Ю. Івакіна (за участю В.К. Козюби, О.В. Комара, Ю.В. Луконського) та Архітектурно-археологічною експедицією Державного Ермітажу (Санкт-Петербург, Росія) (за участю О.М. Іоаннісіана, Д.Д. Йолшина та П.Л. Зикова) було проведено нові масштабні розкопки Десятинної церкви [13; 16; 18–30]. Стан збереженості архітектурних решток пам'ятки виявився вкрай незадовільним. Кам'яні фундаменти збереглися лише для зовнішніх західної та південної ліній; вибрані фундаменти рови – для північної лінії, тоді як основна частина фундаментних ровів усередині храму представлена в кращому випадку нижньою частиною врізки в материк, а в гіршому – лише ямками від вбитих у землю кілочків (підготовки під закладення субструкцій) або й узагалі відсутні; в апсидній частині простежено контури котловану й відбитки низу фундаментів апсид, тоді як вся платформа, розкрита розкопками Д.В. Мілеєва, виявилася розібраною.

Разом із фіксацією детальними кресленнями кожної з розкритих ділянок проводилася також їх постійна тахеометрична зйомка, за результатами якої Д.Д. Йолшин створив практично повний сучасний обмірний план решток храму, зведений із кресленнями попередніх розкопок у тих частинах, де залишки церкви нині втрачені або недоступні для дослідження (іл. 3: 1). Розкопками повністю прояснено ситуацію з фундаментами західної сторони храму, найбільш відмінними на кресленнях К.А. Лохвицького, М.Є. Єфимова та М.К. Каргера (іл. 1: 1, 2, 4). Неглибокі вибрані рови пізньої легкої прибудови до північно-західного кута церкви, позначені в К.А. Лохвицького як частина основних фундаментів (іл. 1: 1), навряд чи належать до давньоруського періоду (є згадка, що у XVIII ст. тут копали рів під закладку фундаменту дзвіниці). А з пілонів перед входом плану М.Є. Єфимова (іл. 1: 2) у реальності існував лише один (іл. 3: 1), що з'явився у XII ст. під час масштабного ремонту південно-західного кута церкви. Ще одним важливим моментом стала реконструкція на підставі натурних обстежень і технологічних аналізів цем'янкових розчинів процесу закладення й заповнення фундаментних ровів храму, зокрема, констатація зміни архітектурного проекту на етапі закладення фундаментних ровів (іл. 3: 2–7).

Таким чином, отримано не лише придатний для метрологічного аналізу план Десятинної церкви, але й реальні дані про послідовність розмітки плану її фундаментів. Ступінь асиметричності ліній фундаментів виявився навіть вищим, ніж очікуваний, особливо в лінії північної галереї, де розмітка фундаментних ровів та їх заповнення відбувалися короткими відрізками – окремо для кожного наступного об'єму. Припущення, що будівельники не могли здогадатися використати для розбивки довгих сторін галерей простий довгий шнур, звичайно, було б нонсенсом. А отже, індивідуальне вирахування кожної точки перетину було зумовлено архітектурним завданням. Натурні спостереження за характером відхилень ровів і фундаментів під час розкопок Десятинної церкви 2005–2011 років привели нас до переконання, що при розмітці фундаментних ровів галерей будівельники керувалися планом, що передбачав постійну перевірку дальніх діагоналей, здійснити яку на практиці було немож-

Іл. 4. Квадратура в планах церков:
1 – Сарди, церква «Е» [за: 53];
2 – Салоніки, церква Святих Апостолів [за: 55];
3 – Касторія, церква Святого Стефана [за: 57];
4 – Київ, Успенський собор [план за: 44]

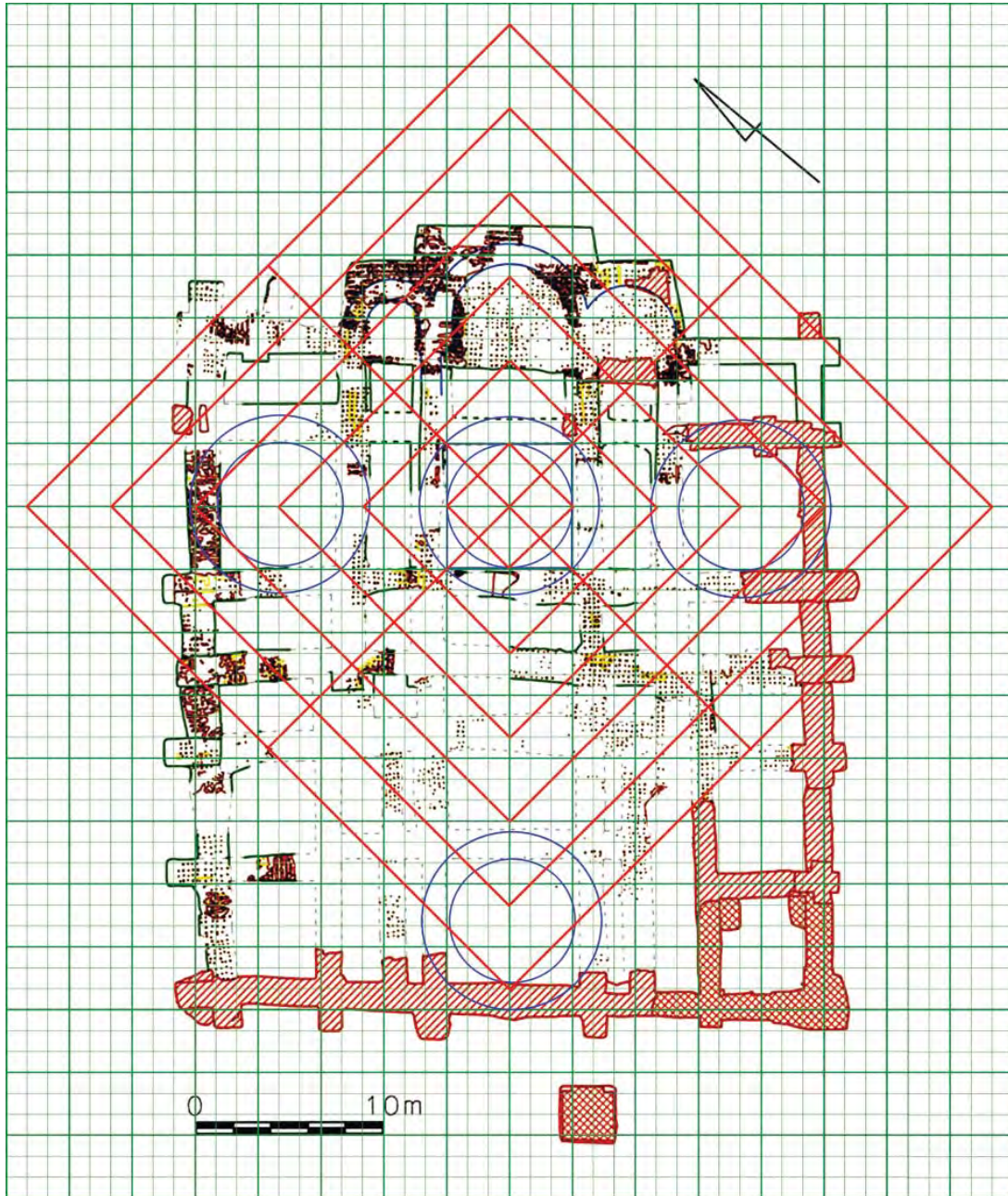
Іл. 5. Квадратура плану Софійського собору, Київ [план за: 38]

ливо через уже зведене тринефне ядро храму, тоді як короткі діагоналі вони з якихось причин не могли вирахувати коректно.

Такий план міг бути складений на основі квадратури – прийому візантійських архітекторів, який передбачав створення модульної сітки з подальшим розташуванням конструктивних елементів на вершинах квадратів або в місцях перетину діагоналей, утворених їх сторонами (іл. 4: 1, 3). Головною ознакою використання методу квадратури у візантійських архітектурних пам'ятках вважається їх симетричність, яка, утім, трапляється не так часто, оскільки розмітка квадратури вимага-

ла ідеально рівної ділянки [52, р. 297–298; 53, с. 297–299; 41, с. 89–95; 12, с. 366–367]. Графічний аналіз болгарських базилік та хресто-вокупольних храмів доби Першого царства, проведений С. Дончевою, продемонстрував, що більшість пам'яток вписуються в симетрію квадратури, якщо так розмічався внутрішній простір храму [11, фіг. 1–18; с. 133–53; 12, обр. 2; 4; 6–8; 11; 13–17; 19–32; 34; 35], аналогічно до способу розрахунку розмірів церкви, встановленому М.В. Холостенком для Успенського собору Києво-Печерської лаври.

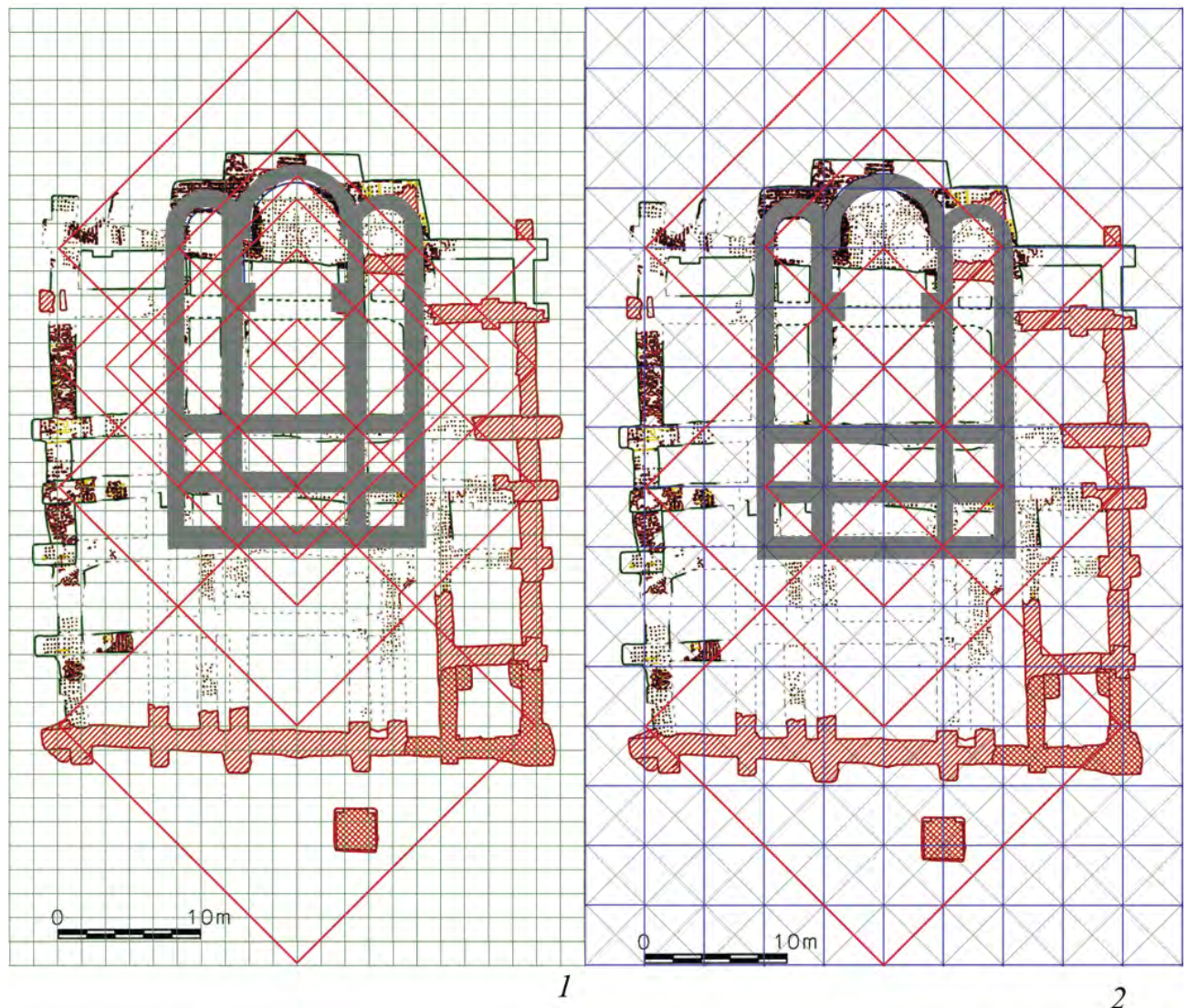
Як засвідчує «Патерик», план Успенського собору був створений за допомогою сітки

Іл. 6. Квадратура плану Десятинної церкви на базі сітки з модулем 1 (М1)

з модулем у $\frac{1}{2}$ сажня (111-дактильної оргії). На практиці для розмітки плану вистачило б і «саженної» сітки (іл. 4: 4), а отже, така деталізація враховувала й товщину стін та стовпів. Квадратура плану Успенського собору нагадує так званий будівельний «вавилон», які часто трапляються у вигляді графіті на плінфі та черепиці [46, рис. 4; 47, рис. 4; 6–12]; фрагменти плінфи з таким графіті знайдено й під час розкопок Десятинної церкви. Звичайно, подібні археологічні знахідки не є робочою квадратурою будівельника, а лише її ескізом або й узагалі розграфкою для гри в «млин». Б.О. Рибаків був дуже близький до

пояснення ролі «вавилону» у створенні плану давньоруського храму, проте вважав, що зодчим доводилося масштабувати стандартні мірні «вавилони» [47, рис. 22–23]. Насправді пропорції храмів були різними, а тому робоча квадратура виготовлялася в кожному випадку індивідуально архітектором за допомогою модульного еталона, щоб закладені в ній співвідношення точно відповідали реальним. Це дозволяло потім будівельникам максимально ефективно, без складних обрахунків, лише за допомогою лінійки визначати пропорції кожної ділянки храму. Найпростіший «вавилон» із двох або трьох вписаних квадратів визна-

Іл. 7. Квадратура плану Десятинної церкви:
1 – сітка з модулем 2 (М2);
2 – сітка з модулем 2М4

чав квадратуру чотиристовпного храму. Для шестистовпного таких квадратів мало бути вже принаймні 4 (іл. 4: 4), а для складніших споруд – ще більше, або ж слід було використовувати послідовну комбінацію з менших «вавилонів».

При закладенні Успенського собору розмічався внутрішній простір храму, однак у випадку із Софією Київською перед зодчими стояло конкретне завдання – вписати будівлю в підкупольний квадрат храму Святої Софії в Константинополі, який, як традиційно вважають, дорівнює 100 футам. У реальності підкупольний квадрат храму становив 30,03 x 30,04 м [54, fig. 2] при стандарті фута в 31,23 см, однак і ця обставина була відома архітекторам Софії Ки-

ївської, які майже точно вписали п'ятинефне ядро собору разом з лопатками у квадрат розміром 30 × 30 м (іл. 5). Модульна сітка Софійського собору побудована на величині в 1/6 від ширини підкупольного квадрата (7,5 м) і становить 1,25 м, або 4 фути по 31,25 см. Зауважимо, що головні осі храму разом з галереями визначає сітка з більшим модулем, який співвідноситься з основним як 4 : 15 і становить відповідно 15 футів. Квадратура плану Софійського собору досить складна і використовує практично весь потенціал модульної сітки (іл. 5). Як результат, будівельникам вдалося в цілому витримати рівними головні лінії, проте по мірі віддалення від центру храму все ж стає дедалі помітнішою його невелика асиметрія,

викликана недотриманням прямих кутів. Цікаво, що пропорції прямокутника храму з галереями, але без апсид, – 22×30 модулів – відповідають співвідношенню сторін плінфи, використаної для побудови храму – 27×37 см [38, с. 44]. Утім, у цьому був і чисто раціональний підхід, адже стіна завтовшки близько 115 см викладалася з трьох таких плінф по довжині чи чотирьох по ширині.

Метрологічний аналіз Десятинної церкви з подібною точністю, звичайно, є неможливим через відсутність збережених стін. Проблема навіть точне визначення їх товщини. На «ідеалізованому» плані М.Є. Єфимова (іл. 1: 2) товщина фундаментів зовнішніх стін галерей, перемичок та стін центрального ядра храму різна і становить, відповідно до масштабу плану, 136, 142 та 166 см. Д.В. Мілеєв уже за результатами перших розкопок 1908 року зафіксував, що, хоча ширина ровів досягала 2,1 м, однак розмір реально закладеного в них фундаменту становив лише 1,1 м [39, с. 147]. Розкопками 2005–2011 років з'ясовано, що ширина ровів, особливо по верхньому контуру, нарізана вибіркою каміння фундаментів у XVII ст., тоді як донизу такі «пошукові» траншеї справді звужувалися. Товщина реально збережених фундаментів нині доступна лише для зовнішніх стін галерей і деяких внутрішніх перемичок – як правило, це 1,1–1,2 м. Виходячи з розмірів найбільш масової для пам'ятки плінфи X ст. – 30×30 см ($29\text{--}31 \times 29\text{--}31$ см), стіна клалася товщиною у три плінфи, плюс шви та штукатурка, що разом мало становити близько 1 м. Стандарти плінфи XI та XII ст. з пам'ятки становили $28\text{--}29 \times 24\text{--}25$ см, 30×25 см, $32\text{--}34 \times 24\text{--}25$ см, що при повздовжній укладці плінфи давало стіну завтовшки в чотири плінфи (дещо ширше 1 м).

Якщо товщина стін була меншою від ширини фундаменту, то це дозволяло при закладці стін підрівняти лінії будівлі в частинах, де були допущені помилки при закладці фундаментів. Така невідповідність ліній стін та фундаментів відзначена для цілого ряду давньоруських храмів [45, с. 114]. Для Десятинної церкви з її кривизною фундаментів галерей корекція розбивки була б дуже доцільною. Однак це означає, що на практиці для метрологічного аналізу не можуть бути використані проміри окремих ділянок, відстані від

країв фундаментних ровів і навіть між секціями самих збережених фундаментів. Єдиним доступним методом метрологічного аналізу залишається накладення на план і масштабування модульної сітки з обов'язковим її центруванням по куполу і збереженням принципу поділу на модулі ширини підкупольного квадрата. Ситуація додатково ускладнюється документально встановленим фактом зміни проекту храму на етапі закладення фундаментів, а також дво- чи триетапністю його побудови, які залишають відкритим питання існування єдиного початкового проекту Десятинної церкви як єдиного великого храму.

Фактично перед нами постає завдання встановити метрологію і спосіб розмітки трьох планів: початкового, нереалізованого, плану церкви, плану збудованого тринефного наосу та плану прибудови галерей і західного об'єму церкви. У результаті емпіричного підбору було вибрано п'ять можливих варіантів модульних сіток, які відповідали завданню окреслити одночасно підкупольний квадрат та головні осі стін храму. Для чистоти наукового експерименту ми спеціально аналізували саме «чорнові» варіанти сіток, отримані емпірично, без їх дедуктивної підгонки під існуючі метрологічні стандарти. Арифметичний ряд пропорцій модулів (M) такий:

$$45 M1 = 30 M2 = 28 M3 = 24 M4;$$

$$15 M2 = 14 M1 = 12 M4;$$

$$3 M1 = 2 M2;$$

$$5 M2 = 4 M4;$$

$$9 M2 = 7 M5;$$

$$7 M3 = 6 M4;$$

$$6 M3 = 5 M5.$$

Співвідношення усіх п'яти модулів: $1 : 1,5 : 1,61 : 1,88 : 1,93$; після незначної корекції вони лягають у схему геометричних пропорцій (іл. 9: 3).

Перший етап маркує початок розбивки фундаментних ровів під план чотиристовпного хрестовокупольного храму, від якої залишився засипаний рів (іл. 6; 8: 1). У заповненні поперечного фундаментного рову знайдено окремі фрагменти характерної плінфи, тобто зміна плану і відмова від перетворення рову на стрічку фундаменту відбулася тоді, коли грецькі майстри вже навіть налагодили на місці виробництво плінфи. Сторона підкупольного квадрата між фундаментними ро-

вами первісного проекту становила близько 672 см (іл. 6); вона може бути поділеною на 6 або 4 модулі.

Модуль 1 (*M1*) близько 112 см; квадратура на його основі окреслює внутрішній простір храму шириною в 14 і довжиною у 18 або ж 22 модулі (іл. 6); підкупольний квадрат – 6 × 6 модулів. Товщина стін покривалася одним модулем, що давало загальні розміри храму 16 × 20 модулів або 16 × 24 модулі. Загальна довжина храму після прибудови галерей та екзонартексу мала б становити по зовнішньому контуру 36 модулів (усередині – 34), а ширина – 32 модулі (усередині – 30). Утім, якщо фінальний контур храму одразу задумувався як прямокутний, то ширина його становила на 2 модулі менше – 30 зовні та 28 модулів усередині.

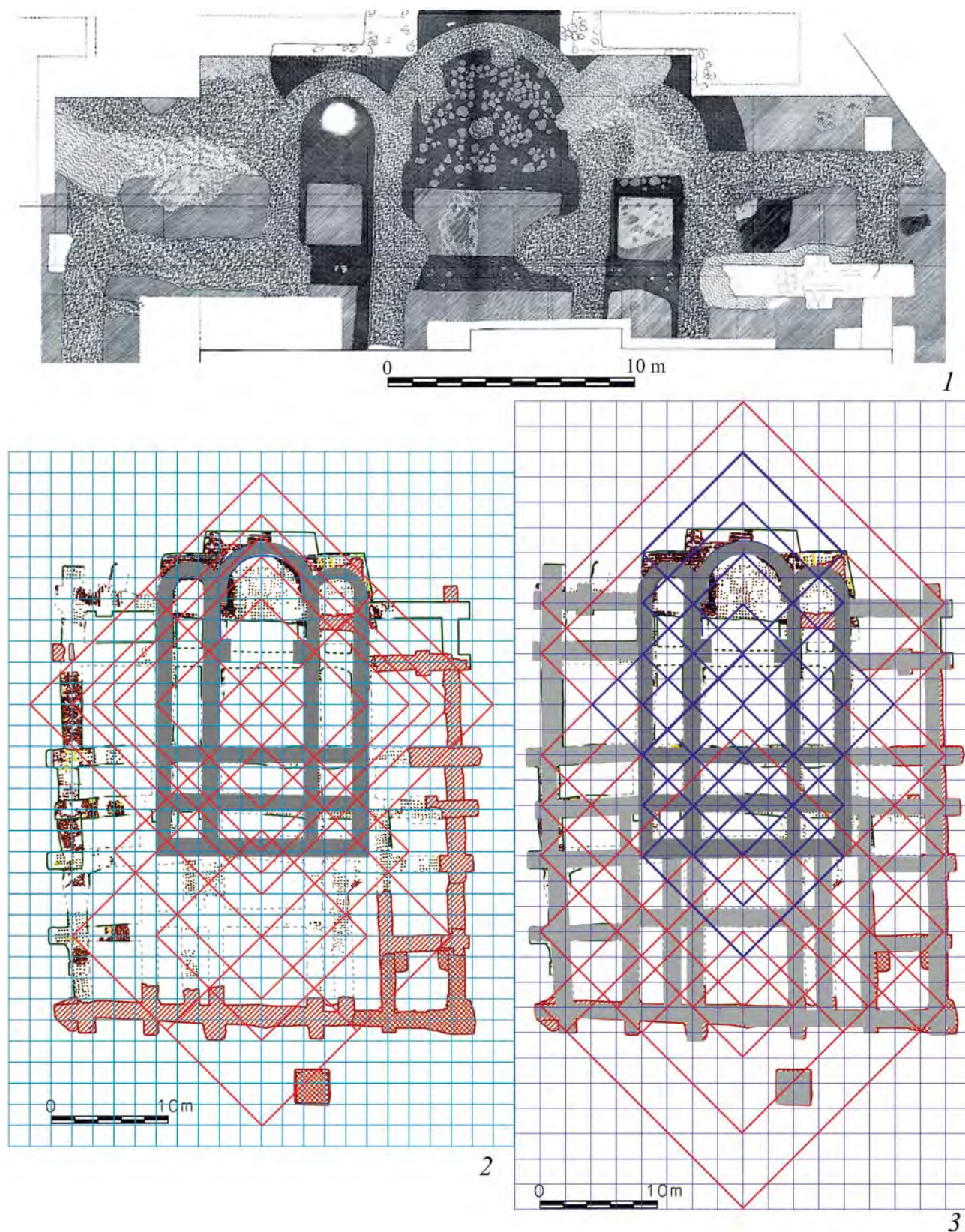
Модуль 2 (*M2*) поділяє сторону підкупольного квадрата на 4 частини і становить близько 168 см. Сітка на основі *M2* (іл. 7: 1) точно позначає край котловану під апсиди та максимальну ширину й довжину галерей по виносу лопаток, але на цьому її переваги на сіткою на базі *M1* завершуються. Натомість вона має очевидні проблеми з принципами розмітки ядра храму: простір центрального нефу повністю припадає на 4 відрізки сітки, тоді як зовнішні стіни первісного храму виявляються центрованими по осях сітки, через що необхідний принаймні додатковий поділ модуля навпіл (до 84 см). Розмітка галерей та західної частини храму практично не відрізняються від сітки *M1* і досягаються «вавилоном» з діагоналлю зовнішнього квадрата у 20 модулів. Внутрішній простір церкви після прибудови становив би 18 × 23 модулі, проте просте число 23 насправді поділяється на 8+15 модулів, відповідно, на схід і на захід від центру підкупольного квадрата. Повна довжина з апсидним котлованом складає 25 модулів.

Обидві сітки на базі модулів нереалізованого архітектурного проекту дозволяють побудувати загальний план церкви. Більше того, саме його підкупольний квадрат визначає довжину квадратів трансепту галерей і продовження центрального нефу, які, проте, різняться по ширині (іл. 6). Це важлива деталь, оскільки на другому етапі будівництва Десятинної церкви (іл. 3: 2) розмір підкупольного квадрата було змінено.

На *другому етапі* поперечний рів засипали по всій його довжині. Натомість, на кресленні Д.В. Мілеєва бачимо зміщені від лінії рову ближче до апсиди фундаменти пілястр опорних стовпів храму (іл. 8: 1), від яких зберігся лише залишок південного (іл. 6). Північна лінія фундаменту саме в підкупольному квадраті несподівано звужується, перетворюючи квадрат на трапецію зі сторонами різної довжини, та й загалом північно-західний кут фундаментів первісного храму виявився дещо скошеним по відношенню до ліній сітки (іл. 6). Розмір підкупольного квадрата у такий спосіб було збільшено щонайменше до 7,2 м (іл. 7: 1; 8: 2). П.Л. Зиков реконструює підкупольний квадрат з максимальною кривизною відхилення як трапецію, обчислюючи найкоротшу сторону трапеції у 7,4 м, а найдовшу – у 7,85 м [30, с. 147; ил. 7; 8]. Однак на кресленні Д.В. Мілеєва бачимо, що будівельники намагалися виправити допущений скіс північної лінії квадрата вже на етапі заповнення викопаного рову камінням (іл. 8: 1), тож для метрологічного аналізу плану ми можемо використовувати лише мінімальні показники – 7,2–7,4 м. Модульна сітка на базі *M3* (близько 180 см) поділяє такий підкупольний квадрат на 4 відрізки, окреслюючи внутрішній простір центрального нефу й зовнішній контур стін тринефного чотиристовпного храму (іл. 8: 2). При товщині стіни близько 1 м цілком вписується в сітку і притвор, прибудований на *третьому етапі* (іл. 3: 3). Загальні розміри храму на другому етапі становили 10 × 13, а на третьому – 10 × 15 модулів. Фундаменти галерей у сітці на базі *M3* припадають на осі сітки, тобто принцип розмітки по зовнішньому контуру стін не дотримується. Відстань між осями по ширині – 18 модулів, а по довжині – близько 22-х.

Сітки на основі *M1* та *M2* дають ціле число одиниць при суміщенні з сіткою на основі *M3* як її діагоналі з кроком через 2 *M3* (іл. 9: 3), а ширина підкупольного квадрата другого етапу дорівнює діагоналі підкупольного квадрата початкового проекту. У цій схемі складається враження, що архітектор просто повернув на 45° «вавилон» початкового проекту, отримавши нову сітку з діагоналей першого.

Модуль 4 співвідноситься з *M3* як 6 : 7 і складає близько 211 см. Фактично, за ви-

Іл. 8.

1 – план апсидної частини Десятинної церкви з розкопок Д.В. Мілєєва 1908–1909 рр. [за: 18];
2, 3 – квадратура плану із сітками на базі М3 і М5

ключенням східної лінії апсидного котловану, у деталізації сітки до *M4* немає потреби, оскільки решта елементів вписуються в сітку з модулем у 2 *M4* (іл. 8: 3). Сітка *M4* має ряд цікавих особливостей – вона так само, як і сітка *M3*, точно позначає внутрішній простір первісного храму по довжині, однак її повздовжні лінії припадають на центри стін. Сенс у такому centruванні може полягати в необхідності точного розподілу ваги купольного барабана. Сітка точно позначає й межі апсидного котловану, однак гірше пасує до галерей та західної лінії фундаментів. Останнє протиріччя, проте, частково вирішується, якщо припустити, що на заключному, четвертому, етапі будівництва (іл. 3: 4–7) модулі відкладалися від зовнішньої стіни храму, тобто сітка дещо зрушена по довжині в західному напрямку (іл. 9: 1).

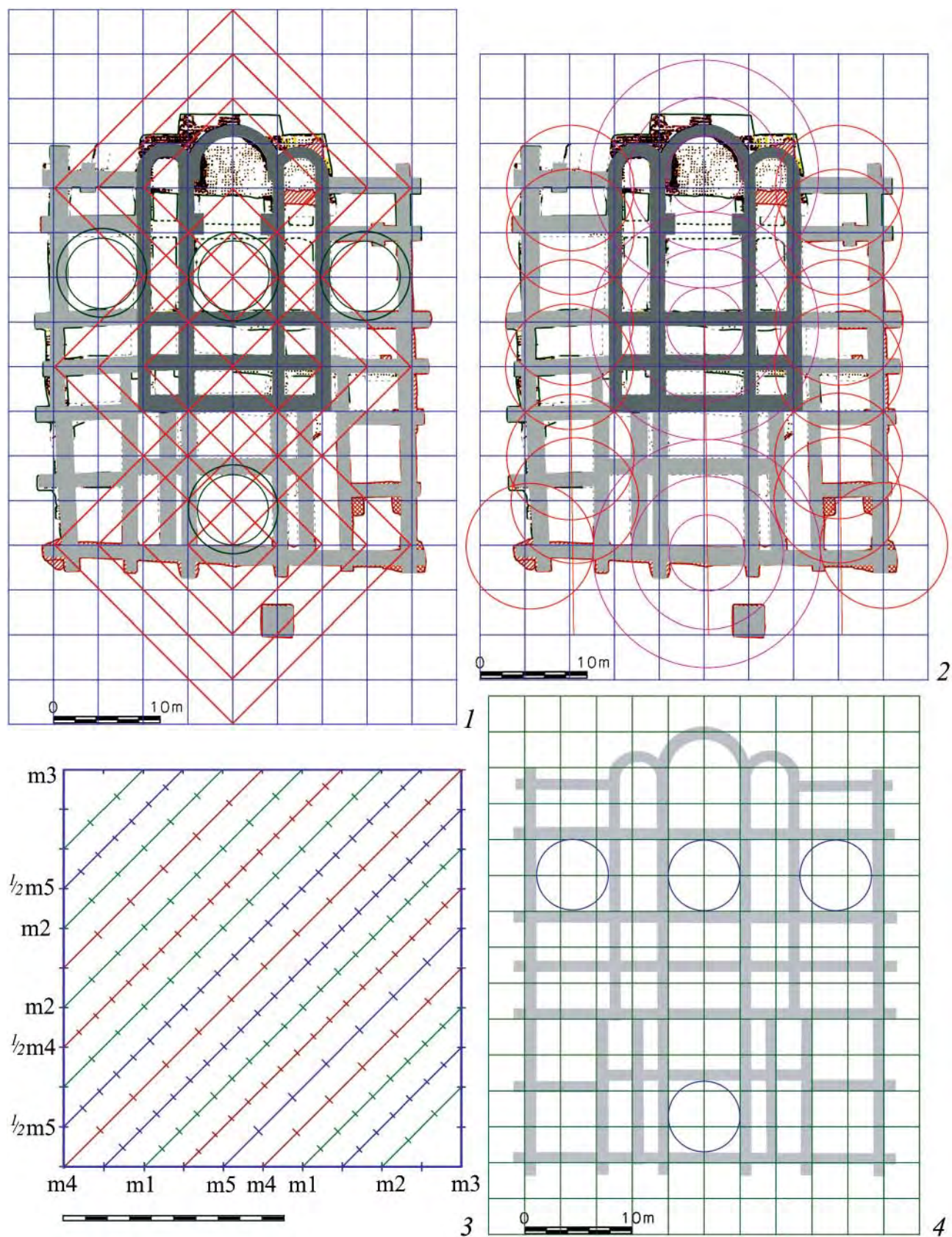
Досягти такого самого ефекту можна і збільшенням сітки до величини *M5* (близько 216 см) (іл. 7: 2). Загальна довжина внутрішнього простору церкви в цій моделі складає 18 модулів, ширина – 14 модулів. Загальні розміри початкового храму з притвором – 12,5 × 8 модулів; фінального – 16 × 19,5 модулів; ще на півмодуля виступає котлован апсиди. Проблема *M5* полягає в тому, що для приведення сітки в геометричну пропорційність із модулями початкового плану (як зображено на іл. 9: 3) необхідне збільшення *M5* щонайменше до 218 см. Фактично сітка *M5* не має стосунку до початкового проекту і могла бути використаною лише при повній заміні його метрології. Ледь краща ситуація зіставлення сіток *M5* та *M3*, які співвідносяться у пропорції 5 : 6, однак на осі, що збігаються, насправді не приходиться жодної значимої лінії, окрім краю внутрішнього простору в апсидах бокових нефів (іл. 8: 2, 3). Якщо проект храму на підставі сітки *M5* справді існував, то розмір підкупольного квадрата в ньому практично не мав ніякого значення, вираховуючись від товщини стін.

Для порівняння, суміщення сіток *M2* та *M4* дає повне повторення головних осей храму (іл. 7). При суміщенні сіток *M3* та *M4* спільними поперечними осями виявляються внутрішній край центральної апсиди, зовнішній край притвору початкового храму та західна вісь внутрішнього простору храму після

прибудови; з повздовжніх осей збігаються лінії по центру галерей. Власне саме ця деталь і є найцікавішою, адже вона примушує згадати про процес практичної розбивки фундаментів на *четвертому етапі* будівництва.

Як показує послідовність закладення фундаментних ровів (іл. 3: 3–7), будівельники розпочали розмітку з продовження ліній поперечних стін храму (іл. 3: 4). Уже на цій стадії було допущено перші помилки – чи то через трошки більший розмір північної апсиди, чи через орієнтування на внутрішні виступи стовпів бокових нефів, східні кути галерей виявилися розміченими асиметрично. Наступною стадією стала розмітка зовнішніх стін галерей до кінця існуючого храму, яка робилася короткими відрізками, та закладення двох проміжних кутів на захід від церкви, знову зі зміщенням та додатковим відхиленням в осі (іл. 3: 4, 5). Лише після цього на третій стадії розмітили й заклали фундаментні рови галерей до кінця західної частини прибудови та здійснили розмітку її центральної частини (іл. 3: 6, 7). Додаткову лепту в асиметрію південно-західного кута вніс ремонт XII ст., коли перебудувати довелося навіть частину фундаменту.

Цілком зрозуміло, що на цьому етапі будівництва квадратура не застосовувалася. Проте щодо модульної сітки такої певності немає. Без неї, безумовно, можна було обійтися під час дещо незграбного продовження ліній вірогідних лопаток первісного храму. Три рови поперечних стрічок фундаментів північної галереї, які розташовані навпроти західної частини первісного храму, виявилися «заваленими» на кінцях в західний бік; а два рови у східній частині тієї ж галереї – на схід. Помилки цієї ділянки свідчать, що будівельники не використали для розмітки ні «єгипетський трикутник» для дотримання прямих кутів, ні навіть мірний шнур з вузликами, щоб витримати ширину продовження трансепта. Однак чому ж фундаменти зовнішніх стін не були розкреслені елементарним довгим шнуром, а копалися короткими відрізками з помітними зміщеннями? Єдиним можливим поясненням залишається використання як циркуля шнура завдовжки приблизно в діагональ квадрата приблизно зі стороною в 2 *M4*, яким робили засічки для визначення точок перетину квадратури (іл. 8: 3; 9: 2).

Іл. 9.

1, 2 – схема побудови плану галерей та західного об'єму Десятинної церкви на базі сітки з модулем 2 М4;

3 – співвідношення модульних сіток;

4 – реконструкція первісного проекту на базі сіток з модулем 1 (М1) та 3М1

Для розбивки плану будівельники винесли три осі – центральну та дві по центру галерей. Центральна та південна осі були відкладені з похибкою в 1° , північна, можливо, відхилялася більше (іл. 9: 2). Мірилом розбивки центрального простору став масштабований радіус підкупольного квадрата. К.М. Афанасьєв визначив довжину внутрішнього простору церкви у 5 квадратів (іл. 2: 1–2), виходячи з дещо завишеного модуля. Ця відстань, як бачимо (іл. 9: 2), становила 5,5 діаметрів, або 11 радіусів, і для визначення модуля будівельникам навіть не потрібно було звертатися до самого проекту. За великим рахунком, радіус кола для розмітки зовнішнього краю галерей також не потрібно було знати – він визначався емпірично відстанню від точки на осі до кута лопатки. Натомість, чого не можна було здійснити без розмітки з мірним модулем сітки – це визначити на бокових осях точки, що й мали стати центрами кіл. Уздовж стін подібну розмітку можна було здійснити і без осей, знаючи модуль – для цього за центр кола мали братися кути між стіною початкового храму і виступами лопаток, які припадали на діагоналі квадратури (іл. 8: 3).

Якщо брати до уваги лише лінії центральної повздовжньої осі та осі трансепта, складається враження, що від стін початкового храму було відкладено точно $6 M5$ на захід та по $3 M5$ на північ та південь (іл. 8: 3). Однак коли той самий модуль було застосовано при розмітці бокових об'ємів західної частини прибудов (іл. 3: 4, 5), то виявилось, що реальна ширина початкового храму становить не $8 M5$, а більше – за рахунок товщини стін, тому відкладені тут $14 M5$ призвели до різкого скосу північної лінії фундаментів церкви. Цей варіант пояснення дуже привабливий і проблематичний водночас. А проблематичний він, оскільки тоді просто позбавляє логіки дії будівельників з розмітки довгих ліній короткими відрізками та ще й зі скосами та неоднаковими відстанями від стін. Здавалося, чи є щось простіше від симетричного оконтурення існуючих стін храму на 3 модуля? Лише відкласти три паралельні до стін лінії! Оскільки цього не сталося, будівельникам явно довелося виконувати складніше архітектурне завдання, із застосуванням частин модуля.

Модулі $M4$ та $M5$ не дуже відрізняються між собою, їх співвідношення $1 : 1,027$. Від-

стань по лінії центральної осі між краями ровів притвору початкового храму та західної зовнішньої стіни складає $6 M4$ (іл. 9: 1, 2), а ось на північ і південь від стін початкового храму до осьових ліній довелося б відкласти у середньому $3,2 M4$ (іл. 9: 2). Таке ж співвідношення – 0,8 – спостерігається між модульним квадратом у $4 M4$ та діаметром кола, яке можна вписати в реальні, утворені прибудовами, підкупольні квадрати (іл. 9: 1). Воно підштовхує до висновку, що ширина бічних галерей насправді була заданою модулем у вигляді сторони підкупольного квадрата первісного нереалізованого проекту, а отже, його метрологія має обов'язково співвідноситися певним чином з розмірами фінального храму.

Проаналізувавши етапи закладення фундаментів та зведення різних частин Десятинної церкви, О.М. Іоаннісян та Г.Ю. Івакін запропонували вірогідне пояснення причин відмови від первісного проекту. Архітектурний задум полягав у спорудженні одразу великого хрестовокупольного храму, однак безпосередні виконавці проекту відмовилися від нього через брак відповідного досвіду. Замість цього було прийнято рішення про поетапне будівництво храму, почавши з базилікального ядра, а потім його обнесення прибудовами [18; 22; 25]. Зауважимо, що археологічно визначити точні строки тривалості будівництва складно, тому висновок про його завершення єдиним циклом до моменту освячення храму в 996 році є лише гіпотезою. Не можна відкидати й інше пояснення – через обмежені терміни здачі, висунуті замовником, було прийнято рішення звести центральне ядро храму, яке й освятили 996 року, а потім поступово до початку XI ст. зводилася решта об'ємів, завершених до 1007 року (принаймні, літопис виділяє цю дату в історії церкви).

Схоже, що в першому проекті центральний купол не відрізнявся від решти трьох за діаметром (іл. 9: 4). Лише в процесі розбивки фундаментів на цю обставину звернули увагу й вирішили виправити шляхом відмови від поперечної стрічки фундаментів. Усе навантаження в східній частині підкупольного квадрата було перенесене на повздовжні стіни, посилені боковими виступами-пілястрами [30, с. 147, ил. 8], а ширину квадрата збільшено. Зміна діаметра купола неминуче зумовила б заміну модуля, у якому був виконаний план по-

чаткового храму, причому у зв'язку з виконанням частини земляних робіт, зміни мали бути мінімально можливими. Повернутися знову до початкового проекту довелося при розширенні храму, звідки будівельники запозичили загальні розміри та діаметр куполів. Однак у зв'язку зі складністю узгодження модулів первісного проекту та початкового храму, загальні розміри споруди були переведені у третій модуль, уже не зав'язаний на розмір підкупольного квадрата, за допомогою якого будівельникам простіше було виконувати розбивку.

Реконструйований на підставі $M1$ первісний проект Десятинної церкви (іл. 9: 4) точно співвідноситься по ширині із сіткою $M4$, дорівнюючи 16 модулям (іл. 9: 1, 2). При цьому ширина початкового храму становить 16 $M1$. Внутрішній простір малого (без притвору) та великого храмів також становлять відповідно 18 $M1$ та 18 $M4$. Точно збігається ще один показник – відстань від західної зовнішньої стіни центрального ядра (початкового храму з притвором) до внутрішнього краю зовнішньої стіни прибудови (6 $M4$). Ширину галерей від краю притвору до початку апсид визначив модуль у вигляді діаметра купола первісного проекту (іл. 9: 1, 4), а розбивку на лінії по ширині внутрішньої частини західних компартиментів, для збереження симетрії, як уже зазначалося, здійснили за модулем підкупольного квадрата $M3$ (іл. 9: 3). Модуль $M2$ в реконструйованому плані присутній лише у вигляді осей крупнішої сітки зі стороною в 3 $M1$ (іл. 9: 4), а сітка $M5$ з ним фактично не має нічого спільного. Таким чином, вимогам до модуля первісного проекту з проаналізованих нами відповідає $M1$; ядро храму збудоване за допомогою $M3$, а галереї та західну частину розплановано за допомогою комбінації одразу трьох модулів: ширини підкупольних квадратів проекту та реального храму, а також модуля $M4$.

Точне значення початкової «емпіричної» одиниці сітки $M4$ за вимірами на основі тахеометричного плану склало 211 см. При суміщенні сіток $M4$ та $M1$ розмір $M4$ ледь помітно зменшився до 210,8 см. «Емпірична» одиниця $M5$ дорівнює 216,5 см, однак для приведення її в пропорційність з іншими сітками необхідний показник 216,8 см. Модуль $M4$ точно відповідає візантійській «геометричній» оргії в 108 дактилів (210,8 см), а модуль $M5$ – «імпера-

торській» оргії в 111 дактилів (216,66 см) [56, s. 23–27]. Інші модулі пропорційно становлять: $M1=112,43$ см; $M2=168,64$ см; $M3=180,69$ см. Модуль $M1=3/5$ «малої» оргії в 96 дактилів; $M2=4/5$ «геометричної» оргії в 108 дактилів; обидва співвідношення належать до сторін «єгипетського трикутника». Модуль $M3=1/12$ від $\sigma\chi\omicron\upsilon\iota\omicron\nu$ (10 «імператорських» оргій), однак подібну одиницю важко вважати самостійною. Або вона отримана чисто вимірним способом з діагоналей «вавилона» (див.: іл. 9: 3), або ж розмір підкупольного квадрата потрібно брати по ширшій стороні трапеції, щоб діаметр купола став кратним «малій» оргії в 96 дактилів (187,38 см), тобто дорівнював 7,5 м. Зауважимо, що в останньому випадку сітка помітно збивається і підкупольний квадрат зі стороною в 4 «малі» оргії не матиме модульного значення для всього плану храму.

Загальний проектний розмір фундаментів храму разом з апсидним котлованом мав становити 16×20 «геометричних» оргій; внутрішній простір храму по центральній осі – 18 оргій, по лінії галерей – 16 оргій. Як уже зазначалося вище, пропорції сторін $4 : 5$ та $3 : 4$ задані принципом «єгипетського трикутника». Розглянуті вище приклади модулів побудови проектів Софійського та Успенського соборів у Києві становили 125 см та 108 см відповідно. Отриманий нами для проекту Десятинної церкви модуль $M1$ в 112 (112,43) см не дорівнює жодному з них, однак позначає певну закономірність – максимальне наближення модуля до товщини стін або ширини фундаментного рову. Ширина фундаментів ядра Десятинної церкви переважно становила 1,1 м, звідси цілі величини у 3 або 4 фути відпадали. Для зручності побудови проекту ширину храму в 108 футів розбили на 30 частин, що дало модульну одиницю в 3,6 ($3+3/5$) фута. Тринейне ядро храму планувалося в 16 модулів завширшки, однак у процесі розширення підкупольного квадрата обрали інший модуль – $1/10$ ширини початкового храму (або 6 плінф зі стороною в 30 см – такий рахунок міг теж мати важливе значення при викладенні склепіння арок).

На наш погляд, арифметика в процесі створення плану Десятинної церкви відіграла другорядну роль. Основні пропорції вираховувалися зодчими за допомогою особливої квадратури типу «вавилону», а потім

переносилися в реальні розміри за допомогою шнура, модульного еталона та методу побудови трикутників з піфагорових трійок чисел. Ця методика не була досконалою і при переході до практичної стадії будівництва часто призводила до помилок. У випадку з Десятинною церквою додаткову роль зіграли зміни проекту. Первісний симетричний проект на базі квадратури, цілком вірогідно,

складений константинопольським архітектором, уже в ході його реалізації провінційними майстрами був відкоректований і розбитий на два етапи будівництва, що повністю звело нанівець усі переваги квадратурного плану. Першим же реальним результатом утілення архітектурного проекту на базі квадратури в Давній Русі став київський Софійський собор.

Література

1. *Абрамович Д.* Києво-Печерський патерик. – К., 1931. – 235 с.
2. *Алферова Г.Ф. Харламов В.А.* Киев во второй половине XVII века. – К. : Наукова думка, 1982. – 156 с.
3. *Ананьева Т.* Десятинна церква: коло витоків археологічних досліджень (1820–1830-ті рр.) // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – К. : АртЕк, 1996. – С. 15–23.
4. *Афанасьев К.Н.* Построение архитектурной формы древнерусскими зодчими. – М. : Издательство АН СССР, 1961. – 271 с.
5. *Беляев Н.Т.* О древних и нынешних русских мерах протяжения и веса // *Seminarium Kondakovianum*. Сборник статей по археологии и византиноведению. – Прага, 1927. – Т. 1. – С. 247–285.
6. *Берлинский М.Ф.* Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень сего города, также показание достопамятностей и древностей оного. – СПб., 1820. – 204 с.
7. *Берлинский М.Ф.* О Десятинной церкви в Киеве // Труды и летописи Общества истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1830. – Ч. 5. – Кн. 1. – С. 106–123.
8. *Болховитинов Е.* Описание Киевософийского собора и киевской иерархии. – К., 1825. – 563 с.
9. *Большаков Л.Н.* Метрический анализ древнерусских храмов XI–XII вв. // Древнерусское искусство. Художественная культура X – первой половины XIII в. – М. : Наука, 1988. – С. 112–119.
10. *Голубинский Е.Е.* История русской церкви. – М. : Императорское общество истории и древностей российских при Московском университете, 1904. – Т. 1. Вторая половина. Период киевский, или домонгольский. – 926 с.
11. *Дончева С.* Базиликите в Първото българско царство. Архитектурен облик. – Шумен, 2003. – 156 с.
12. *Дончева С.* Кръстокуполните църкви в Първото българско царство. – Велико Търново : Фабер, 2008. – 371 с.
13. *Ёлишин Д.Д.* Комплекс монументальных сооружений конца X века на Старокиевской горе: археологический, историко-архитектурный и градостроительный аспекты : дисс. ...канд. ист. наук. – СПб., 2008. – 223 с.
14. *Ёлишин Д.Д.* Архитектурный тип Десятинной церкви в Киеве: историография проблемы // Труды Государственного Эрмитажа. – СПб, 2010. – Т. 53 : Архитектура Византии и Древней Руси IX–XII веков. – С. 349–360.
15. *Ёлишин Д.* Чертежи первых археологических раскопок Десятинной церкви как источник для архитектурной реконструкции храма // *Seminarium Bulkinianum*. Т. 3 : К 75-летию со дня рождения Валентина Александровича Булкина. – СПб., 2012. – С. 70–94.
16. *Ёлишин Д., Ивакин Г.* Церковь Рождества Богородицы Десятинная митрополита Петра Могилы (история, археология, изобразительные источники) // *Ruthenica*. – 2010. – Т. 9. – С. 74–109.

17. Желоховцева Е.Ф. Геометрические структуры в архитектуре и живописи Древней Руси // Естественнаоучные знания в Древней Руси. – М. : Наука, 1980. – С. 23–63.
18. Ивакин Г.Ю., Иоаннисян О.М. Десятинная церковь в Киеве: «старый взгляд» в новом освещении (предварительные результаты исследований 2005–2007 гг.) // *Archeologia abrahamica: Исследования в области археологии и художественной традиции иудаизма, христианства и ислама.* – М. : Индрик, 2009. – С. 179–202.
19. Ивакин Г.Ю., Иоаннисян О.М. О новых раскопках Десятинной церкви (2005–2007 гг.) // Труды II (XVIII) всероссийского археологического съезда в Суздале. – М., 2008. – Т. 1. – С. 12–19.
20. Ивакин Г.Ю., Иоаннисян О.М., Ёлишин Д.Д. Архитектурно-археологические исследования Десятинной церкви в 2009 г. // Боспорские чтения. – Керчь, 2010. – Вып. 11. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Ремесла и промыслы. – С. 169–177.
21. Ивакин Г.Ю., Иоаннисян О.М., Ёлишин Д.Д., Зыков П.Л. Десятинная церковь в свете работ 2007–2008 гг. // Боспорские чтения. – Керчь, 2009. – Вып. 10. – С. 187–194.
22. Ивакин Г., Йоаннисян О. Строителите на Десятъчната църква в Киев. Балканската следа (по данни от разкопките през 2005–2009) // Отражения на вярата: Християнска архитектура и изкуства IV–XV в. – Варна ; Бяла, 2010. – С. 37–40.
23. Иоаннисян О.М., Ёлишин Д.Д., Зыков П.Л., Ивакин Г.Ю., Козюба В.К., Комар А.В., Лукомский Ю.В. Десятинная церковь в Киеве (предварительные итоги исследований 2005–2007 гг.) // Труды Государственного Эрмитажа. – СПб., 2009. – Т. 49. – С. 330–366.
24. Иоаннисян О.М., Ивакин Г.Ю. О происхождении мастеров Десятинной церкви: Константинополь или Балканы // Труды Государственного Эрмитажа. – 2010. – Т. 51 : Византия в контексте мировой культуры. – С. 492–518.
25. Івакін Г.Ю., Іоаннісіян О.М. Перші підсумки вивчення Десятинної церкви у 2005–2007 рр. // Дньєслово. Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя. – К., 2008. – С. 191–213.
26. Івакін Г.Ю., Іоаннісіян О.М., Йолишин Д.Д. Архітектурно-археологічні дослідження Десятинної церкви // Археологічні дослідження в Україні 2011 р. – К., 2012. – С. 250–251.
27. Івакін Г.Ю., Іоаннісіян О.М., Йолишин Д.Д. Архітектурно-археологічні дослідження церкви Богородиці Десятинної в Києві у 2008–2011 рр. // Слов'яни і Русь: археологія та історія. – К., 2013. – С. 73–95.
28. Івакін Г.Ю., Іоаннісіян О.М., Йолишин Д.Д., Зиков П.Л., Лукомський Ю.В. Роботи Архітектурно-археологічної експедиції на Десятинній церкві 2008 р. // Археологічні дослідження в Україні 2008 р. – К. : ІА НАНУ, 2009. – С. 88–90.
29. Івакін Г.Ю., Іоаннісіян О.М., Йолишин Д.Д., Лукомський Ю.В. Архітектурно-археологічні дослідження Десятинної церкви 2009 р. // Археологічні дослідження в Україні 2009 р. – К. : ІА НАНУ, 2010. – С. 164–168.
30. Зыков П.Л. Материалы к реконструкции Десятинной церкви в Киеве на основании археологических исследований // Труды Государственного Эрмитажа. – СПб., 2012. – Т. 65 : Первые каменные храмы Древней Руси IX–XII веков. – С. 136–160.
31. Каргер М.К. Археологические исследования древнего Киева (1938–1947). – К., 1950. – 252 с.
32. Каргер М.К. Древний Киев. – М. ; Ленинград : Из-во АН СССР, 1961. – Т. 2 : Памятники Киевского зодчества X–XIII вв. – 661 с.
33. Красовский И.С. Реконструкция плана фундаментов Десятинной церкви в Киеве / И.С. Красовский // Советская археология. – М., 1984. – № 3. – С. 181–189.
34. Красовский И.С. О плане Десятинной церкви в Киеве // Российская археология. – М., 1998. – № 3. – С. 149–156.
35. Красовский И.С. Реконструкция архитектурного облика Десятинной церкви / И.С. Красовский // Археология. – К., 2002. – № 4. – С. 98–107.

36. Краткое историческое описание Первопрестольной соборной Десятинной церкви в Киеве. – СПб., 1829. – 33 с.
37. *Ларионов В., Городова М.* Священное наследие. – М., 2010. – 574 с.
38. *Логвин Г.Н.* Собор Святої Софії в Києві. – К. : Мистецтво, 2001. – 352 с.
39. [*Милеев Д.Д.*] Раскопки в г. Киеве // Отчёт Императорской археологической комиссии за 1908 г. – СПб., 1912. – С. 132–158.
40. *Мурьянов М.Ф.* Золотой пояс Шимона // Византия. Южные славяне и Русь. Западная Европа. – М. : Наука, 1973. – С. 187–198.
41. *Оустерхаут Р.* Византийские строители. – К. : Корвин Пресс, 2005. – 332 с.
42. *Пилецкий А.А.* Система размеров и их отношений в древнерусской архитектуре // Естественнаучные знания в Древней Руси. – М. : Наука, 1980. – С. 63–109.
43. План первобытной киевской Десятинной Богородицкой церкви с объяснениями одного // Отечественные записки. – СПб., 1825. – Ч. 21. – Кн. 59. – С. 380–403.
44. *Раннопорт П.А.* Зодчество Древней Руси. – Ленинград, 1986. – 153 с.
45. *Раннопорт П.А.* Строительное производство Древней Руси (X–XIII вв.). – СПб., 1994. – 158 с.
46. *Рыбаков Б.А.* Русские системы мер длины XI–XV вв. // Советская этнография. – М., 1949. – № 1. – С. 67–91.
47. *Рыбаков Б.А.* Архитектурная математика древнерусских зодчих // Советская археология. – М., 1957. – № 1. – С. 83–112.
48. *Сперанский Д.* Ученая деятельность Е. Болховитинова митрополита киевского // Русский вестник. – М., 1885. – № 6. – С. 644–705.
49. *Холостенко М.В.* Успенський собор Печерського монастиря // Стародавній Київ. – К. : Наукова думка, 1975. – С. 107–170.
50. *Тихомиров М.Н.* Список русских городов дальних и ближних // Исторические записки. – М., 1952. – Т. 40. – С. 214–259.
51. *Шевелев И.Ш.* Логика архитектурной гармонии. – М. : Стройиздат, 1972. – 191 с.
52. *Buchwald H.* The Geometry of Middle Byzantine Churches and Some Possible Implications // Jahrbuch der Osterreichischen Byzantinistik. – Wien, 1992. – Bd. 42. – S. 293–321.
53. *Buchwald H.* Form, Style and Meaning in Byzantine Church Architecture. – Aldershot, 1999. – 352 p.
54. *Jabi W., Potamianos I.* Geometry, Light, and Cosmology in the Church of Hagia Sophia // International Journal of Architectural Computing. – Liverpool, 2007. – Vol. 5. – N 2. – P. 304–319.
55. *Kuniholm P.I., Striker C.L.* Dendrochronology and the Architectural History of the Church of the Holy Apostles in Thessaloniki // Architectura : Zeitschrift für Geschichte der Architektur. – Berlin; Munchen, 1990. – Bd. 2. – S. 1–26.
56. *Schilbach E.* Byzantinische metrologische Quellen. – Düsseldorf : Brücken, 1970. – 204 s.
57. *Στουφη-Πουλημενον Ι.* Χριστιανισμός και αρχαία τέχνη // Θεολογία. – 2009. – N 3. – Σ. 187–215.

МІФИ ТА ВИГАДКИ З ІСТОРІЇ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ

Валентин Петрик

кандидат наук з державного управління, доцент, провідний науковий співробітник Науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень МДЦ, вчений секретар Міжнародної академії богословських наук

Коло наукових зацікавлень:

язичництво і неоязичництво, новітні та нетрадиційні релігії, містичні рухи в Україні, історія і сучасність інформаційно-психологічного протиборства

Володимир Цибулькін

кандидат філологічних наук, доцент,
керівник Установи синергетичних досліджень
«Magisterium»

Коло наукових зацікавлень:

філологія, соціолінгвістика, археологія,
історія державотворення

Стаття презентує результати дослідження авторами окремих реальних та міфологічних епізодів історії Десятинної церкви.

Ключові слова: Десятинна церква, історія, міф, епізод.

Статья представляет результаты исследования авторами отдельных реальных и мифологических эпизодов истории Десятинной церкви.

Ключевые слова: Десятинная церковь, история, миф, эпизод.

This article presents the results of author's scientific research for various real and mythological history events concerning The Church «of Tithes».

Keywords: The Church «of Tithes», history, myth, event.

Навряд чи можна знайти пам'ятку минулого, подібну київській культовій споруді – Святій Богородиці, Десятинній, котру б так ретельно досліджували ентузіасти та фахівці протягом понад трьохсот століть, про яку б існувала така велика кількість літератури. Водночас нез'ясовані питання залишаються й досі, створена своєрідна «міфологія Десятинної церкви».

Вигадки та міфи з історії Десятинної церкви можна умовно поділити на **дві групи: сучасні та давні**.

Спочатку розглянемо деякі **сучасні вигадки та міфи**. Одне зі старіших дерев неподалік залишків фундаментів Десятинної церк-

ви – липа. Її нібито посадив засновник Києво-Могилянської академії митрополит Петро Могила. Є версія, що їй 1000 років, але слід відмітити, що середній вік лип лише 150 років.

Кажуть, що це дерево виконує бажання. Існують різні версії:

- треба прийти до нього на світанку, постояти і попросити;

- сім разів пройти біля дерева: зранку – за годинниковою стрілкою, ввечері – проти годинникової стрілки.

Палац княгині Ольги з'явився до Десятинної церкви. Окультисти вважають, що це місце сприяє зачаттю дітей.

До того ж багато людей вважають, що територія Старокиївської гори має дуже позитивну енергетику, і приходять туди відпочивати та «набратися позитивної енергії». Дехто вважає, що прийде удача, якщо посидіти на фундаменті Десятинної церкви. Наприклад, одна жінка регулярно приходила до фундаментів Десятинної церкви і вважала, що це допоможе їй позбутися великого грошового боргу.

Окрім сучасних вигадок та міфів з історії Десятинної церкви, існують і **давні**. Так, **найпоширенішим міфом є визнання цієї пам'ятки минулого «першою церквою Русі», «матір'ю давньоруських церков», «початком і вінцем священних споруд Старого Києва»** тощо. У жодному разі не применшуючи значення Десятинної церкви для становлення Православ'я в Київській Русі, доцільно згадати наявність церкви пророка Іллі на Подолі, яка офіційно визнається старшою за віком [12, с. 23].

Також варто згадати ймовірність апостольського хрещення народів Північного Причорномор'я. Наприклад, у багатьох джерелах згадується перебування ап. Андрія (рідного брата ап. Петра) у Північному Причорномор'ї, де в середині I ст. н. е. він поширював «слово Господнє». Поширеною є версія, що Андрій Первозванний встановив хрест на одній з київських круч поблизу акрополя Азагоріуму, що, імовірно, знаходився в центральній частині сучасного Києва [3, с. 684–685; 4, с. 300–301; 14, с. 59–65; 22, с. 500].

За візантійськими джерелами і народними переказами «офіційний засновник» сучасної столиці України Кий навчався в Константинополі, товаришував з імператором Іраклієм (575–641) і навіть охрестився під іменем Михайло [18, с. 112], що слугувало тому, аби Архістратиг Михайл був визнаний небесним покровителем міста на Дніпрі. Інші джерела датують ці події часами імператорів Анастасія (491–518) або Юстиніана I (527–565) [9, с. 21]. Не випадково «великі почесті воздав йому [Кію. – *Авт.*], як кажуть, той [візантійський. – *Авт.*] цар, при якому він приходив [до Константинополя. – *Авт.*]... Коли ж він повертався [з Константинополя. – *Авт.*], прийшов він на Дунай, і обрав місце, і зрубав невелике місто, і хотів оселитися в ньому зі своїм родом, але не дали йому цього зробити місцеві. Так і донині називають придунайські мешканці городище то – Києвець» [11, с. 185].

У контексті закріплення християнства на теренах Давньої Русі є цікаве повідомлення про те, що 852 року «ходила Русь з Новгороду з князем, на ім'я Бравлін, воювати з греками, на Царгород, і завоювала Грецьку землю від Херсонесу [Херсона. – *Авт.*] до Корчева [Керчі. – *Авт.*] і до Сурожу [Судака. – *Авт.*], і повоювала околиці Царгороду, і захопила багато міст і незлічений скарб» [3, с. 71]. У Сурожі «новгородський князь Бравлін» та його найближче оточення з числа бояр прийняли хрещення.

У 860 році давньоруський князь Аскольд (церковне ім'я – Микола) та його дружинники також прийняли хрещення. До Царгороду після цього прибули руські послы, які, за словами патріарха Фотія, «*прийняли пастиря і з великим бажанням виконують християнські обряди*» [9, с. 47–50; 2, с. 125; 12, с. 19–20]. У 866 році масове хрещення русичів візантійські місіонери здійснили в місті Руссія, яке розташовувалося в стратегічному регіоні Боспору (Керченської протоки), що його постійно прагнув контролювати Константинополь. Саме в Руссії візантійці створили «*руську метрополію*» [14, с. 125].

Як відомо, християнство передбачає наявність культових споруд – храмів. У своєрідній історичній міфології, пов'язаній з Києвом, існує згадка принаймні про декілька церков, що існували до X ст., а саме: Святого Михайла (на місці однойменного монастиря), Святого Миколи на Аскольдовій могилі та церкви, на подвір'ї якої начебто поховали князя Діра, – у районі сучасної вул. Ірининської. Також у зв'язку зі св. Ольгою (X ст.) та її хрещенням існує версія про те, що з Константинополя вона відбула до Києва в супроводі «мудрих ієреїв», за порадою яких побудувала на місці зруйнованого нею давнього язичницького капища дерев'яну церкву Святої Софії [14, с. 394]. Не випадково, за версією П. Горонівського, котрий вивчав спадщину Десятинної церкви у XIX ст., один із приділів у цьому храмі був присвячений свт. Миколаю Мирлікійському саме на згадку про церкву, що стояла на Аскольдовій могилі та де, ймовірно, спочатку було поховано княгиню Ольгу [8, с. 6].

Зважаючи на сталі контакти з нащадками готів, Ольга, уже як християнка, переключилася на дипломатичні зносини з майбутнім першим імператором Священної Римської імперії Оттоном I, котрий намагався через місію «західного

обряду» вплинути на події в Києві зокрема, та у всій Східній Європі загалом. Однак його посланець, хорват за походженням, Адальберт Магдебурзький (на той час монах Вейсенберзького монастиря), якого король за погодженням з Римським Папою Іоанном XII та особливим благословенням останнього «спорядив усім необхідним» для створення форпосту свого й Римської курії, через неналежну країнознавчу підготовку зазнав невдачі й 962 року залишив Русь [1, с. 266–270; 14, с. 179; 20, с. 5]. За словами літописця, «повернувся Адальберт, не досягнувши успіху в тому, для чого був посланим, і переконавшись у марності своїх намагань; на зворотному шляху деяких з його супутників було вбито, а сам він з великими труднощами ледве врятувався й, прибувши до імператора, був ласкаво прийнятим» [13, с. 120; 12, с. 26–27]. Отже, не викликає сумніву, що в цей час у Києві існувала якась культова споруда, побудована Адальбертом.

Однією з найдавніших церков Києва та Русі достеменно можна вважати церкву пророка Іллі, де богослужіння спочатку, імовірно, здійснювалося мовою готів [14, с. 140], нагадуючи присутнім про існування давньої столиці короля Германаріха (III–IV ст.) Danparstadir або Danparstead (фактично – «місто на Дніпрі»), що згадується, зокрема, у «Старшій Едді». Переважна частина готів сповідувала християнство та, безумовно, мала власні культові споруди під час свого панування в Північному Причорномор'ї. До того ж сприймати готів лише як германців було би помилкою, тому що, як свідчать багаточисленні археологічні знахідки, моноетнічних державних об'єднань у давнину не існувало. «Готом» могли називати і слов'янина, і «тавроскифа» тощо. У цьому контексті цікавим є те, що батько й дід візантійського кесаря Михайла III (IX ст.) намагалися придбати «до кирилівське» Священне Писання слов'янською мовою [10, с. 39, 51–52, 92, 177; 21, с. 61]. Цю пам'ятку писемності іноді пов'язують з Іоанном Готським (VIII–IX ст.), партенітським «тавроскифом», котрий 790 року буцімто винайшов азбуку з 24 літер на основі грецького алфавіта й перекладав Євангеліє та Апостол давньоруською мовою. Не випадково Третій Новгородський літопис вважає 790 рік початком слов'янської церковної писемності [5, с. 469].

Готське християнське надбання частково успадкували скандинави, так звані «варяги», котрі, як відомо, склали певний вагомий сегмент давньоруського суспільства, тому їх також можна вважати генетично поліетнічними. Не випадково, що саме з «варягів» походили мученики Федір та його син Іоанн, помешкання яких начебто і знаходилося на місці Десятинної церкви. У церковній традиції фактично визнано, що рештки дерев'яної споруди, виявлені під час археологічних досліджень 1908 року під південно-східною ап-

Іл. 1. Вбивство Феодора-варяга та його сина Іоанна. Радзивілівський літопис

сидою храму, і можна вважати залишком терема цих перших християнських мучеників, убитих язичниками [15, с. 132; 19, с. 92].

Наступним міфом, пов'язаним зі спорудженням Десятинної церкви, є те, що вона нібито узагальнює результат пошуку віри князем Володимиром Святославичем, і тому не лише розташована на місці язичницького капища, але й закладена там, де стояло зображення Перуна. У цьому міфі раціональним є дійсно пошук об'єднувальної релігії для Русі князем, котрий через своє походження (незаконнонароджений син князя Святослава та рабині Малуші) вимушений був постійно доводити своє право на владу. Спочатку акцент робився на язичництві. Наприклад, з метою створення в Києві потужного релігійного центру загальнослов'янського значення (на кшталт давньогрецької амфіктіонії) князь будує на місці зруйнованого боярами свого батька християнського храму капище основних язичницьких богів, верховним з яких було обрано Перуна [2, с. 124; 14, с. 192, 209–210]. Але чи знаходився пантеон князя на місці Десятинної церкви? Навряд чи, тому що, по-перше, храм зводи-

ли в тому числі й на місці оборонних споруд давнього городища, де розташування капища вкрай сумнівне. По-друге, така версія суперечить вищезгаданому міфу про свв. Федора та Іоанна. Отже, зважаючи на наявні свідчення сучасників і результати археологічних досліджень, можна погодитися, що **головна ідея, яку закладав князь, споруджуючи Десятинну церкву, було спокутування гріху людського жертвоприношення язичниками.**

Ще однин із міфів пов'язує саме з Десятинною церквою походження у Польщі однієї з головних святинь цієї держави – ікони Матері Божої, що у місті Ченстохові. Цією загадковою святиною начебто благословили Анну Візантійську на шлюб з Володимиром Святославичем, і саме на її честь княжий храм у Києві набув назви «Пресвятої Богородиці». Не вдаючись у складну й досить заплутану історію з походженням і сучасним станом «Матки Бозки Ченстоховської» («Чорної Мадонни»), доцільно зазначити, що на сьогодні ця ікона, написана орієнтовно у XV–XVI ст. на старій дошці, не зберегла попереднього образу, нанесеного на неї значно раніше. До того ж існує версія, яку досліджував кандидат історичних наук В. Мелентьєв, що видатний російський полководець М. Голенищев-Кутузов 1813 року вивіз із Ченстохова, після взяття фортеці російськими військами, до Санкт-Петербурга оригінал ікони, з якого потім неодноразово робили списки святині. Отже, у будь-якому випадку, непересічна тема походження витоків і долі ікони Матері Божої, що в м. Ченстохові, ще чекає на своїх дослідників, але показово, що «Чорна мадонна» є однією зі спільних святинь і православних, і католиків; цілком вірогідно, що її прототип дійсно пов'язаний з Десятинною церквою в Києві.

Під час штурму Корсуня (Херсона) навесні 990 року Володимир Святославичу допоміг його прихильник руського походження на ім'я Анастас, який у візантійському клірі обіймав невисоку посаду [7, с. 111]. **Анастас начебто керував хрещенням князя та його дружинників у Корсуні**, однак він, згідно з церковними канонами, не мав повноважень «хрестити Русь» [6, с. 62]. Утім, Володимир Святославич саме Анастаса (Настаса Корсунянина) призначив ієрархом і основним будівничим Десятинної церкви, де й розмістив вивезені з Корсуня церковні чаші та інші трофеї [13, с. 75], серед

яких почесне місце посідав череп св. Климента, Римського Папи у 88–97 роках. Храм освятив Київський митрополит Леонтій. Орієнтовно в 1007 році до церкви перенесли нетлінні мощі княгині Ольги чи то з Вишгорода, чи із церкви свт. Миколи, що на Аскольдовій могилі. Цим актом князь знову підкреслив своє спадкове право на київський престол.

Анастас пережив Володимира Святославича і став свідком захоплення Києва польським військом у 1018 році. Як відомо, у цьому році польський король Болеслав I Хоробрий (Bolesław I Chrobry) за сприяння Риму уклав мирну угоду з німецьким імператором Генріхом II і надав військову допомогу своєму зятюві Святополку [2, с. 127]. У Ярослава Мудрого тим часом сталася особиста драма – померла дружина Анна. Святополк, користуючись ситуацією, очолив зведені війська поляків, німців, угорців, печенігів тощо і в битві на річці Буг розбив підрозділи Ярослава, який тимчасово програв у «таємній війні» через заглиблення в особисті проблеми. Польські війська вдерлися до Києва, пограбували місто, передусім православні церкви, і намагалися приєднати Русь до володінь Болеслава I Хороброго та підпорядкувати в релігійному розумінні Римові.

14 серпня 1018 року польського короля та князя Святополка урочисто прийняв у монастирі Святої Софії архієпископ Києва, що свідчить про вимушену підтримку з боку Візантії акції, незважаючи на «схизматиків», які стояли за лаштунками польської навали [14, с. 174]. Але розрахунок ромеїв і підконтрольного їм православного кліру полягав в іншому. Використовуючи давній принцип сіяти розбрат та володарювати, агентура ромеїв почала налаштовувати князя проти свого тестя, а також нав'язувати Святополку думку, що поляки через власні міркування не поставлять його київським князем. Під впливом візантійців Святополк почав таємно підбурювати мешканців міста на вбивства окупантів, на що вони погодилися [13, с. 37].

Ще одним з міфів, пов'язаних із Десятинною церквою, є те, що **начебто в цьому храмі зберігався «Київський літопис», події якого сягають 130 року н. е. Цей манускрипт з Києва вивіз як трофей Болеслав I Хоробрий, а текст бачив на власні очі польський хроніст М. Стрийковський (Maciej Strykowski, XVI ст.).** Ця пам'ятка до

нашого часу не збереглася, але деякі дослідники не заперечують, що літописання могло вестися на теренах Русі ще до X ст. [10, с. 22]. До того ж у зібранні цитат, виконаних Феофаном Прокоповичем на початку XVIII ст., згадуються джерела, що також не дійшли до нашого часу. Зокрема зазначаються дати, що сягають до V ст. Вірогідно, існувало загальне джерело до «Повісті временних літ» та Начального зведення з відомостями про події, що сталися до 988 року, а також «Літописець великий руський», або «Велике літописання» [10, с. 22–26]. Зникле Смоленське літописне зведення включає дати до IX ст., зокрема першу згадку про Смоленськ під 863 роком.

Літописній спадщині з часом було нанесено непоправної шкоди. Достатньо нагадати, що у XI–XV ст. на теренах Давньої Русі відбулося понад 240 внутрішніх і зовнішніх війн, деякі тривалистю у 12–17 років. Однак культурний шар зберіг нагадування про дохристиянську писемну спадщину. Так, під час розкопок 1912 року Десятинної церкви експедиція Д. Мілеєва знайшла актову печатку зі свинцю, на якій можна було прочитати грецькими літерами ім'я князя Святослава Ігоревича

Лл. 2. Печатка князя Святослава Ігоревича

ча (X ст.). Таким чином, документи й книги в Десятинній церкві дійсно зберігалися, і польський король міг щось вивезти як трофей.

Опір простих киян, таємно підтриманий князем, змусив поляків залишити столицю Русі. Болеслав I Хоробрий, від'їжджаючи з Києва, прихопив сестру Ярослава Предславу і княжі скарби. Піп Анастас начебто перейшов на бік загарбників і з польським обозом залишив Київ [13, с. 37]. Імовірно, саме з подіями 1018 року пов'язана пожежа у храмі, сліди якої виявлено під час археологічних досліджень. У подальшій своїй історії Десятинна церква зазнавала

неодноразових пограбувань і руйнувань, але відродження храму було розпочато за часів Великого князівства Литовського XIV–XV ст. та пов'язане з іменами князів Олелька (Олександра) Володимировича, онука великого литовського князя Ольгерда, та Симеона Олельковича з династії Гедиміновичів. Останній намагався дистанціюватися від Польщі, Литви та Московії, роблячи спробу дипломатичним шляхом створити максимально можливо незалежне Київське князівство. Зрозуміло, що і як прихильник Православ'я амбітний Симеон Олелькович приділяв значну увагу відродженню київських святинь, у тому числі й Десятинній церкві. Не виключено, що саме за правління цього останнього київського князя й була збережена частина княжого храму шляхом побудови на місці дерев'яної церкви свт. Миколи «десятинної» кам'яної, що включила в себе оригінальні мури X ст. Помер Симеон Олелькович 1471 року. Його поховали у відремонтованому ним Успенському соборі Києво-Печерської Лаври.

У XVII ст. княжим храмом зацікавився Київський митрополит Петро Могила. На той час тут серед руїн стояла невеличка уніатська «церквиця» Миколи Десятинного. Начебто в результаті «антиуніатського бунту» Петра Могили ця споруда перейшла до числа православних святинь і митрополит особисто очолив розкопки залишків давньоруського храму. **Але чи був митрополит Петро Могила причетним до «антиуніатського бунту» і чому так просто «церквиця» Миколи Десятинного й прилеглі до неї території стали належати православному кліру?**

З біографії Петра Симеоновича Могили (1596–1647) відомо, що він, син господаря Валахії та Молдавії Симеона Мовіле та принцеси Маргарити, яка походила з католицької Угорщини, був польським військовослужбовцем. Після загибелі С. Мовіле у 1607 році саме мати взяла на себе тягар виховання Петра, з яким переїхала до Львова. Там вчителем хлопця став шляхтич – католик С. Жолкевський (прототип літературного героя пана Володимерського). П. Мовіле (Могила) згодом навчався в Парижі у братів-єзуїтів в коледжі «Ла Флеш» разом із цинічним прагматиком і матеріалістом Р. Декартом, котрий став його приятелем. У 1625 році П. Могила, блискучий кавалерійський польський офіцер, вихований братами

«Товариства Ісуса», «раптом» стає монахом Києво-Печерської лаври, а через два роки очолює братію. Уже тоді православні кияни розуміли суть такого «православ'я». У 1626–1629 роках у місті відбулися заворушення, у яких взяли участь представники духовенства, козацтва, міщан і бурсаків. Повстання спрямовувалося проти політики М. Смотрицького та П. Могили, якого відкрито звинувачували в зраді [2, с. 289–290]. Лише після посилення цих осіб у 1632 році король Владислав IV ухвалив рішення про легалізацію Православ'я на території своєї держави. У 1633 році П. Могила –

глава православної общини Речі Посполитої, митрополит Київський, Галицький і вся Русі. Висвячення в сан митрополита відбувалося у Львові в церкві ставропігійського братства, цілком лояльного до короля Речі Посполитої. Отже, й передання П. Могили уніатських храмів відбувалося «з мовчазної згоди» офіційної Варшави та католицького кліру Речі Посполитої. «Відкриття світлу» й відновлення святинь часів Київської Русі мусило підняти авторитет лояльного митрополита. Таким чином, історія дослідження Десятинної церкви П. Могилою вписується в цей історичний контекст.

Література

1. Древняя Русь в свете зарубежных источников / под ред. Е.А. Мельниковой. – М. : Логос, 2003. – 608 с.
2. История Киева. – К. : Наукова думка, 1982. – Т. 1 : Древний и средневековый Киев. – 408 с.
3. Сказания Новгорода Великого (IX–XIV вв.) / сост., пер., коммент., вступ. ст. Ю.К. Бегунова. – СПб. : Политехника, 2004. – 879 с.
4. Алексеев С.В., Инков А.А. Скифы: исчезнувшие владыки степей. – М. : Вече, 2010. – 320 с.
5. Бегунов Ю.К. История Руси : в 5 т. – СПб. : Политехника, 2007. – Т. 1 : С древнейших времен до Олега Вещего. – 602 с.
6. Васильев А.В., Автушенко М.Н. Загадка княжества Феодоро. – Севастополь : БибликсТМ, 2009. – 416 с.
7. Великий А.Г. Українське християнство: причинки до історії церковної думки. – Естелла : Вид-во ОО. Василян, 1990. – 223 с.
8. Гороновский П.А. Описание Десятинной церкви в Киеве. – К., 1872. – 25 с.
9. Котляр Н.Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. – К. : Наукова думка, 1986. – 160 с.
10. Ляшевский Ст. Русь доисторическая: Историко-археологическое исследование. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 2003. – 240 с.
11. Морохин В.Н. Прозаические жанры русского фольклора. – Изд. 2-е, доп. – М. : Высшая школа, 1983. – 303 с.
12. Огієнко І.І. Українська церква: нариси з історії Української православної церкви. – К. : Україна, 1993. – 284 с.
13. Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. – М. : Наука, 1968. – 472 с.
14. Рапов О.М. Русская церковь в IX – первой трети XII в. Принятие христианства. – М. : Высшая школа, 1988. – 416 с.
15. Романов Б.С. Роковые предсказания России. – М. : ЗАО «ОЛМА Медиа Групп», 2006. – 320 с.
16. Стурлусон С. Круг земной. – М. : Наука, 1980. – 688 с.
17. Цибулькін В.В., Рожен Л.М., Веденєєв Д.В. та ін. Нариси з історії розвідки суб'єктів державотворення на теренах України / заг. ред. П.Д. Морозова. – К. : Преса України, 2011. – 536 с.
18. Чугуєнко М. Україна, яка шокує: Лабіринти історії. – Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2004. – 352 с.
19. Шероцький К.В. Киев: Путеводитель. – К. : Тип. В.С. Кульженко, 1917. – 346 с.
20. Широкоград А.Б. Германия. Противостояния сквозь века. – М. : Вече, 2008. – 400 с.
21. Экономцев И. Византизм, славяне и Россия // Вопросы истории. – 1990. – № 9. – С. 55–75.
22. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків : у 3 т. – К. : Наукова думка, 1990–1991.

НАРОДНЕ СПРИЙНЯТТЯ ОБРАЗУ БОГОРОДИЦІ

Юрій Писаренко
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник Інституту філософії
імені Г.С. Сковороди НАН України

Коло наукових зацікавлень:
філософська антропологія та філософія культури,
історія та археологія Давньої Русі

Наталія Писаренко
провідний науковий співробітник
Науково-експозиційного відділу МДЦ

Коло наукових зацікавлень:
історія та археологія Давньої Русі, Давній Київ,
охорона культурної спадщини

Первісний образ «жінки (матері)-роду-населеного місця (землі)», що еволюціонував до середземноморських Великих матерів – захисниць кордонів і покровительок міст, згодом збагатив своїм спадком образ Богородиці та створив передумови для його поєднання із Софією-Премудрістю Божою. Своєрідність сприйняття цього складного жіночого персонажа руською традицією демонструє билинний «Заспів про турів».

Ключові слова: билина, тури, Богородиця, місто, книга.

Первобытный образ «женщины (матери)-рода-населенного места (земли)», эволюционировавший до средиземноморских Великих матерей – защитниц границ и покровительниц городов, позднее обогатил своим наследием образ Богородицы и создал предпосылки для его объединения с Софией-Премудростью Божией. Свообразие восприятия этого сложного женского персонажа русской традицией демонстрирует былинный «Запев о турах».

Ключевые слова: былина, туры, Богородица, город, книга.

The primitive image of the «woman (mother)-clan territory (land)» has evolved to the Mediterranean Great Mothers – protectors of the borders and the patroness of the city, later affected the image of the Virgin and created the preconditions for its association with Sophia-Wisdom of God. Epic «Solo on wild bulls» demonstrates originality perception of this complex female character in Russian tradition .

Keywords: epic, wild bulls, Mother of God, the city, the book

Загальновідомо, що в народному сприйнятті християнські образи отримують нове забарвлення, яке наближує їх до традиційного місцевого середовища. У випадку привнесення стороннього, «чужого» у

старому, «своєму» шукалося щось таке, що нагадувало це нове (хоча б, самою назвою), завдяки чому створювалося враження, ніби занесене мало споконвічне автохтонне коріння.

Однією з передумов успішності адаптації була сама особливість архаїчного світогляду, котра відбилася в міфології, фольклорі, давніх пам'ятках писемності: образ, викликаний до життя певним рівнем соціального розвитку, на більш високому шаблі культури не відмирає і не відкидається, а інкорпорується в новий образ. Так, наприклад, «при виникненні нових землеробських уявлень про бога-хліб, – писала О.М. Фрейденберг, – уявлення про бога-звіра не зникає. Бог-хліб залишається і богом-звіром. <...> Мова йде про закономірний стан примітивної свідомості, яка ще не вміє долати минулого. Саме завдяки цьому закону створюється ціла різноманітна система міфу, сюжету, міфічного персонажа і всього того, що відіб'ється потім у культурі: перебирання одних і тих самих мотивів, поєднаних між собою без причинно-наслідкового зв'язку, що відрізняються лише стадіально» [84, с. 29]. Цією історичною структурою образу, як впливає із зазначеного зауваження, очевидно, можуть бути пояснені й деякі вигадливі поєднання героїв і мотивів, які, судячи з усього, були колись складовими одного образного цілого. Відповідно, увесь цей спадок традиційного образу ставав «фундаментом» для сприйняття образу привнесеного ззовні, який, утім, також мав свою структуру.

Очевидно, такий приклад симбіозу старого і нового знаходимо в досить поширеному сюжеті руських билин про розмову старої Туриці (самиці дикого бика *bos primigenius*) [73, с. 65–90; 38, с. 483–485] з її малими діточками. У своїх працях до нього зверталися В.Ф. Міллер, О.М. Веселовський, О.П. Скафтимов, Р.С. Липець, С.Ю. Неклюдов [42, с. 305–307, 312–315, 326; 41, с. 69–74; 14, с. 265–266; 33, с. 98–100; 45, с. 148–149; 44, с. 8] та ін.

Цей сюжет дійшов до нас у різному обсязі, переважно, у вигляді заспіву до билини «Василий Ігнат'євич», чи «Батыга и Василий Ігнат'євич» [52, с. 410–411 (№ 161), 597–598 (№ 194), 683–684 (№ 209); 51, с. 39 (№ 11); скорочений варіант билинного тексту: с. 352 (№ 65); 51-а, с. 221–222 (№ 37); 48, т. 1, с. 256 (№ 18), 386–387 (№ 41), 549–550 (№ 60), 602 (№ 66); т. 2, с. 292 (№ 116), 681 (№ 181); т. 3, с. 254 (№ 231), 359–360 (№ 258); 41, с. 69–70, про інші варіанти: с. 71–74; 65, с. 145 (№ 55 у «Песнях донских казаков» О.М. Листопадо-

ва); своєрідна пісенна обробка: 13, с. 570–571 (№ 484); список неопублікованих варіантів билини «Туры» як підрозділу сюжету «Василий Ігнат'євич»: 4, с. 187] та одного разу як заспів до билини «Об Илье Муромце и Ермаке Тимофеевиче» [50, с. 106–107 (№ 20)]. Слідом за В.Ф. Міллером, можемо зауважити, що в них заспів з подальшим змістом билини ніяк не узгоджується [42, с. 312; 41, с. 71]. Як окремий фрагмент билина «Тури» трапляється в архангельському запису О.Д. Григор'єва [8, с. 117–118 (№ 33)], на думку якого, ця старина є розкольничою обробкою (скороченням) старини про Василя Ігнат'євича [12, с. 649]. Однак В.Ф. Міллер наводить ще два самостійних варіанти билини про турів, записаних у Сибіру – у Барнаульському окрузі та на Колимі (де цю старину називали *шал'мою*, тобто псальмою, духовним віршем), тому не виключає, що цей «сибірський ізвод» також може бути відбиттям самостійної легенди, ще не прикріпленої до билини про Василя [41, с. 71, 74].

У загальних рисах поетичний переказ про турів виглядає так:

Из- под той белой березы кудреватя,
Из-под чуднаго креста Еландиева [або
Леванидоваго. – Ю. П., Н. П.]
Шли-выбегали четыре тура златорогие,
И шли они бежали мимо славен Киев град,
И видели над Киевом чудным чудно,
И видели над Киевом дивным дивно:
И по той стене городовья
И ходит-гуляет душа красная девица,
Во руках держит Божью книгу Евангелие,
Сколько ни читает, а вдвое плачет.
Побежали туры прочь от Киева,
И встретили турицу, родную матушку...
[52, № 194].

Туриця розпитує своїх дітей: «Где были ходили?» та «що, туры, там видели?» [8, № 33]. Переповівши слово в слово бачене в Києві про дівицю, вони отримують від Туриці таке тлумачення:

Уж вы глупые, туры златорогие!
Ничего вы, деточки, не знаете:
А ходила та Мать Пресвята Богородица,
А плакала стена мать городовая,
По той ли по вере Христианския, –
Будет над Киев град погибельь:
Подымается Батыга сын Сергеевич...
[52, № 194].

Інші варіанти про Богородицю не згадують. За поясненням Туриці:

А не девица выходила и слезно плакала
А плакала стена городова,
А она свела над Киевом незгодушку:
А наехал князь Батыга Батыгович

[52, № 161, порівн.: 52, № 209; 50, № 2; 51-а № 37; 48, т. 1, № 18, 41, 60, 66, 181, 258; т. 2, № 116, 181; т. 3, № 258. Виключення, де Туриця говорить не про плач стіни, а саме – Богородиці, див.: 48, т. 3, № 231; 51, № 11].

У подальшому змісті билини розвивається тема навали та перемоги Василя-п'яниці над Батигою, але ні про турів, ні про «Богородицю-стіну» більше не згадується. Однак обидва сибірських варіанти – колимський і барнаульський, які, за В.Ф. Міллером, можуть, вказувати на колись окрему сибірську редакцію [41, с. 71–74], – є оригінальними, зокрема, тим, що в них Мати-Туриця закликає своїх діточок заступитися за Київ і Богородицю:

Ах вы дети мои, дети милыя,
Заступите вы за стольной Киев град,
И за мать Пресвятую Богородицу!

[41, с. 70 (Колыма)].

О вы детушки родимыя,
Постойте за стольной Киев град,
За дом Пресвятыя Богородицы
За ту ли церковь соборную.

[41, с. 74 (Барнаул)].

Варіант билини О.Д. Григорьева вміщує детальний опис місця події, згадує про Богородицю, а головне – про більш своєрідне поводження з книгою, ніж її читання:

Уж мы видели туры стену городовую,
Уж мы видели туры башню наугольную;
Иза той стены из городовыя
Выходила девица-душа красная,
Выносила она книга евангелиё
Да копала она книгу во сырую во землю,
Она плакала над книгою, уливалася:

«Не бывать тебе, книга, да на святой Руси,

Не видать тебе, книга, свету белого,
Свету белого да сонця красного»

[8, № 33].

За роз'ясненням же Туриці:

Не башня стояла да наугольная, –
Стояла тут церковь соборная;
Да не девица выходила, не красная, –
Выходила запрестольня Богородиця;
Да не книгу копала да не евангельё, –
Да копала она веру християнскую;
Она плакала над верой да уливалася:

«Не бывать тебе, вера, да на святой на Руси;

Не видать тебе, вера, свету белого,
Свету белого да сонця красного...»

[8, № 33].

За нашими спостереженнями, цей варіант билини, у якому книгу закопують, трапляється лише один раз, і зазвичай дослідниками не розглядається¹.

Щодо датування «київського» сюжету з книгою, то В.Ф. Міллер відділяв цей, сповнений трагічного передчуття, заспів від основного «фарсового» змісту оповіді про перемогу Василя-п'яниці над Батигою (Батием). Останню він відносив до часів Московського царства, коли вже можна було зверхньо ставитися до колишнього грізного завойовника Русі, Батия. Щодо «зачала» про турів і Богородицю, то, на думку вченого, складач билини міг його запозичити з якоїсь старовинної пісні або легенди, в основі якої лежало уявлення про те, що Київ, так само, як і Константинополь, був доручений покровительству Богородиці [42, с. 312–314]. «*Легенда про Богородицю, що тужить про долю Києва, мала скластися слідом за розгромом міста Батием у 1240 році, й таким чином, ми маємо приблизну хронологічну дату принаймні для поетичної сумної картини, що відкривала собою давню історичну пісню про нашестя Батия на Київ*» [42, с. 315, порівн. 326].

Якщо варіанти, у яких книга не закопується, а просто знаходиться в руках або читається, пов'язують плач «Дівиці-Богородиці-городової стіни» з іноплемянним нашестям, то в О.Д. Григорьева незрозуміло чим викликане закопування Євангелія супроводжується оплакуванням віри. Хоча варіант із читанням книги за поширеністю абсолютно переважає, утім, схилиємося до думки, що в первинно-

¹ Єдиним винятком, що нам трапився, було згадування цього варіанта В. Максимовим, який надихнувся ним на видання поетичної обробки руських народних балад [39, с. 6].

му варіанті заспіву, чи то окремої «старини», ішлося саме про закопування книги, причому, у зв'язку з ворожим вторгненням. Нами вже наводилося свідчення того, як у містечку Александров Гай (нині село) Саратовської області під час Другої світової війни, закопуючи книгу, жінки ворожили про перемогу і навіть отримали пророцтво перемоги [58, с. 51]².

Завдяки наведеному реліктовому обряду пояснюється ритуал, зображений середньовічною билиною. Показане в ній закопування Євангелія, очевидно, також мало здійснюватися з метою гадання про перемогу³. Якщо в 1940-х роках «ясновидиці» віщують перемогу над загарбником, то в билині навпаки – пов'язана з потаємним знанням Туриця передрікає поразку Києва. Отже, закопування священної книги в билині не мало звичайної мети приховати «найцінніше» від ворогів. Зазначене дійство не може також вважатися символічним похованням «віри» в подібні книги, на знак кінця християнства на Русі, хоча у варіанті билини О.Д. Григор'єва, власне, цим і пояснюється плач Богородиці.

А тепер зосередимося на аналізі образів билинного заспіву про турів та їхнього між собою співвідношення. Бачимо, що в обох прикладах дійовими особами обряду, у якому книга доєднується до землі, – були жінки. При цьому образи «жінки», «дівичі», зокрема Богородиці, власне, й розумілися на Русі як уособлення «Землі-території» [79, с. 225–227; 82, с. 67–68]. Крім того, плач у різних варіантах билини або Дівичі, або самої «Городової стіни», вказує на аналогічне змішання давніх символів жінки і міста. Так, у міфах про Троянську війну збігалися образи Єлени і Трої [84, с. 67–68]. У біблійній традиції міста Вавилон, Сіон, Єрусалим та інші зображуються то «дівою», «матір'ю», «вдовою», то «блудницею». Як показав І.Г. Франк-Каменецький, такі жіночі уособлення міст постали внаслідок естафети, яку образ міста отримав від «Матері-землі» [83, с. 121–136]. О.М. Фрей-

денберг, зазначаючи, що Мати-земля вважалася божеством плодючості, наголошувала також на соціальному аспекті цього поняття: *«Початково це божество землі уявлялося й божеством місцевості, оскільки обожнювалася і та ділянка землі, на якій мешкала дана суспільна група, що займалася її обробкою. Божество місцевості пізніше ставало божеством усілякого поселення, зокрема з розвитком виробництва, і божеством міста; тому в давніх мовах, у тому числі і в єврейській, і в грецькій, місто – жіночого роду»* [85, с. 628]. Відповідно, наявний у давньоруських текстах мотив плачу «землі»-країни, міста, що потерпає від біди, виводять з Біблії [3, с. 169 й далі]. Наприклад, у «Другому плачі Єремії» щодо зруйнованого Єрусалима читаємо: *«О муре, о дочко Сіону! Пропливай, як потік, сльози вдень та вночі, не давай відпочинку собі, нехай не спочине зіниця твоя!»* [Єрем. 2.18]. Цей мотив «плачу єрусалимського муру» або стіни, що називається «дочкою Сіону», на думку С.Ю. Неклюдова, саме і міг вплинути на билинний «Заспів про турів» [44, с. 8].

Видається цілком логічним, що на певному етапі образ Богородиці як заступниці за людей також набув символіки «міста-прихистку», що в нашій билині помітне у прив'язці Діви-Богородиці до міської стіни і до «*наугольной*» башти. Богородиця як захисниця держави, міста від ворогів, добре відома у богослужбових і молитовних текстах, серед яких, наприклад, Акафіст Богородиці «Взбранній Воеводі». Вона має своїм символом «Небесний Єрусалим», місто, міську стіну, нерушиму стіну, дванадцятиворітний град, башту Давида [34, с. 216–217].

Культ Богоматері як хранительки країни, очевидно, прийшов на Русь із відомого храму в передмісті Константинополя, Влахернах, збудованого у V ст. й відновленого та розширеного в VI ст. [28, с. 55–56]. Як намагався довести Н.П. Кондаков, саме звідти мав поширитися іконографічний тип Богородиці Оран-

² Повідомлення було нами отримане 16 березня 2010 року від співробітниці Інституту історії України НАН України Катерини Кириченко. Можливо, збереження цього обряду саме в Александровому Гаї пов'язане із середовищем старообрядців, крупним центром яких цей населений пункт стає в другій половині XVIII ст. [див.: ru.wikipedia.org/wiki/Александров_Гай]. Відомо, що саме старообрядці надзвичайно шанували Мати-землю і навіть їй сповідувалися, у чому не можна не побачити пережиток язичництва.

³ Очевидно, саме те, що в билині залежність пророцтва від закопування книги не є цілком прозорою, може свідчити, що більш сучасний варіант обряду не міг бути запозиченим з билини. Навпаки, саме пізній обряд робить билинну подію більш зрозумілою.

ти, знаний у храмі Софії Київської під назвою «*Нерушимої Стіни*» [28, с. 55, 57, 64]. Цей мозаїчний образ оточує напис із дещо зміненого 6-го вірша 45-го псалма: «*Бог посреде его [града Божого. – Ю. П., Н. П.] и не подвижется: поможет ему Бог утро за утра*» [Пс. 45 (46) 6] [28, с. 72; порівн.: 11, с. 162]. На думку Н.П. Кондакова, розміщення на мозаїці цього вірша, подібного до 12-го ікосу в Акафісті Божої Матері: «*радуйся, Царствія Нерушимая стено*», саме й визначило назву легендарного софійського образу «*Нерушимою Стіною*». Дослідник припускав також, що певну роль у цьому відіграв зв'язок софійської Оранти з Влахернською Божою Матір'ю, захисницею стін Візантії [28, с. 72]⁴. В.М. Лазарев вважав, що в софійському написі йдеться про постійне перебування Бога посеред Марії, яка уподібнена *небесному граду*, з якого вийшов Христос на спасіння миру. Крім того, оскільки постать Богоматері символізує також «земну церкву», то напис у прихованій формі висловлює думку, що Бог постійно підтримує членів цієї церкви, яка знайшла у Марії свою заступницю [31, с. 30]. С.С. Аверинцев дав найбільш розгорнене тлумачення цього рядка, на основі ідеї Софії-Премудрості, як необхідного духовного принципу, а також смислу матеріального існування. У цих словах, – гадає він, – нерозривно поєднані такі значення: Богоматір – Градодержиця – Град – образ людської спільноти – церковна община – храмова будівля (згадаймо «*церков соборную*» в билині) – місто – земне місто Київ – космічний Дім Премудрості [2, с. 49].

Нюанси взаємозв'язків між цими образами, очевидно, викликали різночитання вже в середньовіччі, що своєрідно засвідчує «диспут» у нашій билині, саме з цього приводу, між Турицею та її «нерозумними» діточками. Тому й не дивно, що, як зауважувала Р.С. Липець, «*дослідники бачили у дівчині на стіні то уособлення самої стіни, то Богородиці-Нерушимої стіни в Києво-Софійському соборі (В.Ф. Міллер [42, с. 314–315]), то ікони з надвірної церкви на Золотих воротах Києва*» [33, с. 99] (остання, як відомо, була

присвячена Благовіщенню Богородиці («*Повість временних літ*» під 1037 р.) [53, с. 102]). Додамо до цього думку О.М. Веселовського, який, заперечуючи, що в билині йдеться про народне уособлення міської стіни, вважав, що насправді «*плаче і побивається Богородиця, “стена городовая”, тобто опора, оборона християн; так плачуть у грецьких піснях про падіння Візантії св. Іоанн Златоуст (або Богослов) та св. Софія. Епітет відділився від імені і став самостійним, дивовижним образом*» [14, с. 266].

Не можемо не зауважити про ще одну вірогідну ланку в ланцюгу між образами «міста-жінки» і «града-Богородиці». Найвірогідніше, набуття Богородицею символіки «міста», на яку, начебто, натякає і наша билина, не обійшлося без впливу такої богині-матері і водночас покровительки міст, як малоазійська (фрігійська) Кібела. Ця наша думка суголосна з висновками Ю.В. Павленка, який провів докладне зіставлення образу Богоматері-Софії з рядом архаїчних богинь-матерів, серед яких вказав і на Кібелу [49, с. 32–33, 35, 42–43]. У грецькій міфології вона зближувалася, а іноді ототожнювалася, з Реєю. Її також називали Ідейською матір'ю (від гори Іди [77, с. 338, прим. до вірша 611]), Великою матір'ю богів. У 204 році до н. е. її культ було запроваджено в Римі [76, с. 647]. Богиню зображували на колісниці, запряженій левом і левицею, а на голові в неї була корона у вигляді міської зубчастої башти (іл. 1), про що Лукрецій (I ст. до н. е.) у поемі «Про природу речей» писав:

Голову ей увенчали венком крепостным, указуя,

Что защищает она города на местах неприступных

[77, с. 75 (вірші 606–607)].

Інший поет, Овідій (I ст. до н. е. – I ст. н. е.) у «Фастах» докладно переповідає історію перевезення статуї богині до Риму і про започаткування на її честь Мегалезійських ігор [64, с. 307–312]⁵. Лукіан Самосатський (II ст. н. е.), розповідаючи про храм якоїсь асирійської богині в сирійському місті Гіераполі («Про сирійську богиню»), засвід-

⁴ Про історію культу Богоматері у Влахернах див. праці [28, с. 55–60; 35, с. 581–628; 78, с. 60–62].

⁵ Іноді уточнюють, що це зображення Кібели було власне каменем – уламком гори, яка вважалась житлом богині [88, с. 382; 86, с. 328].

Іл. 1. Кібела на колісниці. Римська статуя II ст. н. е. Бронза. Метрополітен-музей, Нью-Йорк (США). Фото Є. Архипової

чує, що її скульптуру несуть леви, а її голову прикрашає башта. Автор схилився до думки, що це Гера, утім, порівнюючи її з Реєю [36, с. 266]. Він також бачив у ній подібність з Афіною, Афродітою, Селеною, Немезідою та Мойрамі [36, с. 276].

У літературі знаходимо поодинокі згадування про те, що «оповідь про Успіння Богородиці» дуже подібна з давньосирійською історією про смерть богині Кібели, що дозволяє авторам замітки припустити, що християнські укладачі скористалися цим джерелом [81-а, с. 500]. Примітно також, що чи не найвідоміший із шиферних рельєфів, які походять з території Києво-Печерської лаври, зображує Кібелу, яка в лежачій позі (що нам нагадує іконографію Успіння Богородиці) їде на колісниці, запряженій левами. Фахівці вважають вірогідним, що, разом з іншими відомими місцевими рельєфами цієї ж техніки, це зображення прикрашало Успенський собор Лаври [24, с. 25, 27–28;

9, с. 102–105]. Зазначимо, що саме Успінню Богородиці, найімовірніше, була присвячена також церква Пирогощі [5, с. 4]. Одна з найпопулярніших версій, висловлена свого часу В.З. Завитневичем, назву Пирогощі виводить від грецького *πυρούτις* («наділена баштами», рос. – «снабженная башнями») від *πύργος* – башта, що «в переносному смислі, у застосуванні до ікони, могло означати те саме, що “Взбранная Воевода”» [19, с. 161]. Цю думку В.З. Завитневича щодо походження назви Пирогощі, підтримав Н.П. Кондаков, знайшовши серед зображень на візантійських монетах відповідний іконографічний тип Богородиці Оранти в оточенні кріпосних мурів Влахернського Константинопольського храму [28, с. 67, 72] (іл. 2). Нагадаємо, що мотив плачу жінки на міській стіні присутній також у знаменитому плачі Ярославни у «Слові о полку Ігоревім» [69, с. 48]. Можливо, цей образ якимось особливо кореспондує із згадуваною у фіналі «Слова» церквою Богородиці Пирогощої, з її імовірною символікою «міської башти, захисної стіни».

У зв'язку з проведеною нами паралеллю між двома божественними матерями й покровительками міст – Богородицею і Кібелою – не можемо не звернути увагу на думку С.С. Аверинцева про спорідненість Богородиці як «градохранительки» з язичницькою градохранителькою Афіною: «Богородиця вступає у спадкові права над епітетами язичницької Софії-Афіни: навіть воїнські, бранні функції списоносної Паллади знаходять свою відповідність у вшануванні “Взбранної Воеводи”» [2, с. 41]. Автор спирається на авторитет Н.П. Кондакова, який свого часу дійшов висновку про іконографічну схожість між візантійською Богоматір'ю та античною Афіною [2, с. 29; 28, с. 18].

Так або інакше, Богоматір, яка претендує на певну історичність, дуже пізно позичає функції язичницьких богинь-покровительок міст [порівн.: 67, с. 115]⁶, котрі у свою чергу можуть вважатися розвитком обоження Землі-території.

Ще більше деталізувати картину цього розвинення образу богині-населеної території ми можемо, звернувшись до такого за-

⁶ З погляду вторинної адаптації культу Богородиці та її іконографії в системі місцевих слов'янських вірувань цікаве зауваження, що Марія-Оранта зайняла місце «Великої Богині»-Землі, яка, зазвичай, зображувалася у вигляді жінки, котра стоїть з піднятими руками [31, с. 30].

Іл. 2. Монета Андроніка Палеолога (1282–1328). За Н.П. Кондаковим

гадкового персонажа нашої билини, як *Мати-Туриця*.

Переконаємося, що зв'язок між образами «жінки», «міста» і «тварини» для архаїчної традиції є цілком звичним, що засвідчують, зокрема, весільні теми у фольклорі. Якщо Богородиця, як зазначалося, зберегла в собі давнє, взяте з кола середземноморських традицій, сприйняття «міста», у якому був переосмислений образ «Матері-землі, території», то традиційний образ «дівчини, нареченої, жінки» набуває ще й теріоморфного (звіриного) втілення. В обрядових текстах молода може виступати як мисливська здобич прямо (як куниця, лисиця, ведмідь, тур) або опосередковано (як додаток до мисливського трофею). Наприклад:

Далеко чути, що Степасенько їде,
Ой лісом їде, на кунюньку стріляє
[22, с. 257 (№ 486)];

або:

Гордий молодець з страху вміває,
А чорний турець так промовляє:
«Небійся мене! Заб'єш ти мене!
Поїдеш же ти в неділю рано, –
Тогда ж ти мене та й постріляєш...
А за славоньку панну дістанеш»

[61, с. 325].

У весільній пісні золоті роги тура порівнюються з вінком нареченої:

Ходило, блудило гнідоє турятонько по бороньку,

Носило, красило золотії рижки на головці...<...>

Ходила, блудила красна дівчинонька по діброві,

Носила, красила рутвяний вінонько на головці...

[цит. за : 15, с. 54].

У нащадків дреговичів (на землях Турова) і в'ятичів до XX ст. зберігався дівочий головний убір з великими «турячими рогами» із соломи й тканини [59, с. 18–19]. Звертає на себе увагу старовинний рогатий головний убір заміжніх жінок, так звана «кичка», котру носили в Тульській, Рязанській, Калужській та Орловській губерніях (іл. 3) [25, с. 251]. У весіллі Українського Полісся назву «тур» зберіг плат молоді [59, с. 18–19].

З погляду сусідства турів і Богородиці в нашій билині цікавою є пісня, яку співали свідки після так званої «комори» – першої близькості молодого подружжя:

Ведуть тура з ложа,
За ним мати Божа,
Чи тур чи туриця,
Чи хороша молодиця?

[81, с. 82 (№ 235)]⁷.

«Тур» або «туриця» – це алегорія нареченої, а Богородиця виступає її покровителькою, як найвище уособлення жіночого начала.

Жінка, як і тварина, розумілася хтонічно, співвідносилася з нижнім ярусом світу. У російській весільній пісні співалося:

В кипарисне деревце было три угодьица:
Первое угодьице – трои пчелы ярые,
Другое угодьице – звончатые гусельцы,
Третье-то угоднице – душа красна девица

[15, с. 104].

В інших варіантах цих пісень з нижнім ярусом пов'язується шлюбне ложе або відзначається, що там «*горностаї гнездо свивал*» [цит. за: 23, с. 23]. Нагадаємо, що в нашій билині тури також пов'язані з низом світового дерева, адже раптово з'являються

Из-под той белой березы кудреватя,
Из-под чуднаго креста Еландиева

[52, № 194].

⁷ У випадку, якщо молода виявлялася «нечесною», могли заспівати: «Годувала мати бобра, шо у неї дочка добра. / Годувала мати тура, шо у неї дочка курва» [46, с. 180].

Ил. 3. Кичка рогата. Рязанська губернія. Кінець XIX – початок XX ст.

Таке суміщення землі, території, низу світового дерева з «твариною» й «жінкою», очевидно, могло відповідати двом послідовним етапам первісності: спочатку населена територія збігалася з окремим первісним тотемічним колективом і, таким чином, символічно «зливалася» з тотемом [68, с. 345–346]; згодом, з появою дуально-екзогамної організації, кожна з двох утворюючих її половин – родів (що жили нарізно і розумілись як окремі території) – починає до того ж асоціюватися з жінкою, матір'ю [55, с. 149–151]. Хоча не можна виключити й того, що це злиття відбулося вже в межах «стадного» тотемічного колективу з проміскуїтетом, обмеженим дією статевого мисливсько-виробничого табу, що, як релікт, було простежене в багатьох народів світу. Згідно з ним, статеві стосунки, заборонені в період полювання й підготовки до нього, дозволялися лише по закінченні ловів і були складовою тотеміко-оргіастичного свята на честь убитої на полюванні тварини [68, с. 435–442]. Згідно з Ю.І. Семеновим, до цих первісних свят сходять і такий загальнолюд-

ський момент весільної обрядовості, як саджання молодого подружжя на шкуру, шубу або килим [68, с. 441–442].

Обидва символічних розуміння населеної території – як «тварини-тотема» та як «жінки (матері, нареченої)» – певною мірою збереглися і в ментальному сприйнятті міста. Так, цикл історичних переказів про заснування Вільнюса князем Гедиміном пов'язує із зручними мисливськими угіддями виникнення міст Трок і Вільні (Вільнюса). Останньому передувало вполювання князем тура [20, стб. 261]. Так само, з убивства на полюванні тура воєводою Драгошем бере початок зображення історії Молдавської землі [71, с. 57–58]. Щодо походження Києва, то в літописах перші князі-поляни, зокрема й сам Кий, іноді називаються звіроловами⁸, що, очевидно, має підкреслювати їхню легітимність. У річищі цієї «мисливсько-урбаністичної» образності цілком органічним виглядає деталь одного з варіантів нашої билини, відповідно до якої, «золоторогі тури» з'являються не з-під берези – образу «світового дерева», а безпосередньо з-під міської стіни, адже символічно ці стіни якраз «виростають» з мисливської жертви тварини:

А й у нас было во городи во Киеви,
А как с-под этой-то стены городовыя
Выходило два тура златорогия...

[48, т. 2, с. 681 (№ 181)].

Застосування щодо Києва матрімоніального мотиву читається в «Слові о полку Ігоревім», в епізоді про «сватання Всеслава». Слова поеми «*връже Всеславъ жребий о дѣвицю себѣ любу*» [69, с. 45], на думку Б.О. Рибаківа, відносяться до 1068 року, «коли визволений князь міг вибирати собі будь-яке місто, будь-яку “дѣвицю”» [66, с. 40–41]. Як відомо, його вибір було зроблено тоді на користь «дѣвиці-Кієва» [63, стб. 161]. Додамо, що зображенням Всеслава у «Слові» та його билинного відповідника Волха Всеславича притаманні яскраво виражені мисливсько-вовкулацькі риси [56, с. 91–93]. Поєднання образу діви не лише з нижнім ярусом світу, а саме з основою, «подолом» міста підкреслює поодинокий варіант билини, яку розглядаємо, у котрому Дѣвиця з книгою перебуває саме біля підніжжя

⁸ «Бяше около града лѣсъ и боръ великъ, и бяху ловяща звѣрь, бяху мужи мудри и смыслени, нарицахуся поляне» [53, с. 13]. «Званъ бысть градъ великимъ княземъ во имя Кия, его же нарицають тако перевозника бывша; ингы же: ловы дѣяше около города» [47, с. 103].

міської стіни, що в результаті дає повне злиття городової стіни і Діви, яка плаче:

Как мы видели над Киевом дивным дивно:
Под тоей ли стены городовья,
Как ходит девица душа красная,
Во руках держит книгу Леванидову,
Не столько она читает, вдвоем она плачет
[50, № 29].

Збіг між мисливськими (тотемічними за витоками) та шлюбними мотивами стосовно подій заснування міста можна простежити в «Сказании о построении града Ярославля» XVIII ст., що взяло за основу якісь давніші місцеві перекази. Тут розповідається про те, як Ярослав Мудрий, перебуваючи на ростовському княжінні, двічі відвідав селище «Медвежий Угол». Під час другого приходу князь перемиг випущеного на нього місцевими мешканцями з клітки «*лютого зверя*» – очевидно, ведмедя, – заклав церкву Святого Іллі та заснував град свого імені [32, с. 6–11]. Присвята князем церкви св. Іллі, що нагадує нам про сина Ярослава – Іллю – від невідомої за ім'ям першої дружини, може відповідати відомій князівській традиції заснування церкви на честь патрона новонародженого сина на місці, пов'язаному з його матір'ю [27, с. 103]. Це приводить нас до висновку, що в подіях «Сказання» знайшло своєрідне відображення відоме з етнографії мисливських народів «ведмеже свято», що являло собою вшанування родом своїх зятів, яким і надавалося почесне право вбити спеціально вирощеного ведмедя [55, с. 141–144]. Саме у весільній традиції Ярославщини наречену називали «*ведмедицею*»⁹. Триєдиний комплекс «полювання-шлюб-встановлення влади (заснування міста)» завершувався закладенням Ярославля [57, с. 51–61].

Спеціальний зв'язок колективних жертвоних – за походженням тотемічних – трапез із вшануванням Богородиці виявляє архаїчне «свято Барана» у с. Большая Будогощь (колишньої Череповецької губ.). За традицією,

ще в першій чверті XX ст., на свято Успіння Богородиці (15 серпня за ст. ст.) у цьому селі збиралися навколишні мешканці й приводили баранів, яких різали й варили у великих казанах, а потім роздавали м'ясо всім присутнім. За місцевими переказами, колись на це місце приходив бик, а, згідно з іншими варіантами оповідей, – олень, який, нібито, сам віддавав себе в жертву. Лише згодом їх, начебто, замінив баран [18, с. 89, 91, 95]. У народній традиції образи бика (тура) і оленя часто між собою змішуються. Так, в одному з варіантів билини «Василий Игнатьевич и Батыга» в запису О.Ф. Гільфердінга вже звичні для нас тури називаються «*гнедые туры олени златорогие*» [48, т. 3, с. 359, № 258]. Таке саме поєднання демонструє й галицька колядка:

Дивное зверя тура-олень,
Шо на головце девять рожечков,
А на десятом терем збудован,
А в том тереме кречна панночка...

[84, № 21]¹⁰.

У зв'язку із жертвою оленя, приуроченою до Успіння Богородиці, пригадується образ грецького Актеона, якого богиня Артеміда (римська Діана) перетворила на оленя, після чого його розірвали власні собаки [74, с. 56; 6, с. 35 (кн. II, 4)]¹¹. До того ж, згідно з Д.Д. Фрезером, свято Успіння Богородиці в серпні витіснило свято Діани [86, с. 338]¹². Сама ж Артеміда (Діана), за ознакою хтонізму, зіставляється з малоазійською Кібелою [75, с. 107]. А, за «Фастами» Лукреція, Велика Мати захищала не лише людей, але й диких звірів [77, с. 74 (I, 596–599)]. Історик релігій Л.Я. Штернберг неодноразово підкреслював, що Кібела, як і решта «Великих матерів», перед тим, як стати захисницею землеробів та їхніх поселень, була богинею полювання. Кібела аж до історичних часів вважалася покровителькою диких звірів: левів, ведмедів, пантер тощо, будучи територіально пов'язаною переважно з горами [88, с. 385–417; порівн.: 62, с. 78], тобто

⁹ «Свекор-батька говорит: “Нам медведицу вядут!” / <...> / А свекровка говорит: “Людоедицу вядут!”» [80, с. 276 (№ 1280), Ярославская обл.].

¹⁰ Пор.: [61, с. 323–325]. Утім, не можемо не помітити подібність цього диво-звіра з тим, на якому сидить розпусна жінка-Вавилон в «Об'явленні Іоанна Богослова»: «*І побачив я жінку, що сиділа на червоній звірині, переповненій іменами богозневажними, яка мала сім голів і десять рогів. А жінка була одягнена в порфіру й кармазин <...> А на чолі її було написано ім'я, таємниця: “Великий Вавилон, – мати розпусти й гидоти землі”*» [Об. гл. XVII].

¹¹ Про розігрування жертвопринесень оленя у зв'язку з культами діонісійського типу див.: [55, с. 168–173].

¹² Згідно з В.П. Петровим, у російських мисливських замовляннях за образом Богородиці розшифровується «лісова мати звірів» [54, с. 115].

нецивілізованою місцевістю, де ці тварини водилися. Утім, Ж.-П. Вернан, на прикладі іншої повелительки тварин, – тієї ж Артеміді, – намагався показати, що це була, скоріше, межова, посередницька функція богині, між «чужим» (диким) і «своїм», які вона згодом об'єднає під своєю егідою в соціальних новоутвореннях – містах [13-а, с. 13–14, 21–24]¹³.

З точки зору переходу до такої інтеграції, нашу увагу привертає і «свято Барана» в Будогощі, в описах якого виразно проступає тема шанування «чужого» – гостя. Зокрема, тут дотримувалися звичаю при розподілі м'яса першими годувати чужоземців, потім прочан і жебраків, і в останню чергу весь народ [18, с. 90]. Цікавим є переказ про те, що це свято пішло від того, що загубився баран саме в якогось торговця [18, с. 89], а торговців, купців на Русі називали *гостями*, що, власне, і відповідає наявному в назві села кореню *-гощ-*. І, нарешті, саме торгову складову свята підкреслює зауваження однієї місцевої селянки: «ведь сколько на эти праздники всякого товара привозили, возами вся площадь была заставлена и чего, чего тут не было, и ситцы, и баранки, и сласти, и все, что нужно» [18, с. 98]. З одного боку, це свято було так званою *Успенщиною*, яка відносилася до числа відомих на Русі закритих *братчин* [72, с. 80]. Їхнє походження бачать у тотемічній трапезі первісного мисливського колективу [18, с. 96, 97; 21, с. 130–131]. З другого, саме від запрошення на такі бенкети гостей, – судячи із самого терміна, – походить визначення купця як «гостя», і це осереддя «пиру», пов'язаного з божеством плодючості – первинно тотемом, – могло нести в собі ідею «протоміста». Згадаймо, наприклад, такі священні міста полабських слов'ян, як Ради(гощ) і Воле(гощ) [37, с. 56–57]. Початково неекономічний характер прийомів-пригощань, які лише згодом переросли в торгівлю, підкреслювала О.М. Фрейденберг [84, с. 89–94], а М.І. Кулішер уважав, що першим торговим актом була купівля жінки, дружини [30, с. 196]. Вище ми згадували, як мис-

ливські народи влаштовували ведмежі свята на честь зятів роду [55, с. 142.], у зв'язку з чим і дівчина «на виданні» називалася «*ведмедичею*». Загальновідомо, що на зміну звичаю викрадення нареченої, яке нагадує полювання на дичину, приходять більш цивілізоване її викупування [60, с. 234]. Це залишається в поширеній формулі сватання: «у вас – товар, у нас – купець», а стосовно ярмарків на Україні дізнаємося, що, власне на них парубки і приглядали собі майбутніх дружин. Отже, перед нами цілком зрозуміла тенденція від ще дородового причастя тотему до неекономічного, насамперед шлюбного, обміну із сусідами, і згодом – до утворення нових, торгових, зв'язків, що становили передумову виникнення міст. Це, буквально, відповідає образу раннього міста, змальованому Ф. Енгельсом: «*Недарма височать грізні стіни довкола нових укріплених міст: у їхніх ровах зяє могила родового ладу, а їхні башти впираються вже у цивілізацію*» [89, с. 170]. У свою чергу саме потребами розширення обміну, напевно, викликаються до життя ремісничі й торгові корпорації, які приходять на зміну колишнім органічним колективам [17, с. 217], хоча й використовують для свого згуртування традиційні інституції, на зразок згаданих братчин [10, с. 59].

Очевидно, саме з явищами такого порядку, наскільки можемо судити з присутності того самого кореня *-гощ-*, якимось чином була пов'язана і Успенська церква *Пирогоща* на київському Подолі, назву якої, імовірно, було перероблено з грецького «пірготіс» [40, с. 122–126]. Отже, повертаючись до нашої білини, можемо відзначити, що Мати-Туриця не випадково знає, що відбувається з Дівостоїною-Богородицею, адже для останньої, як гадаємо, вона є родоначальницею. Вони – стадії одного образу. Цей жіночий персонаж пройшов тривалий шлях перетворень, який, по суті, є зліпком еволюції форм співжиття людей в їхньому духовному осмисленні¹⁴. Найцікавіше, мабуть, те, що, хоча Богоматір є

¹³ Промовистою ілюстрацією саме цього переходу від хтонічної годувальниці всього живого до захисниці міст є, зокрема, скульптура Артеміді (Діани) Ефеської – римська копія з грецького оригіналу епохи еллінізму (III–II ст. до н. е.) – у вигляді багатогрудої жінки, одяг якої щільно вкритий зображеннями всіляких тварин, а голова прикрашена миською баштою [75, с. 108].

¹⁴ Інакше кажучи, баштоподібна корона Кібели приховує в собі більш давню, подекуди традиційну, жіночу красу у вигляді рогів. Зауважимо також, якщо теріоморфність звичайної жінки підкреслювалася вищенаведеними головними уборами з рогами, то її «градоподібність» відбилася в російській назві жіночого головного убору – «город», а також у приказці, яку наводить С.Ю. Неклюдов: «Баба идет – красивая, как город» [29, с. 238; 44, с. 8].

штучною і крайньою ланкою в цьому ланцюгу – від тотема (тура) до образу богині-града, утім, народне чуття безпомилково знайшло для неї місце в комплексі традиційних уявлень, прийнявши її як свою.

Об'єднання в билині *Туриці та Богородиці (Діви-стіни)* у зв'язку з пророкуванням, акцентує їхній спільний стосунок до галузі сокровених знань. Образ віщої Туриці вже сам по собі поєднує дві традиційні ідеї: про таємне відання, притаманне тваринам [33, с. 99], та про глибинну мудрість як властивість жінки [1, с. 28]. Очевидно, спільним знаменником для «тваринної» та «жіночої» іпостасей таємниці залишається хтонізм, отже, зв'язок з потойбіччям.

Примітно, що в обряді часів Другої світової війни прилучення книги до землі також надає пророчої функції саме жінкам. Власне, вони, завдяки своїй символічній спорідненості із землею, стають речницями землі у функції пророчиці, озвучують те, що могла б сказати, якщо б говорила, сама земля. У билині замість землі пророкує Туриця – іпостась землі та передтеча образів «міста» та Богородиці. Активує цю пророчу функцію землі заковування книги, і без такої дії ця «реакція» пророкування не відбулася б. Причому, чи то земля мала «розкодувати» майбутнє, приховане в книзі, чи – більш імовірно – книга мала стати «ключем до шифру» майбуття, відомого лише землі. Принаймні, пересвідчуємося, що в цьому обряді наявна ідея посередництва книги між потойбіччям і людьми. Отже, як образ, книга може бути визнана «потойбічною» або «хтонічною», тобто – однієї природи із «землею», а через неї також символічно спорідненою з «Турицею», «Дівою-містом, стіною» і Богородицею.

Асоціація билинної Діви-стіни-Богородиці із центральним образом Київської Софії – «Нерушимою стіною», а також зв'язок нашого персонажа саме з книгою, приводить нас до думки, що постать «Діви», яка читає, плаче над книгою, заковує книгу, могла відбивати характерне поєднання Діви Марії з ідеєю Мудрості – Софії. Не випадково, наприклад, слово *Андрія Критського*, що читається на Успіння, так звертається до Марії: «*Ты, воистину, живая книга духовного Слова, без слова написанного в Тебе животворящей тростью*

Святого Духа. Ты одна – воистину написанная богом книга Нового Завета, который Бог прежде заключил с людьми» [70, с. 93]. У своєму ґрунтовному дослідженні історії поєднання образів Софії та Марії Т. Шипфлінгер зазначає, що «*іконографічно єдність Софії і Діви чудово зображується на багатьох картинах, де Діва Марія тримає в руках або на колінах книгу, як це можна бачити на багатьох зображеннях Благовіщення*» [87, с. 395]. Отже, якщо, насправді, присутність книги у билині також вказує на те, що Богородиця тут є втіленням Софії, то чи не може що-небудь привнести в наше розуміння Софії ця билина? Що в цьому плані, наприклад, підказують нам дії з книгою як у билині, так і в обряді?

Книга, що заковується задля розкриття пророчої здібності Землі, по суті, має допомогти розкритися духовній складовій Землі, прихованому в ній знанню, що знову нам нагадує про Мудрість-Софію. У присвяченій Софії філософській літературі, особливо російській, неодноразово висловлювалися здогадки як про генетичний зв'язок цього образу з архаїчною богинею-Землею [87, с. 216, 221], так і про його більш пізні уособлення Марією [87, с. 39, прим. 2; 235, 254, 255, 257, 298, 392–396]. У світовому фольклорі, як ми вже згадували, жінка є «хтонічною». Вона або втілює свій (материнський) рід у його злитті з територією, або рід чужий, – ніби потойбічний. Під впливом тотемізму «мати-рід-територія» набувала рис тварини (згадаймо Мати-Турицю в билині). Очевидно, чи не найпомітнішою спільною таємничою рисою образів жінок, самиць та Землі є їхня здатність народжувати. Істоти й рослини з'являються зі світу невидимого. Таку ж причетність до непізнанного – ноумену, потойбіччя, закордоння «свого» – виявляє і фольклорна наречена. Казкова діва, до якої сватається герой, зазвичай, виявляє ворожість іншого світу, намагаючись згубити чужинця загадуванням важких загадок і завдань [62, с. 298, 305, 328]. Як результат, оволодіння жінкою, її «пізнання» чоловіком опиняється навіть термінологічно тотожним самому «пізнанню» в розумінні набуття мудрості [1, с. 96–97]. Звісно ж, загадування фольклорною дівою – образом Землі, – загадок має свідчити, що сама вона знає на них відповіді, отже, є втіленням мудрості.

Характер цієї діви, до якої, ризикуючи своїм життям, сватається незнайомиць, нагадує нам норовливу й небезпечну цнотливицю Артеміду. Саме вона опікується дівчатами до їхнього вступу в шлюб. Уже тут виявляється її роль наставниці у прищепленні суспільних норм. Готуючись до вінця, юнки, на честь богині-ведмедиці, наряджаються у ведмедів і називаються «ведмежатами» [13-а, с. 17; 88, с. 481]. Можливо, вищенаведена образна назва дівчини-нареченої на півночі Русі «ведмедицею» також має ініціативне походження. Таке саме припущення можна зробити й стосовно наречених-«туриць» південно-руських земель. Чи не їхнє «тотемічне» дитинство уособлюють «тури-малі діточки» біля Матері-Туриці в нашій билині? Щодо слов'янського персонажа, відповідного войовничій діві-напівведмедиці Артеміді, то певну паралель вбачаємо в легендарній «Девке-Турке» – насильниці, під копитами якої нібито провалився під землю Кітеж – місто, що, за легендами, колись існувало у Світлоярському урочищі Нижньогородської губернії. В.Л. Комарович вважав, що ім'я «Турка» походить не від етноніма, а від тварини – тура [26, с. 10–11] ¹⁵. Нагадаємо, що саме з ворожим нашестям пов'язане і «ховання» в землю книги як у билині, так і в обряді, причому, у билині це дійство розтлумачує Туриця. Усупереч традиційному погляду на землю, як однозначно ворожу до міста (Кітежа) стихію, яка його поглинає, зробимо припущення, що такий сюжетний хід зумовлений тим, що образ давнього міста не втратив генетичного зв'язку з образом землі-території, породженням якого насправді він є. Тобто зникнення міста під землею у витоках може мати навпаки – «постання» із землі. Влада цього образу Землі над містом зберігається навіть у сваволі хтонічної Дівки-Турки. Фокус залишається

в лінії горизонту – кордоні між надземним й підземним світами, який Дівка-Турка «тримає». Так само, як і грецька Артеміда, Туриця, або Девка-Турка, залишається істотою кордону між поцейбіччям і потойбіччям, а отже, несе в собі ідею «міри» ¹⁶. І саме ця ідея міри, мірила, необхідна насамперед у справі майстра, у будівництві міста, а зрештою, космосу, як переконливо показав С.С. Аверинцев, була провідною в образі Софії [2, с. 30–31, 41 та ін.].

Збережена нашим билинним заспівом свіжість фарб цього перетворення – із втілення хтонізму (Туриця) на творчу Софію (Діва-стіна, книга) – зумовлюється тим, що тривала еволюція цих образів для всього людства на руському ґрунті «стиснулася» лише у чверть століття. Ще приблизно в 1010 році Ярослав Володимирович на далеких обширах Ростовської землі долучився до «прасофійних» реалій мисливсько-шлюбного ритуалу, у якому протиставлений князю звір символізував хтонічну, ведмежу іпостась його нареченої. Ярослав ніби власноруч відтворив якийсь обряд, пов'язаний з «ведмедицею-Артемідою» ¹⁷, а згодом на місці жертви-весілля здійснив заснування міста Ярославля як першу цивілізаційно-софійну дію на шляху до створення Софії Київської (1037) – символу непорушного «граду Божого».

Закладена в праматерях Софії стихійність і чужість насправді свого часу переробляються в конструктивність [13-а, с. 14, 19, 20, 23–26 та ін.]. Архаїчний світогляд взагалі виявляється доволі толерантним, і «чуже» може перетворювати на «своє» [16, с. 30–38]. Близький до цього і погляд літописця-християнина, котрий нашестя іноземців вважає справедливим покаранням від свого Бога за гріхи: «Наводить бо богъ по гнѣву своему иноплемьники на землю, и тако

¹⁵ «Город, милье, скрылся от Девки-Турки. Прискакала сюда на коне Девка-Турка, где ни прыгнет – ямы стоят, как погребы. Набежала на святой город, а он у ней под копытами и провалился; и стало над ним Светлое озеро». Записано на Світлоярі 1926 року [26, с. 10].

¹⁶ Щодо Артеміди як «початку миру» – встановлення міри соціальної, – цікава молитва, що звучить в Аристофановій «Лісістраті»: «О Артеміда, охотниця славная, / К нам приди, дева лесов! / Мира желанного, доброго, долгого, / Радости долгой, согласия вечного / Нам положи начало! / Пусть лукавство лисье, норов волчий / Навсегда теперь забудем мы! / Приди же, приди же, / Дева-охотница!» (1291–1299) [7, с. 344].

¹⁷ Додамо, що, згідно зі «Сказанием о построении града Ярославля», під час першого приходу Ярослава в «Медвежий Угол», він приймає у мешканців поселення цілком язичницьку клятву біля ідола Волоса: «И людиши сии клятвою у Волоса обеща Князю жити в согласии и оброцы ему даяти» [цит. за: 32, с. 7].

скрушенымъ имъ въспоманутся къ богу» [53, с. 112]¹⁸. Отже, «немає лиха без добра». Відповідно, руські князі досить просто констатували, що «миръ стоить до рати, а рать до мира» [63, стб. 364]¹⁹, будучи переконаними в закономірності зміни цих станів. У білині всі колишні й сучасні іпостасі образу Землі – і Туриця, і Діва-міська стіна, і книга, і сама Богородиця (Софія?), – знову об'єднуються в

критичну (межову) хвилину ворожої навали. Вони повертаються у вихідну точку єдиного образу Землі, якому своя власна доля відома наперед. З погляду архаїчного світогляду, це саме той критичний момент космотворення (подібний до новорічного оновлення світу), у який з хаосу постає порядок і який, зазвичай, супроводжується ритуалами ворожіння про майбутнє.

Література

1. *Аверинцев С.С.* К истолкованию символики мифа об Эдипе // Античность и современность. К 80-летию Ф.А. Петровского. – М., 1972. – С. 90–102.
2. *Аверинцев С.С.* К уяснению смысла надписи над конхой центральной апсиды Софии Киевской // Древне-русское искусство. Художественная культура домонгольской Руси. – М., 1972. – С. 25–49.
3. *Адрианова-Перетц В.П.* Очерки поэтического стиля Древней Руси. – М. ; Ленинград, 1947.
4. *Азбелев С.Н.* Неопубликованные записи былин // Фольклор и историческая действительность. – Ленинград, 1981. – (Серия «Русский фольклор», т. 20). – С. 162–195.
5. *Антонин, иеродиакон.* Киево-Подольская Успенская соборная церковь. – К., 1891.
6. *Апулей.* Метаморфози, або золотий осел / пер. Й. Кобів, Ю. Цимбалюк. – К., 1982.
7. *Аристофан.* Избранные комедии / пер. с древнегреч. А. Пиотровского, предисл. В. Ярхо, коммент. А. Пиотровского и В. Ярхо. – М., 1974.
8. Архангельские былины и исторические песни, собранные А.Д. Григорьевым в 1899–1901 гг. – М., 1904. – Т. 1.
9. *Архипова Є.І.* Про сюжети рельєфів XI–XIII ст. з Києво-Печерського монастиря // Археологія. – К., 1990. – № 1. – С. 102–105.
10. *Балушок В.* Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. – К., 1993.
11. *Белецкий А.А.* Греческие надписи на мозаиках Софии Киевской // *Лазарев В.Н.* Мозаики Софии Киевской. – М., 1960. – С. 159–192.
12. Былинная традиция на Белом море (Из отчетов о поездках А.В. Маркова и А.Д. Григорьева) // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. – СПб., 1900. – Т. 5. – С. 640–653.
13. Великорусские народные песни / изд. А.И. Соболевским. – СПб., 1895. – Т. 1.
- 13-а. *Вернан Ж.-П.* Смерть в очах. Втілення потойбічного світу в античній Греції. Артеміда, Горгони. – К., 1993.
14. *Веселовский А.Н.* Южнорусские былины. III–XI // Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. – СПб., 1884. – Т. 36. – № 3. – 410 с.
15. *Виноградова Л.Н.* Зимняя календарная поэзия западных и восточных славян, генезис и типология колядования. – М., 1982.
16. *Геннеп А., ван.* Обряды перехода: систематическое изучение обрядов / пер. с франц. – М., 2002.
17. *Гуревич А.Я.* Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе. – М., 1970.
18. *Дуйсбург А.Я.* Праздник «Барана» в деревне Б. Будогощь // Советская этнография. – М. ; Ленинград, 1933. – № 5–6. – С. 89–98.

¹⁸ «Повість временних літ» під 1068 р.

¹⁹ Іпатіївський літопис під 1148 р.

19. *Завитневич В.З.* К вопросу о происхождении названия и местоположении киевской церкви «Святой Богородицы Пирогощей» // Труды Киевской духовной академии. – К., 1891. – № 1. – С. 156–164.
20. Западнорусские летописи // Полное собрание русских летописей. – СПб., 1907. – Т. 17.
21. *Зеленин Д.* Древне-русская братчина, как обрядовый праздник сбора урожая // Сборник Отдела русского языка и словесности АН СССР (Сборник статей в честь А.И. Соболевского). – Ленинград, 1928. – Т. 101. – № 3. – С. 130–136.
22. Золотослов. Поетичний космос Давньої Русі / упорядкув. та перекл. М. Москаленка. – К., 1988.
23. *Иванов В.В., Топоров В.Н.* Исследования в области славянских древностей. – М., 1974.
24. *Килессо С.К.* Киево-Печерская лавра. Памятники архитектуры и искусства. – М., 1975.
25. Кичка // Большая советская энциклопедия. – М., 1973. – Т. 12. – С. 251.
26. *Комарович В.Л.* Китежская легенда. Опыт изучения местных легенд. – М. ; Ленинград, 1936.
27. *Комарович В.Л.* Культ рода и земли в княжеской среде XI–XIII вв. // Труды Отдела древнерусской лит-ры Ин-та русской лит-ры (Пушкинского дома) АН СССР. – М. ; Ленинград, 1960. – Т. 16. – С. 84–104.
28. *Кондаков Н.П.* Иконография Богоматери. – Петроград, 1915. – Т. 2.
29. *Костомаров Н.* Славянская міфологія // Етнографічні писання Костомарова. – К., 1930. – Т. 25.
30. *Кулишер М.И.* Очерки сравнительной этнографии и культуры. – СПб., 1887.
31. *Лазарев В.Н.* Мозаики Софии Киевской / с приложением статьи А.А. Белецкого о греческих надписях на мозаиках. – М., 1960.
32. *Лебедев А.* Храмы Власьевского прихода в г. Ярославле. – Ярославль, 1877.
33. *Липец Р.С.* Образ древнего тура и отголоски его культа в былинах // Славянский фольклор. – М., 1972. – С. 82–109.
34. *Лихачев Д.С.* «Пирогощая» «Слова о полку Игореве» // *Лихачев Д.С.* «Слово о полку Игореве» и культура его времени. – Ленинград, 1978. – С. 211–228.
35. *Лопарев Хр.* Старое свидетельство о Положении ризы Богородицы во Влахернах в новом истолковании приминительно к нашествию русских на Византию в 860 году // Византийский временник. – СПб., 1895. – Т. 2. – Вып. 4. – С. 581–628.
36. *Лукиан.* Собрание сочинений : в 2 т. – М. ; Ленинград, 1935. – Т. 2.
37. *Любавский М.* История западных славян. – М., 1918.
38. *Мавродин В.В.* «Тур», «лютый зверь» и «пардус» древнерусских источников // Исследования по отечественному источниковедению. – М. ; Ленинград, 1964. – С. 483–487.
39. *Максимов В.* Туры мои златорогие. – Ленинград, 1989.
40. *Мальшевский И.И.* О церкви и иконе св. Богородицы под названием «Пирогощи», упоминаемых в летописях и в слове о Полку Игореве // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1891. – Кн. 5. – С. 113–133.
41. *Миллер В.Ф.* Новые записи былин в Якутской области // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. – СПб., 1900. – Т. 5. – С. 69–74.
42. *Миллер В.* Очерки русской народной словесности. Былины. I–XVI. – М., 1897.
43. Народные песни Галицкой и Угорской Руси / собр. Я.Ф. Головацкий, предисл. и объясн. О.М. Бодянский. Ч. 2. Обрядные песни // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1864. – Кн. 1.
44. *Неклюдов С.Ю.* «Баба идет – красивая, как город...» // Живая старина. – М., 1994. – № 4. – С. 8.
45. *Неклюдов С.Ю.* Ч у д о в былине // Труды по знаковым системам. IV (Ученые записки Тартуского государственного университета. – Вып. 236). – Тарту, 1969. – С. 146–158.
46. *Несен І.І.* Весільний ритуал Центрального Полісся: традиційна структура та реліктові форми (середина XIX – XX ст.). – К., 2005.

47. Новгородская Первая Летопись старшего и младшего изводов. – М. ; Ленинград, 1950.
48. Онежские былины, записанные А.Ф. Гильфердингом летом 1871 года : в 3 т. – М. ; Ленинград, 1949–1951.
49. Павленко Ю.В. Софиологические аспекты мировой культуры // Софія. – К., 2005. – № 1. – С. 26–51.
50. Песни, собранные П.Н. Рыбниковым. – М., 1861. – Ч. 1.
51. Песни, собранные П.Н. Рыбниковым. – М., 1862. – Ч. 2.
- 51-а. Песни, собранные П.Н. Рыбниковым. – Петрозаводск, 1864. – Ч. 3.
52. Песни, собранные П.Н. Рыбниковым : в 3 т. – М., 1910. – Т. 2.
53. Повесть временных лет. – М. ; Ленинград, 1950. – Ч. 1.
54. Петров В.П. Заговоры // Из истории русской советской фольклористики. – Ленинград, 1981. – С. 77–141.
55. Петров В. Опыт стадийного анализа «охотничьих игрищ» (К постановке вопроса) // Советская этнография. – М. ; Ленинград, 1934. – № 6. – С. 140–177.
56. Писаренко Ю.Г. Велес-Волос в язичницькому світогляді Давньої Русі. – К., 1997.
57. Писаренко Ю.Г. До питання про першу сім'ю Ярослава Мудрого // Археологія. – К., 1995. – № 1. – С. 51–61.
58. Писаренко Ю.Г. Книга – больше, чем книга (Два случая ритуального уничтожения книг) // Ruthenica. – К., 2010. – Т. 9. – С. 49–56.
59. Пономар Л. Назви одягу Західного Полісся. – К., 1997.
60. Пономарьов А. Українська етнографія. Курс лекцій. – К., 1994.
61. Потєбня А.А. Объяснения малорусских и сродных песен. II. Колядки и щедровки. – Варшава, 1887.
62. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – Ленинград, 1986.
63. Полное собрание русских летописей. – 2-е изд. – М., 2001. – Т. 2. Ипатьевская летопись.
64. Публий Овидий Назон. Элегии и малые поэмы / пер. с лат., сост. и предисл. М. Гаспарова. – М., 1973.
65. Русские народные баллады / вступ. статья, подг. текста и примеч. Д.М. Балашова. – М., 1983.
66. Рыбаков Б.А. Петр Бориславич: поиск автора «Слова о полку Игореве». – М., 1991.
67. Свенцицкая И.С. Протоевангелие Иакова // Апокрифы древних христиан. Исследование, тексты, комментарии. – М., 1989. – С. 101–129.
68. Семенов Ю.И. Как возникло человечество. – М., 1966.
69. Слово о полку Игореве. – М., 1987.
70. Скабалланович М. Успение Пресвятой Богородицы. – К., 2004.
71. Славяно-молдавские летописи XV–XVI вв. – М., 1976.
72. Снегирев И.М. Русские простонародные праздники и суеверные обряды. – М., 1839. – Вып. 4.
73. Сумцов Н.Ф. Тур в народной словесности // Киевская старина. – К., 1887. – Январь. – С. 65–90.
74. Тахо-Годи А.А. Актеон // Мифы народов мира. Энциклопедия : в 2 т. – М., 1987. – Т. 1. – С. 56–57.
75. Тахо-Годи А.А. Артемида // Мифы народов мира. Энциклопедия : в 2 т. – М., 1987. – Т. 1. – С. 107–108.
76. Тахо-Годи А.А. Кибела // Мифы народов мира. Энциклопедия : в 2 т. – М., 1987. – Т. 1. – С. 647.
77. Тит Лукреций Кар. О природе вещей / пер. с лат. Ф. Петровского. – М., 1983.
78. Толочко О.П. Влахернська легенда у Києво-Печерському Патеріку і Кловський Стефаніч монастир // Археологія. – К., 1991. – № 2. – С. 58–68.

79. *Топорков А.Л.* Материалы по славянскому язычеству (культ Матери-сырой земли в дер. Присно) // Древнерусская литература. Источниковедение. Сборник научных трудов. – Ленинград, 1984. – С. 222–233.

80. Традиционные обряды и обрядовый фольклор русских Поволжья / сост. Г. Шаповалова и Л. Лавреньева. – Ленинград, 1985.

81. Українські сороміцькі пісні / упоряд. М.М. Красилова. – Харків, 2003.

81-а. Успение Богородицы // Атеистический словарь. – М., 1983. – С. 500.

82. *Успенский Б.* Мифологический аспект русской экспрессивной фразеологии // Анти-мир русской культуры. Язык, фольклор, литература. Сборник статей. – М., 1996. – С. 9–107.

83. *Франк-Каменецкий И.Г.* Отголоски представлений о матери-земле в библейской поэзии // Язык и литература. – Ленинград, 1932. – Т. 8. – С. 121–136.

84. *Фрейденберг О.М.* Введение в теорию античного фольклора. Лекции // *Фрейденберг О.М.* Миф и литература древности. – М., 1998. – С. 7–222.

85. *Фрейденберг О.М.* Въезд в Иерусалим на осле // *Фрейденберг О.М.* Миф и литература древности. – М., 1998. – С. 623–665.

86. *Фрэзер Д.Д.* Золотая ветвь. – М., 1983.

87. *Шинфлингер Т.* София-Мария. Целостный образ творения. – М., 1997.

88. *Штернберг Л.Я.* Эволюция религиозных верований. Лекции // *Штернберг Л.Я.* Первобытная религия в свете мифологии. – Ленинград, 1936. – С. 241–531.

89. *Энгельс Ф.* Происхождение семьи, частной собственности и государства. – Ленинград, 1950.

ВПЛИВ СИСТЕМИ ТРЬОХ ВІКІВ КРИСТІАНА ТОМСЕНА НА ПОБУДОВУ МУЗЕЙНИХ ЕКСПОЗИЦІЙ

Альона Тронь
старший науковий співробітник
Науково-експозиційного відділу МІДЦ

Коло наукових зацікавлень:
історія України, археологія,
історія Другої світової війни

Іван Радомський
старший науковий співробітник
Науково-експозиційного відділу МІДЦ

Коло наукових зацікавлень:
археологія, неоліт, енеоліт

У статті розглянуто вплив Крістіана Юргенсена Томсена на розбудову музейних експозицій історичного профілю.

Ключові слова: К. Томсен, експозиція, археологія, Система Трьох Віків.

В статье рассматривается влияние Кристиана Юргенсена Томсена на развитие музейных экспозиций исторического профиля.

Ключевые слова: К. Томсен, экспозиция, археология, Система Трех Веков.

This article is devoted to the consideration of the Christian Jürgensen Thomsen's influence on the development of historical museum exhibitions.

Keywords: Ch. Thomsen, Exhibition, Archeology, Three-Age System.

Перші європейські музеї, що відчинили свої двері широкому загалу, не були пристосовані для пересічного відвідувача. Спочатку це було нагромадження абсолютно різних предметів у скарбницях з метою їх збереження [8, с. 108]. Згодом це перетворилося на колекціонування й представлення цих матеріалів публіці. Ще у XVIII ст. до складу багатьох зібрань природничо-історичних музеїв входили археологічні колекції, але розвиток науки посприяв їхньому відокремленню та формуванню спеціалізованих музеїв. Останні з'явилися на початку XIX ст. Проте, як зазначалося

вище, належної або загальної систематизації ще не було.

Загалом концепції експозицій музеїв були зрозумілими лише вузькому колу людей – ученим, колекціонерам, шанувальникам давніх творів мистецтва та антикваріям. Іноді це було просто зібрання «гарних речей», систематизованих за географічним принципом, як, наприклад, Єгипетський музей у Берліні (1823). Експозиція останнього була побудована на основі приватних колекцій, але знайти хоч якийсь зв'язок між предметами було доволі складно, аж поки у 50-х роках XIX ст.

Гл. 1. Домінік Віван Денон

її доповнили новими знахідками з Єгипту та перебудували [9, с. 221–223, 231]. Поява подібних осередків була проривом у музейній справі, оскільки Єгипетський музей можна з упевненістю назвати спеціалізованим. Однією з проблем експозиційної роботи була відсутність хронологічної періодизації та чітких класифікаційних схем, на основі яких відвідувач міг би з легкістю в ній орієнтуватися. Одним з перших, хто зробив таку класифікацію первісної історії, був творець так званої Системи Трьох Віків Крістіан Юргенсен Томсен. Метою статті є визначення впливу цієї системи на подальшу побудову світових музейних експозицій.

Музеї Західної Європи кінця XVIII – початку XIX ст. на прикладі Музею Наполеона.

Найпомітнішою і дуже важливою справою для розвитку науки й музеєбудівництва стало заснування в Парижі величезного музею, розміщеного в Луврі. У 1791 році його було відкрито як художній, а у 1801 році – уже як Музей Наполеона [6, с. 27]. Його організатором був Домінік Віван Денон (іл. 1).

Загальновідомо, що Наполеон був колекціонером, багато уваги приділяв мистецтву та збирав старожитності з різних країн. У 1798 році він розпочав похід до Єгипту, а з

ним вирушила ціла експедиція вчених на чолі з 51-річним Д. Деноном – вивчати природу й культуру цієї країни. Там він заснував Єгипетський інститут і зібрав велику колекцію старожитностей, хоча згодом вона дісталася Британському музею.

Після повернення з Єгипту Д. Денон очолив організацію музею в Луврі. До нього приєднався знаний антикварій Італії Енніо-Квіріно Вісконті, який отримав звання придворного антикварія Наполеона. Е. Вісконті і створив перший каталог «Музею Наполеона». За наполеонівськими військами завжди йшли комісії, що відбирали для відправлення в Париж картини, статуї, ювелірні вироби тощо. У 1806 році Наполеон купив усю колекцію свого зятя Камілло Боргезе. До італійських старожитностей додалися артефакти з Німеччини. У 1809 році, після поразки Австрії, Д. Денон оглянув тамтешній кабінет антикваріїв і відібрав для Лувра 34 предмети, з Бельведера – 250, з Кассельської галереї – 299 [5, с. 156; 7, с. 83].

Д. Денон насамперед комплектував музей за принципом повноти та показовості, а вже потім тематично. Так, установа переважно була музеєм римських старожитностей (іл. 2), оскільки найбільша кількість творів мистецтва та артефактів були саме з Італії [9, с. 174]. Таким чином, у роки панування Наполеона над значною частиною Європи в Париж було звезено величезну кількість класичних старожитностей. Пограбування багатьох музеїв і приватних зібрань Італії та інших завойованих держав завдало, звичайно, шкоди культурі цих країн, але розвивало світову науку про старожитності. Учені, відвідуючи Париж або живучи там, могли відразу побачити й зіставити античні старожитності різних країн, що у свою чергу сприяло розвитку порівняльного методу [5, с. 157].

Крім того, у комплектації цього Музею, який по суті був художнім, прослідковується певна систематизація за географічним, хронологічним принципом та за видом мистецтва (скульптури, картини, зброя були в різних залах, утворюючи колекційний показ), при чому Д. Денон намагався укомплектувати експозицію за так званим «академічним рядом» – тобто показати академічну історію мистецтва. Деякі зали він називав за найбільш значущим

мистецьким твором (іл. 3), який був тут представлений [2, с. 17–18].

Якщо систематичним методом уже з кінця XVIII ст. почали користуватися художні музеї, то історичні та етнографічні значно пізніше запровадили цю методику. Причому проблема не в тому, що художні музеї були першими. Ще в 1735 році Карл Лінней у книзі «Система природи» ввів поняття «рід» і «клас». Пізніше Жорж Леопольд Кюв'є розробив поняття «тип» [1, с. 87–91]. Отже, класифікація була відома й раніше і використовувалася науково-природничими музеями, але не масово. На нашу думку, така затримка була пов'язана з браком матеріалів, які б підтвердили класифікацію і наочно показали правильність обраного шляху. Тобто, до К. Томсена вже пропонувалася така система, щоправда, вона не була достатньо обґрунтованою.

Крістіан Томсен і Національний Музей старожитностей у Данії.

На початку XIX ст. у Західній Європі вже були національні історичні музеї. Проте мова піде про той музей, де власне працював К. Томсен. Не вдаючись до політичних передумов, зазначимо, що в 1807 році було створено Королівську комісію зі збереження і збору національних старожитностей. Професор Расмус Ніруп, який власне і наполягав на створенні Національного музею в Данії (іл. 4), та його команда почали збирати предмети старовини. Він включив туди й особисту археологічну колекцію, що і стало основою майбутнього Національного музею старожитностей у Данії [5, с. 180].

Колекції розросталися, і на посаду секретаря Комісії потрібно було знайти енергійного працівника. За поданням Расмуса Нірупа 1816 року на цю посаду було затверджено Крістіана Юргенсена Томсена (іл. 5), який згодом став куратором Музею. Він не тільки займався упорядкуванням матеріалів, але й

Іл. 2. Велика галерея Лувра. 1796 р.

Іл. 3. Зал Лаокоона в Луврі. Гравюра

брав участь у археологічних розкопках. Знахідки, за новими законами Данії, надходили до Комісії в комплексах, так їх К. Томсен і реєстрував. Нова політика країни швидко перетворювала Копенгагенський музей у найбільший археологічний музей Європи [5, с. 181].

Мову про три періоди в культурному розвитку людства науковці вели ще з кінця XVIII ст. Так, у 1776 році історик П.Ф. Сум і в 1802 році антикварій Скулі Торлаціус виклали цю ідею, а 1813 року її розвивав ще один датчанин – історик Л.С. Ведель-Сімонс у першому томі книги «Огляд найдавніших і примітивних періодів вітчизняної історії» [4, с. 491–493]. Але саме К. Томсен запровадив чіткий поділ на кам'яний, бронзовий і залізний віки та обґрунтував його на наявних у нього матеріалах. Це стало основою хронологічної класифікації первісної археології.

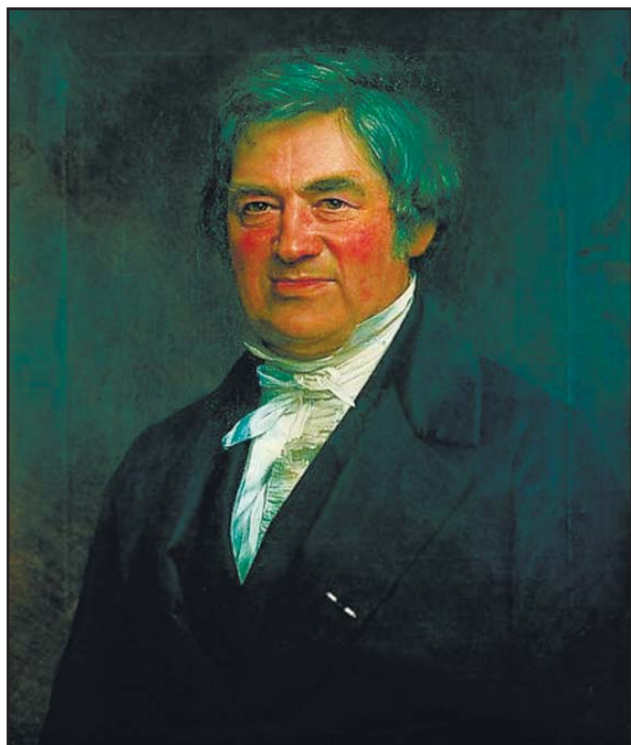
Займаючись колекціями, К. Томсен мав деякий досвід у нумізматиці, знавці якої розрізняли час карбування монет не тільки за написами, але й за формальними ознаками. Як нумізмат він знав, що виявлення монет разом з певними речами дозволяє датувати останні [3, с. 16].

К. Томсен почав групувати старожитності за певними ознаками. Його перші кроки мало відрізнялися від звичайної практики антикварів: він розбив матеріали на традиційні рубрики каталогів без жодного критерію поділу. В одному з листів 1818 року К. Томсен виклав свої групи так: 1) кам'яні знаряддя і зброя; 2) металева й мідна зброя та інше бойове спорядження; 3) залізні артефакти язичницького періоду; 4) домашні знаряддя та начиння; 5) прикраси; 6) предмети язичницької культури; 7) поховальні урни; 8) змішані предмети язичницького періоду, не перераховані в попередніх категоріях. Легко помітити, що перші три групи охоплюють зброю і відповідають трьом століттям, але це не зазначалося [5, с. 182].

На думку дослідника Л.С. Клейна, у правильному групуванні артефактів К. Томсену допомогла робота К. Ліннея, про яку мовилося вище. К. Лінней виділив «три царства природи» – мінерали, рослини і тварини – та упорядкував їх. Тобто вирішувалися подібні завдання, які стояли і перед К. Томсеном, а критерій у К. Ліннея був обраний від просто-

Іл. 4. Національний музей Данії (сучасний вигляд)

Іл. 5. Крістіан Юргенсен Томсен. 1849 р.

го до складного, від примітивного до досконалого [5, с. 182].

К. Томсен знав літературну традицію про «три віки», але він хотів обґрунтувати її на фактах, що йому і вдалося зробити. У 1832 році Музей отримав 5 приміщень у королівському палаці Крістіансборг, а згодом їхня кількість була збільшена до 18. Три зали було відведено під «три століття». У 1836 році К. Томсен опублікував свій путівник по Музею («Путівник по північним старожитностям») [3, с. 13], де чітко розподілив матеріали за трьома розділами: кам'яний вік, бронзовий вік, залізний вік.

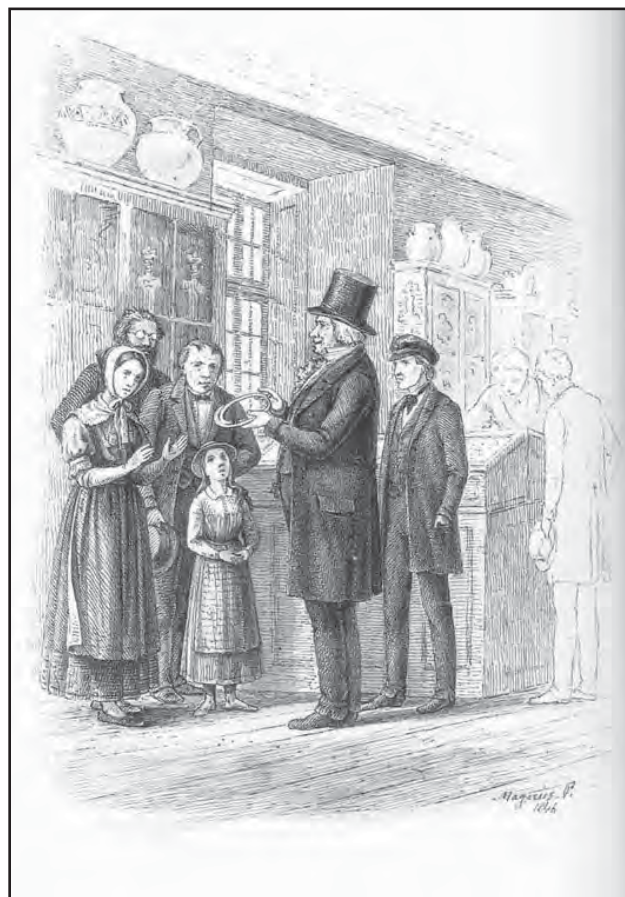
Раз на тиждень К. Томсен сам проводив екскурсії в Музеї (іл. 6). Новий підхід у побудові експозиції став для розуміння відвідувачів доступнішим [4, с. 489].

Л.С. Клейн зазначав, що К. Томсен був прогресистом, а відповідно трансформації кам'яного віку в бронзовий він не бачив, як і бронзового в залізний [5, с. 183]. Це пояснюється тим, що в пам'ятках доби бронзи трапляються кам'яні вироби, а в комплексах доби заліза – бронзові вироби. Дійсно, у «Путівнику» можна знайти слова про те, що при класифікації речей автор вважає зручнішим групувати їх не за матеріалами, з яких вони виготовлені [4, с. 499]. К. Томсен розрізняв віки тільки за знаряддями праці та зброї,

які мають різучі краї (ножі, мечі, кинджали, сокири). Спосіб їх виготовлення визначає техніку періоду, що стало важливим нововведенням.

Опрацьовуючи сукупності пам'яток, К. Томсен звернув увагу на те, що в поховальних комплексах разом із провідними видами речей (кам'яними, бронзовими або залізними) трапляються ті самі види прикрас, посуду тощо. Наприклад, бурштин був виявлений тільки в могилах кам'яного віку, срібло – тільки в могилах з металом, бронзові – тільки в комплексах бронзового століття, скляні посудини – тільки в комплексах залізного віку. У «Путівнику» він звертає увагу дослідників на те, що треба фіксувати взаємозв'язок між артефактами в комплексах [4, с. 497].

Особливу увагу К. Томсен приділяв орнаменталі. На посуді кам'яного віку виявлявся один тип орнаменталі, на речах бронзового віку – інший (зокрема лінійно-спіральний), залізного – третій (плетений). Також він звернув увагу на облаштування самих могил за поховальним обрядом: камерні могили й мегалі-

Іл. 6. К. Томсен проводить екскурсію

ти кам'яного віку протиставлялися кам'яним скринькам бронзового й курганним камерам залізного віку.

Таким чином, класифікація К. Томсена розподіляла речі не стільки за матеріалом виробництва, скільки за формою, облаштуванням та зв'язками в комплексах. Тобто вона була формально-типологічною [5, с. 230–233].

Ідею про «три віки», що існувала в літературі [5, с. 184], К. Томсен вважав дуже правдоподібною. Давні автори (наприклад Гомер) повідомляли про бронзову зброю древніх героїв, індіанці Америки виявилися живою ілюстрацією суспільства, що існує без металів, у кам'яному віці, а їхня зброя – аналогією археологічним знахідкам у Європі. Усі ці аргументи наводяться в його «Путівнику» 1836 року. Саме це орієнтувало К. Томсена при виборі критеріїв класифікації, підказало йому, що форми представляють прогрес, і, врешті-решт, лягло в основу побудови експозиції Музею.

Отже, заслуга К. Томсена в тому, що на основі музейних колекцій він зміг доступно пояснити правильність поділу давньої історії на три віки. Тобто він уперше на фактичному матеріалі довів правильність такого поділу. До нього обґрунтувати це нікому не вдавалося. К. Томсен зрозумів усю важливість комплексу речей, значення зв'язків у ньому, значення провідних форм знарядь і зброї в техніці, роз-

робив хронологічну класифікацію артефактів на основі їхніх форм, орнаментів і зв'язків з конструкціями, а також самі конструкції споруд. К. Томсен висунув і типологічний доказ ідеї Трьох Віків: форма знарядь, їх спосіб виготовлення.

Його система поділу стала відомою у світі. У 1830 році молодий шведський археолог Брор Еміль Гільдебранд познайомився і заприятелював з уже літнім К. Томсеном. Він захопився його класифікацією, перейняв досвід (по суті, став його учнем) і переробив виставку в Лундському музеї за зразком Копенгагенського, а ще через три роки – виставку в Стокгольмському музеї. У 1837 році він став королівським антикварієм Швеції і впродовж 40 років викладав археологію на основі Системи Трьох Віків. У 1833–1835 роках за зразком К. Томсена перебудував свою виставку і Рудольф Кейзер у Християнії (нині – Осло). У 1866 році Френкс, новий зберігач вітчизняних старожитностей у Британському музеї, перебудував виставку за Системою Трьох Віків [5, с. 191]. А учень К. Томсена Якоб Ворсо продовжив його справу та досяг успіхів, поглибивши знання про віки.

І нині ми користуємося Системою Трьох Віків. К. Томсен дав поштовх для майбутнього розвитку археології як науки і докорінно змінив принцип побудови експозицій загальноісторичних музеїв.

Література

1. Бобров Е.Г. Карл Линней. 1707–1778. – Ленинград : Наука, 1970. – 147 с.
2. Валери П. Проблемы музеев // Об искусстве. – М., 1976. – С. 14–21.
3. Клейн Л.С. «Человек дождя»: коллекционирование и природа человека // Музей в современной культуре. Сборник научных трудов. – СПб., 1997. – С. 10–21.
4. Клейн Л.С. Археологическая периодизация: подходы и критерии // Stratum plus. – 2000. – № 1. – С. 485–515.
5. Клейн Л.С. История археологической мысли. Курс лекций. – СПб., 2005. – 962 с.
6. Лыскова О.В. Музеи мира. – М., 2002. – 128 с.
7. Неверов О.Я. Древности из коллекции семейства Бонапарт // Эрмитаж. Ленинград. Сообщения. – Ленинград, 1990. – Т. 54. – С. 77–89.
8. Омельченко Ю.А. Домузейні форми нагромадження та використання історико-культурних цінностей // Vita Antiqua. – 1999. – № 1. – С. 107–115.
9. Юренева Т.Ю. Музееведение. – М., 2004. – 560 с.

КАМЕРНІ ПОХОВАННЯ НЕКРОПОЛЯ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ: ПРОБЛЕМИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Наталія Хамайко
провідний науковий співробітник
Науково-дослідного відділу
історико-археологічних досліджень МІДЦ

Коло наукових зацікавлень:
історія та археологія міст Давньої Русі, світогляд
давньоруського населення

Статтю присвячено дискусійним питанням інтерпретації давньоруських камерних поховань на садибі Десятинної церкви.

Ключові слова: Десятинна церква, камерне поховання, язичницький, християнський, поховальний комплекс, інвентар.

Статья посвящена дискуссионным вопросам интерпретации древнерусских камерных погребений на усадьбе Десятинной церкви.

Ключевые слова: Десятинная церковь, камерное погребение, языческий, христианский, погребальный комплекс, инвентарь.

The paper examines discussion concerning the question of the interpretation of chamber burial at the Desiatynna Church's yard.

Keywords: Desiatynna Church, chamber burial, pagan, Christian, funerary complex, finds.

Курганный язичницький могильник, що існував у X ст. на Старокиївській горі перед побудовою там Десятинної церкви, включав у тому числі й поховання, що в спеціальній літературі дістали назву «камерні». Такі поховання з'являються в Давній Русі у X ст. і різко контрастують з наявними на той час кремаційними комплексами. Великі заглиблені могили виконувалися в техніці зрубу або каркасно-стовпової конструкції з перекриттям [див.: 2]. Завдяки цьому утворювалася пустотіла камера, яка й дала назву зазначеному типу поховань. Давньоруські камери генетично пов'язані зі скандинавським культурним колом, хоча й там вони визнаються фахівцями запозиченими з германських територій на півдні [38, р. 73].

Традиційно ці комплекси вважаються язичницькими, оскільки включають такі елементи обряду, як спорудження курганного насипу, поховання разом з чоловіком його рабині та коня, покладення в могилу ритуальної їжі та різноманітного начиння тощо. Однак

теза про різку зміну форми поховального обряду (з трупоспалення на трупопокладення), яка сама неодноразово ставала предметом наукових обговорень, останнім часом викликає дискусії щодо зміни не лише традиції, але й релігійних уявлень населення, яке застосовує такі нововведення [33, с. 432–435].

Велика заслуга в такому тематичному спрямуванні східноєвропейських археологічних досліджень, безперечно, належить активності О.Є. Мусіна, який активно розвиває концепцію ранньої християнізації давньоруського суспільства [24; 25; 26; 27; 28; 29]. Вона полягає в тлумаченні контексту ранніх давньоруських інгумацій. Присутність у складі поховального інвентарю предметів з елементами християнської символіки, на його думку, є свідченнями не тільки належності небіжчиків до християнського віросповідання, але й початкового етапу християнізації Русі. Така позиція, здавалося б, іде врозріз з більш усталеним баченням підкурганних інгумацій як язичницьких комплексів. Однак

цілий ряд учених, починаючи ще з ХІХ ст., вже висловлювали припущення про ймовірний вплив християнства на їх появу [див.: 33, с. 431–435]. За такої точки зору уявлення про хрещення Русі князем Володимиром наприкінці 980-х років як початок періоду поступової зміни ідеології (з великою часткою синкретизму) постає як момент логічного завершення цього процесу. Утім, у низці робіт звучить і певний скепсис щодо такого раннього й неканонічного «християнського» обряду, залишаючи останньому лише форму при збереженні основного язичницького контексту комплексу [див.: 33, с. 432–435; 11, с. 10; 23, с. 171–175].

Водночас із припущеннями про перші свідчення проникнення християнства в давньоруське середовище і звичай «неповного хрещення» деякі дослідники порушили питання про загальний язичницький контекст поховань з курганными насипами, різноманітним поховальним інвентарем, включаючи зброю, кінське спорядження, у деяких випадках навіть парність похованих, пояснюючи його появу радше соціальними факторами [33, с. 433–434].

Інша теза – про існування традиції будівництва церков на місці могильників скандинавських пам'яток – спонукала дослідників до зіставлення її з київськими реаліями. Особливо привабливою в цьому сенсі виглядає схема розташування багатих поховань («предків роду» правителя, того, хто поставив церкву), які опинилися в центральних або ключових частинах храму, висловлена Е. Рьосдаль [31, с. 136]. Так, зокрема, К.О. Михайлов, Ф.О. Андрощук та В.Г. Івакін припускали застосування цієї традиції і на місці спорудження Десятинної церкви [5, с. 18–19; 10, с. 80; 21].

Обидві тези – про християнську належність камерних інгумацій і розташування церков на місці поховань знатних членів общини – заперечив П.П. Толочко, який висловив значний скепсис щодо нових тенденцій розгляду матеріалів Старокиївської гори [32, с. 163–173].

Високий ступінь дискусійності питання про похованих у камерах змушує ще раз

звернутися до перегляду матеріалів розкопок садиби Десятинної церкви. Певна складність полягає в тому, що могильник було в одну мить зруйновано перед побудовою храму. Деякі поховання дуже постраждали під час цієї акції, деякі могли бути повністю знищені.

Загалом у могильнику на Старокиївській горі відомо не менше 20 камерних поховань, що, за підрахунками К.О. Михайлова та В.Г. Івакіна, становить близько 13–14% поховань некрополя [21, с. 36; 11, с. 7]. Середня площа київських камер дорівнює 9,5 м² [11, с. 7].

На садибі Десятинної церкви таких поховань виявлено п'ять (іл. 1, табл. 1): поховання 109, 110, 112, 113 та 123¹ [6, с. 112–114; 17, с. 166–205; 12, с. 245–248]. Усі вони виконані як зрубні конструкції з дерев'яних колодокругляків діаметром близько 10 см (у тих випадках, коли це зафіксовано документально). У чотирьох із п'яти поховань простежено перекриття у вигляді «накату» (поховання 113 – у два перпендикулярних ряди), в одному випадку (поховання 113) – підлога з таких самих кругляків. У заповненні чотирьох із п'яти камер виявлено цвяхи, за допомогою яких кріпилася конструкція. Поховання супроводжуються багатим інвентарем²: монетами, дорогоцінними прикрасами, військовим реманентом, кінським спорядженням, посудом, гральним начинням тощо (табл. 1).

Поховання 109 (іл. 2, табл. 1) – найбільш дискусійне. Воно містилося під південною апсидою Десятинної церкви і мало надзвичайно великі розміри. За даними Д.В. Мілеєва, це був квадратний у плані зруб 5,5 × 5,5 м з колод, зв'язаних в обло з великим залишком. Автор розкопок обережно висловився про нез'ясований характер споруди і припустив, що вона могла бути підвальним приміщенням [30, с. 152–153]. С.П. Вельмін назвав споруду будинком принесених у жертву варягів [5], у чому була алюзія на літописну легенду про двох принесених у жертву язичниками варягів-християн, садиба яких знаходилася на місці Десятинної церкви [15, стб. 69]. Це припущення повторили Д.В. Айналов та К.В. Шероцький, назвавши споруду «хатиною варяга» [1, с. 23–25; 34, с. 93]. Незважаючи на ту обставину, що

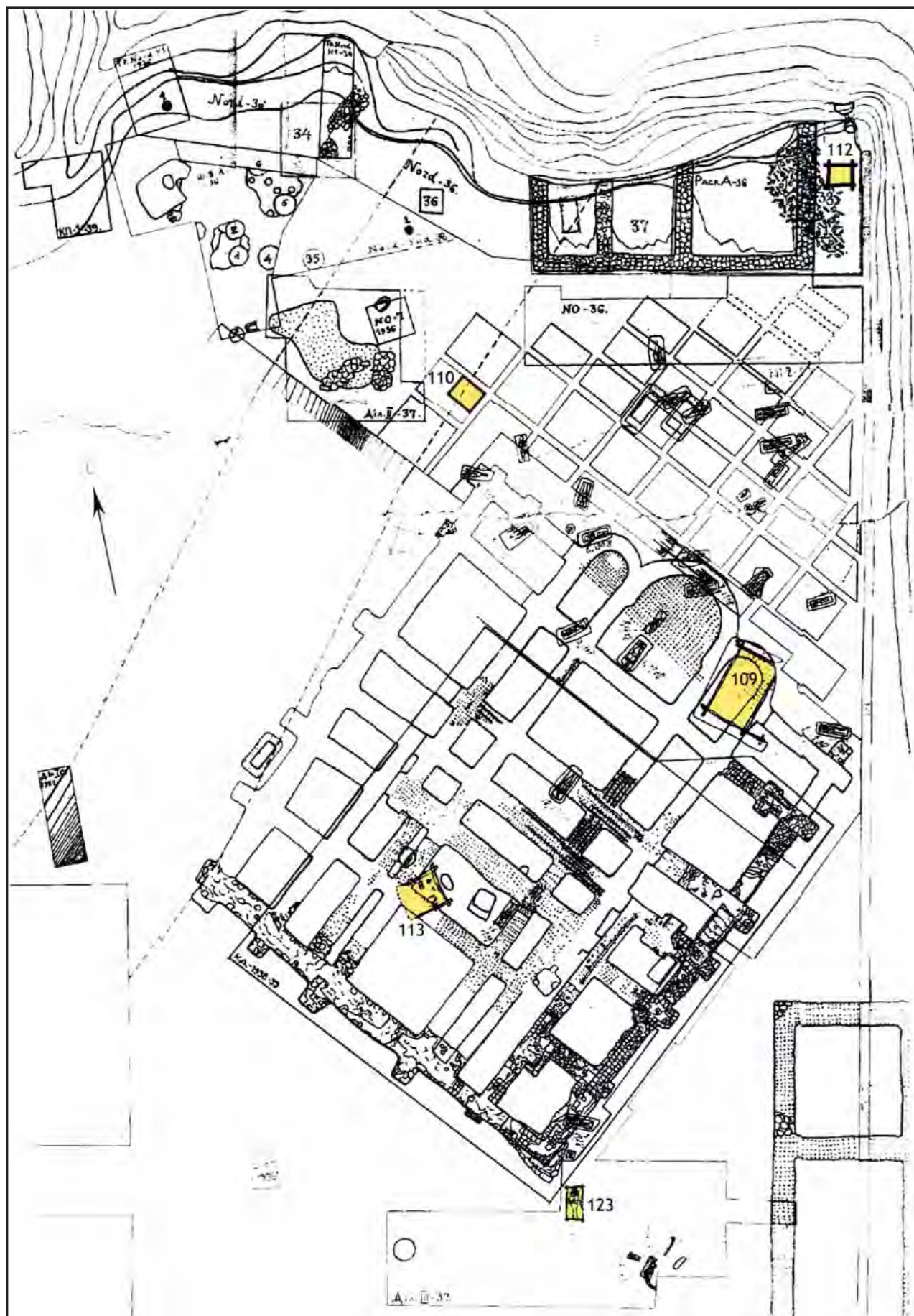
¹ Тут і далі – нумерація поховань наводиться за каталогом М.К. Каргера.

² У тих випадках, коли камери не було порушено, як у похованні 109.

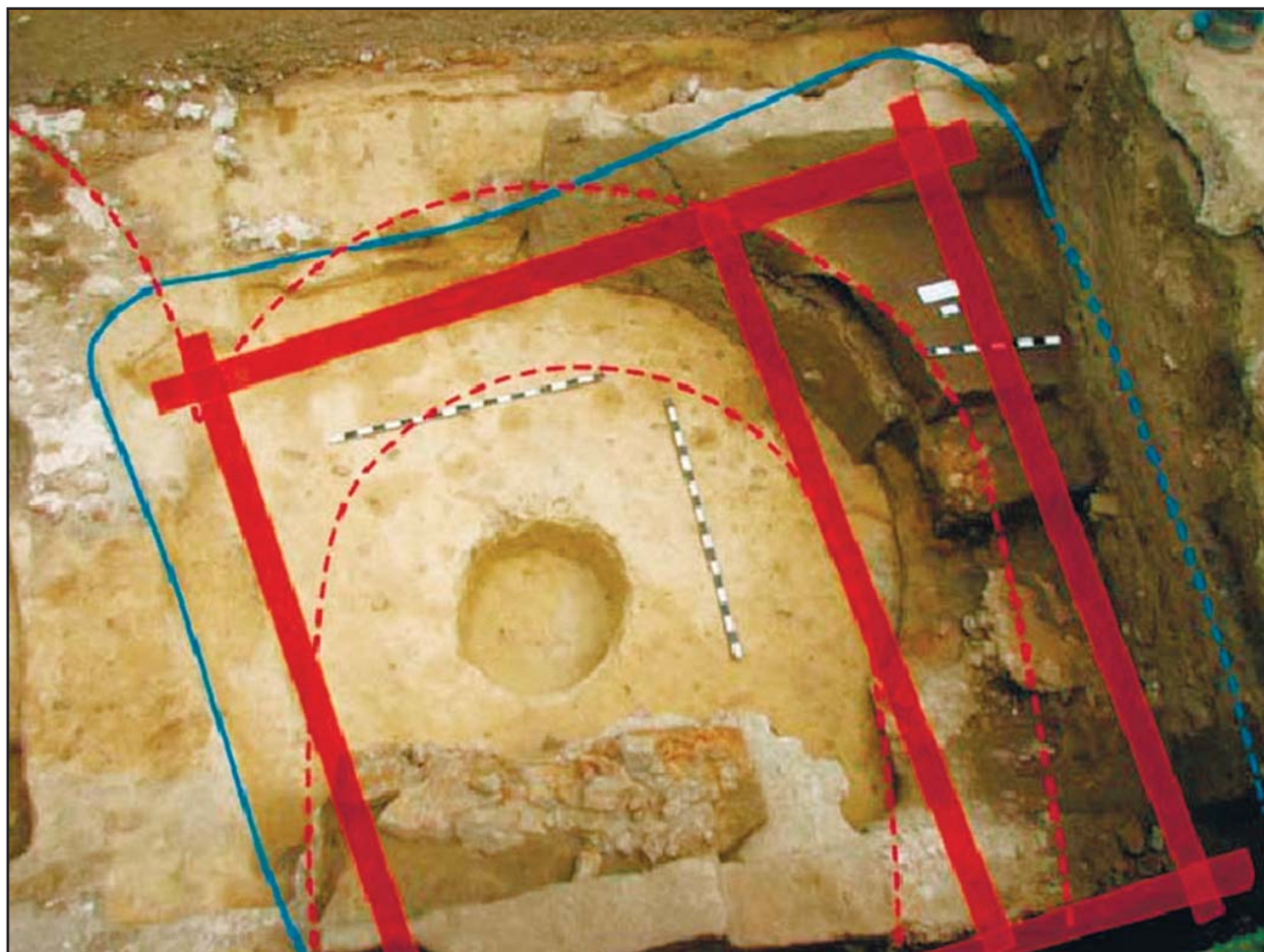
Табл.1. Камерні поховання на садибі Десятинної церкви

№ п/п	За кат. М.К. Каргера	Рік	Автор	Місце розташування	Розміри камери (м)	Глибина (м)	Тип камери	Елементи конструкції	Орієнт. голови похованого	Тип поховання	Тварини	Інвентар	Публікації
1	109	1908	Д.В.Мілеєв	під південною апсидою Десятинної церкви	5,8 x 5,0	3,1 (від сучасної поверхні), 1,4–1,5 (від давньої поверхні)	зруб в «обло»	залізнi цвяхи	Пн Сх–ПдЗх (довга вісь камери)	інгу-мація, чоловіче	кінь	2 диргеми, 1 половинка диргема з графіто, деталі пояса, зброя, фрагменти кераміки	Вельмін 1910, с.144; Каргер 1958, с.172–174; Івакин и др. 2010, с.384–385; Івакин 2011, с.274
2	110	1909	Д.В.Мілеєв	на Пн Сх від руїн Десятинної церкви	≈ 3 x 2	4,15 (від денної поверхні), 1,15 (від материка)	зруб із проваленою стелею	багато залізнiх цвяхів	Пн Зх	інгу-мація, дитяче	–	керамічні посудини, іграшки, 2 диргеми-підвіски, 2 дерев'яних відер, кістяна ложка, 157 астрагалів, сокира, коромисло терезів, ікла, мушлі, хрестоподібна ремінна накладка	Вельмін 1910, с.138; Голубева 1949, с.112; Каргер 1958, с.178–182; Кириєвич 1982, с.150; Івакин 2011, с.274
3	112	1936	Т.М.Мовчанівський	на Пн Сх від руїн Десятинної церкви	3,3 x 3,5	3,75 (від денної поверхні)	зруб з «накатом»		Зх	інгу-мація, парне (чоловік і жінка)	кінь	прикраси, 8 диргеми, фібула, ключ	Каргер 1958, с.174–176; Кириєвич 1982, с.150; Івакин 2011, с.274
4	123	1937	Т.М.Мовчанівський	біля Пд-Зх кута зовнішньої галереї Десятинної церкви	2,5 x 1	2,95 (від денної поверхні)	зруб в «напу» з «накатом»	залізнi цвяхи скріплювали колоди	Пд	інгу-мація, жінка	–	прикраси, парча, диргеми, дерев'яне відро	Копилов 1951, с.233–235; Каргер 1958, с.206–208; Кириєвич 1982, с.150–151; Івакин 2011, с.274–275
5	113	1939	М.К.Каргер	Зх час. серед. нефа Десятинної церкви, перерізане Пн Зх стовпом церкви XIX ст.	(2,6) ¹ x (2,8) x 1,4	2,9 (від денної поверхні)	зруб в «обло» з «накатом» у два перпендикулярних шари, підлога з колод	залізнi цвяхи	Пн Зх–Зх	інгу-мація, чоловік	кінь	сокира, спис, сагайдак зі стрілами, кінське спорядження, астрагал	Каргер 1958, с.182–185; Кириєвич 1982, с.151; Івакин 2011, с.275

¹ Залишкові розміри

Іл. 1. Камерні поховання на садибі Десятинної церкви на плані Г.Ф. Корзухіної

Іл. 2. Поховання 109 (розкопки Д.В. Мілєєва, 1908 р.)

вже М.К. Каргер заперечив таке трактування виявленого Д.В. Мілєєвим об'єкта [17 с. 173], версія про «дім варяга» стала надзвичайно широко використовуватися не тільки в популярній, але й у науковій літературі.

Житлово-господарський характер зрубу визнали, слідом за Д.В. Мілєєвим і С.П. Вельміним, Л.А. Голубєва та С.Р. Кілієвич [6, с. 44; 18, с. 49], а П.П. Толочко навіть неодноразово наголошував на такому твердженні [див.: 32, с. 167–172]. Основним аргументом при цьому виступала відсутність звичного поховального інвентарю, власне решток похованого, занадто великі розміри споруди та конструктивна подібність до зрубів-п'ятистінків завдяки наявності додаткової поперечної лаги на підлозі.

Однак, спираючись на той факт, що споруда знаходилася на території давнього некрополя, була заглиблена на 1,7 м від давньої поверхні, а також те, що вона дуже постраждала

під час закладення основи фундаментів церкви, Ф.О. Андрощук, В.М. Зоценко, К.О. Михайлов, В.К. Козюба навпаки підтримали М.К. Каргера. Відсутність кістяка й багатого поховального інвентарю вони пояснювали тим, що під час копання фундаментних ровів поховальна споруда заважала будівельникам і вони були змушені розібрати її майже до основи, вийняти рештки небіжчика і засипати землю утворену камерою пустоту [5, с. 18–19; 9; 21, с. 31; 20, с. 189–190]. Серед інших аргументів на користь поховального призначення комплексу В.К. Козюба зазначає також однорідність заповнення всередині камери та по її периметру зовні; знахідки ремінної фурнітури та двох диргемів; відсутність решток печі та інших житлово-господарчих споруд на цій ділянці [20, с. 190].

Новими дослідженнями садиби Десятинної церкви 2006 та 2008–2009 років вдалося уточнити наявні дані та виявити деякі нові де-

³ Дякуємо за надану інформацію безпосередньому учаснику розкопок О.В. Комару.

талі. Зруб із соснових колод виявився не квадратом $5,5 \times 5,5$ м, а прямокутником $5,8 \times 5,0$ м (при розмірах котловану $6,4$ (неповний) $\times 6,3$ м. Заглиблений від давньої поверхні на $1,7$ м зруб зберігся лише на один вінець і мав додаткову поперечну лагу на відстані $1,1$ м від південної стінки. Під зрубом містилася підсипка з блакитної глини завтовшки $3\text{--}5$ см. Розбірка непорушеного Д.В. Мілеєвим заповнення котловану споруди дозволила виявити половинку диргема з графіто та 9 фрагментів кісток двох різних особин тонконогих коней. Це дозволило Г.Ю. Івакіну, О.М. Іоаннісяну та Д.Д. Йолшину знову порушити питання про поховальний характер комплексу, щоправда, з обмовкою на незвично великі розміри споруди, які в авторів викликали певні сумніви [13, с. 384–385]. Окрім того, на дні прокопаної ями в центральній частині камери було виявлено фрагмент грубої черепної кістки людини³, що спростовує аргумент про повну відсутність кісток небіжчика в похованні.

Споруда, досліджена Д.В. Мілеєвим, дійсно завелика для середньостатистичного камерного поховання, розміри яких коливаються в

середньому у межах $3,5\text{--}2,5 \times 2,7\text{--}1,3 \times 1,0\text{--}1,4$ м [див.: 22, с. 9; 37, р. 261]. Єдиним поясненням для цього може бути надзвичайний соціальний статус похованого. З наведенням численних аналогій зі скандинавських територій К.О. Михайлов навіть висловив припущення про розташування Десятинної церкви на могилах представників князівського роду – предків князя Володимира [21, с. 42], яке підтримав Ф.О. Андрощук [5, с. 18–19]. Однак воно було знесене майже до основи ще під час будівництва фундаментної бази Десятинної церкви наприкінці X ст., що навряд чи може ілюструвати спеціальне розташування храму на могилі предка. Принаймні довелося б припустити помертне перепоховання його решток (про що може свідчити відсутність кістяка в могилі і наявність фрагмента черепної кришки людини). Тим паче, що такі приклади відомі і для скандинавських країн, і для пізнішого давньоруського Києва [21, с. 40]. Проте, не відкидаючи припущення про спадковість сакральних зон, слід наголосити, що воно не виключає також випадкове потрапляння таких поховань у значимі зони християнського храму. До того ж

Іл. 3. Поховання 110 (розкопки Д.В. Мілеєва, 1908 р.)

Іл. 4. Поховання 112 (розкопки Т.М. Мовчанівського, 1936 р.)

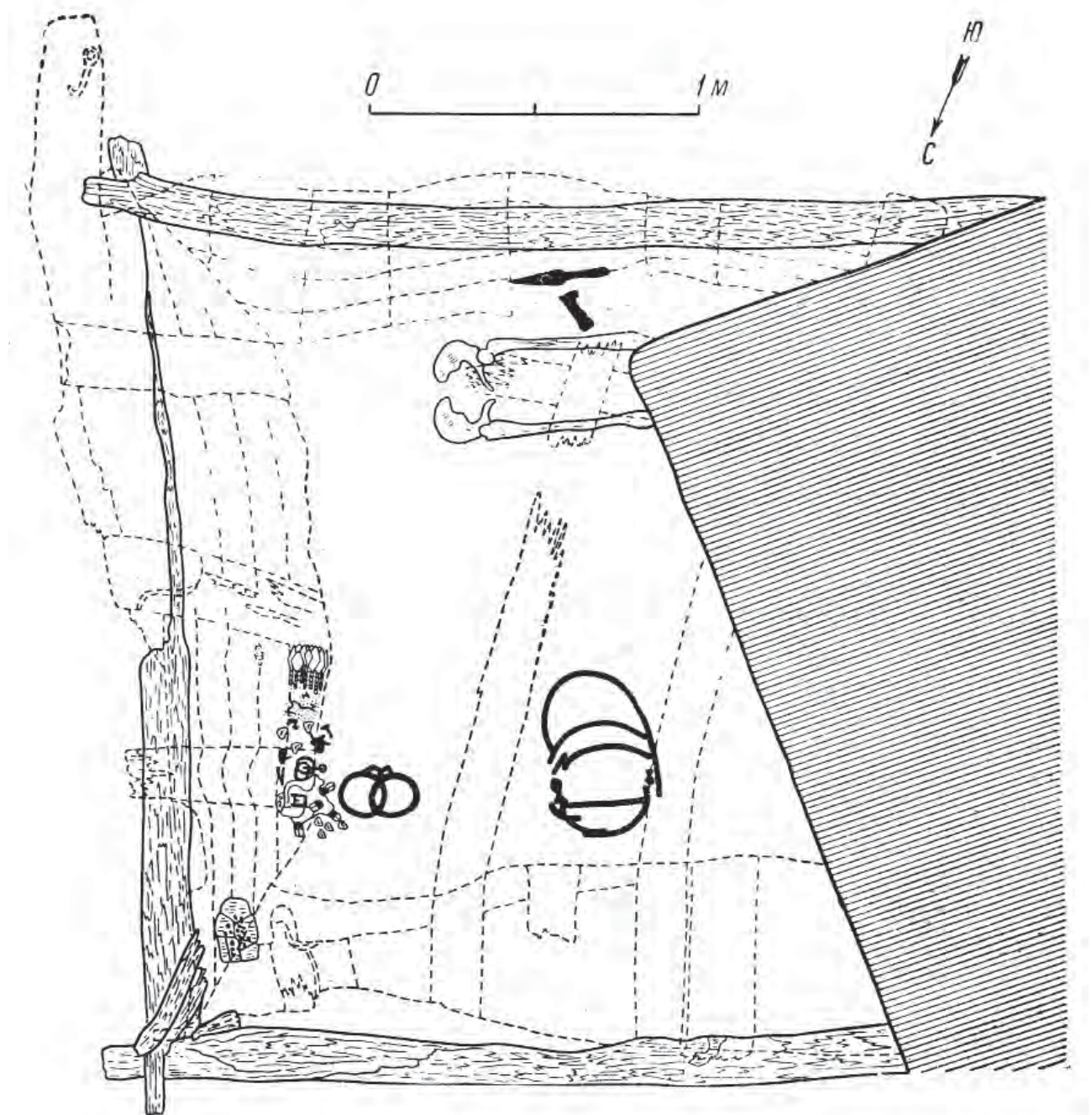
побудова його на місці язичницького некрополя цілком вписується в загальну схему розташування церков на дохристиянських могильниках [21, с. 41–42].

Ще одним аргументом на користь поховального характеру комплексу є його датування. За наявними знахідками воно вписується у третю чверть X ст. [9, с. 40]. Така хронологія цілком відповідає загальному датуванню могильника серединою – другою половиною X ст. за М.К. Каргером і унеможливорює належність споруди до житлово-господарського сектору забудови.

Ще три поховання (110, 112 і 113) виглядають класичними камерами (іл. 3, 4, 5, табл. 1) і не викликають заперечень щодо цього. Дискусійним у даному випадку є питання визначення релігійної належності обряду, за яким їх було облаштовано. Висловлена Й. Штекером [37, р. 399] і О.Є. Мусінім [28, с. 66–67] теза про поховання в таких могилах перших християн (або осіб, підданих обряду неповного хрещення) була адаптована до київських реалій В.Г. Івакінім. Дослідник при-

стає на думку про хронологічну тотожність появи камерного обряду й початку християнізації Русі, а також про радше соціальний, ніж релігійний показник у вигляді багатого інвентарного супроводу могил [12, с. 272–273].

Теза О.Є. Мусіна, К.О. Михайлова та В.Г. Івакіна про високе соціальне становище похованих у камерах дійсно виглядає логічною. Дорогий речовий супровід справді присутній у очевидно християнських могилах Десятинної церкви, як, наприклад, у похованні 1938 року [16]. Проте воно дуже відрізняється навіть від поховання 110, де немає рабині чи жертвних тварин, однак присутній багатий поховальний інвентар. Окрім прикрас, оздоблення одягу та зброї, тут також є характерні для язичницьких поховань речі – посуд, гральне приладдя, коромисло терезів та язичницькі амулети-підвіски, виготовлені з іклів тварин. До того ж, камерні поховання включають ще ряд ознак, несумісних з християнським віровченням. Так, у комплексі поховання 112 присутні, окрім великої кількості дорогих речей і прикрас, рештки коня; а у

Іл. 5. Поховання 113 (розкопки М.К. Каргера, 1939 р.)

похованні 113 – не тільки коня, але й жінки. У похованні 109 не залишилося ні власне похованого, ні багатого речового інвентарю, однак виявлено кістки двох особин тонконогих коней. Навмисне вбивство людини чи тварин для супроводу в потойбічний світ їхнього господаря не знаходить аналогій у християнській поховальній обрядовості.

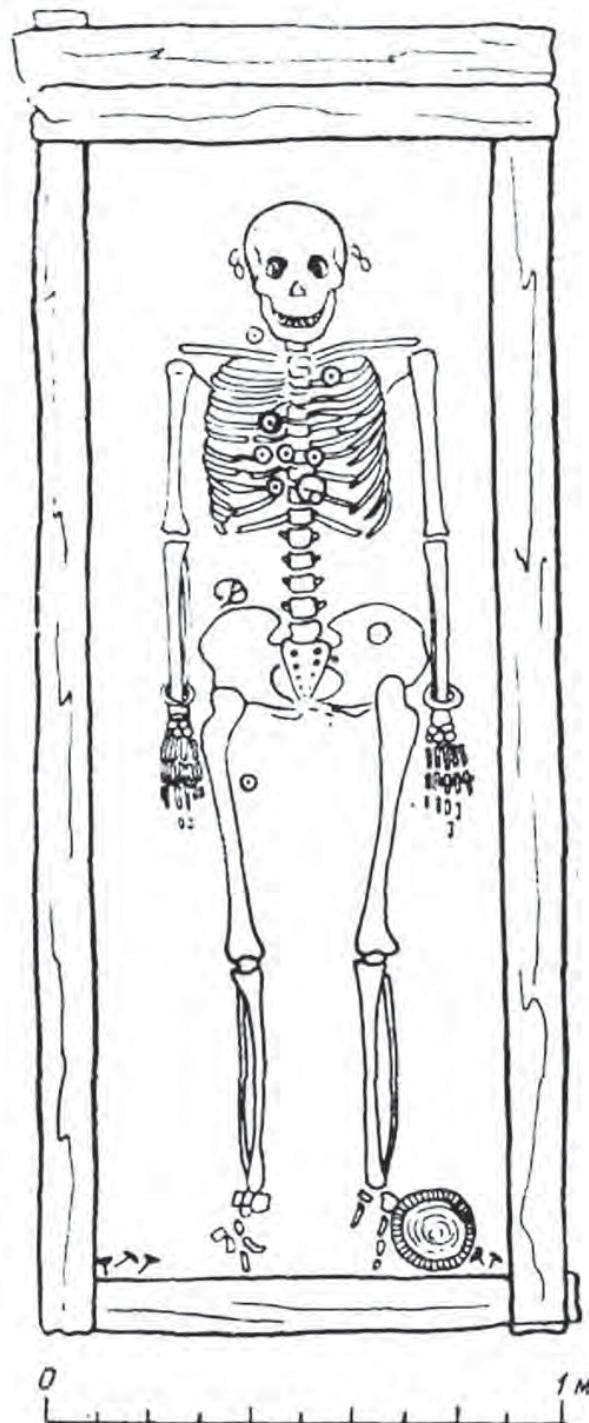
Єдине камерне поховання на Десятинній церкві, яке не так явно суперечить християнському канону, – поховання 123 (іл. 6, табл. 1). Воно значно відрізняється від інших за типом

могили. Якщо в решті камер зруб виконано в обло, то тут колоди перев'язані в лапу. Розміри зрубу значно менші й нагадують за обрисами скоріше дерев'яний саркофаг – $2,5 \times 1,0$ м. Такі особливості поховання можуть бути пояснені певним чином датою – це найпізніший комплекс серед решти [17, с. 223]. Утім, і в ньому в складі речового інвентарю могили присутнє дерев'яне відро, чого не трапляється в решті очевидно християнських могил, але натомість є однією з характерних особливостей язичницьких комплексів [17 с. 213–214].

Особливості християнського поховального обряду різко відрізняються від використаної схеми камерних поховань, виявлених на садибі Десятинної церкви. Теза про терпимість перших християн до особливостей язичницького обряду певною мірою може виправдати наявність багатого супроводжувального інвентарю або навіть складну конструкцію могили, однак присутність у ній спеціально вбитих рабині й коня (або інших жертвних тварин), яскраво описані Ібн-Фадланом [19, с. 142], унеможливають занесення типу камерних поховань до розряду християнських.

Наведення скандинавських аналогій подібним комплексам не зовсім коректне. Єдиною скандинавською країною, що прийняла християнство раніше, ніж Київська Русь, була Данія, де ця подія трапилася в 960-х роках. Однак основний економічний і культурний зв'язок Русі був зі Швецією (яскравим проявом чого може слугувати Бірка). А у Швеції християнство запроваджується лише на початку XI ст. Отож, генетична спорідненість камерного поховального обряду зі скандинавськими прототипами не відповідає їх імовірному християнському контексту.

І останній аргумент на користь християнської належності похованих у камерах – це християнська символіка або предмети особистого благочестя [27]. Серед зазначених поховань на садибі Десятинної церкви таких немає. У похованні 110 виявлено хрестоподібну накладку, яка не стосується християнської символіки, що було зазначено ще М.К. Каргером [17, с. 176]. Припущення С.П. Вельміна про те, що це натільний хрест [5, с. 138], заперечується морфологічними особливостями предмета (на тильному боці – вушко для кріплення) та відсутністю аналогій. Знахідки диргемів з прокресленими нібито християнськими хрестами, унаслідок чого ті носилися, на думку С.П. Вельміна, як іконки, були пояснені М.К. Каргером як звична для давньоруської грошової системи монетна розграфка для подальшого розрізання на частини [17, с. 176]. І.Г. Добровольський, І.В. Дубов та Ю.К. Кузьменко припускали (щоправда, не досить упевнено), що це може бути восьмираменний хрест [7, с. 67, 74–75, 77]. С.С. Зозуля, навпаки, знахідку англійського денарія з християнською символікою, перетвореного на підвіску, за-

Іл. 6. Поховання 123
(розкопки Т.М. Мовчанівського, 1937 р.)

раховує на користь аргументації пізнього датування камерного поховання в кургані 348 Тимерьова – не раніше 990-х років, тобто вже після офіційного хрещення Русі [8, с. 96].

Пояснення зміни поховального обряду впливом християнства – дуже складне й дискусійне питання. Дійсно, поява нової форми поховального обряду в середині – другій по-

ловині X ст. викликає неабиякий науковий інтерес і змушує шукати аргументованих пояснень. Надзвичайно привабливою виглядає в цьому контексті й теза про Аскольдове хрещення у 960-х роках, що могла б певною мірою пояснити зміну обряду й появу в складі поховального інвентарю християнської символіки. Генетична спорідненість камерного поховального обряду зі скандинавським неодноразово розглядалася в історичній літературі. Утім, поява таких комплексів у скандинавів пов'язується дослідниками з впливом германців півдня. Питання появи їх у німецьких та данських землях потребує окремого

розгляду, однак варто зазначити, що всюди з остаточним приходом християнства обряд доволі швидко зникає.

За наявними ознаками проаналізовані камерні поховання на садибі Десятинної церкви не можуть бути охарактеризовані як християнські. Такі могили різко контрастують за морфологічними та контекстними характеристиками із класичними християнськими поховальними комплексами. Власне язичницький некрополь Старокиївської гори, у складі якого були камерні поховання, припинив своє існування напередодні побудови там християнського храму.

Література

1. *Айналов Д. В.* К вопросу о строительной деятельности св. Владимира // Сборник в память св. равноапостольного князя Владимира. – Пг. : тип. Я. Башмакова и К^о, 1917. – Т. 1. – С. 21–39.
2. *Андрощук Ф.А., Осадчий Р.М.* Про культурний тип та конструктивно-ритуальні особливості камерних поховань Південної Русі (за матеріалами Києва та Чернігова) // Археологія. – 1994. – № 3. – С. 99–106.
3. *Андрощук Ф., Панченко М., Ковалюх М.* До передісторії спорудження Десятинної церкви: хронологічний аналіз поховальних комплексів // Церква Богородиці Десятинна в Києві. – К. : Артєк, 1996. – С. 43–46.
4. *Андрощук Ф.О.* Скандинавские древности в социальной топографии древнего Киева // *Ruthenica*. – 2004. – Т. 3. – С. 7–47.
5. *Вельмин С.П.* Раскопки Археологической комиссии в Киеве в усадьбе Десятинной церкви летом 1911 г. Отчет о деятельности историко-этнографического кружка при Университете святого Владимира за 1911/1912 учеб. год // Университетские известия. – К., 1915. – № 10. – С. 4–7.
6. *Голубева Л.А.* Киевский некрополь // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1949. – № 11. – С. 103–118.
7. *Добровольский И.Г., Дубов И.В., Кузьменко Ю.К.* Граффити на восточных монетах: Древняя Русь и сопредельные страны. – Ленинград : Издательство Ленинградского университета, 1991.
8. *Зозуля С.С.* Датировка камерного погребения в кургане 348 тимереvского некрополя // Российская археология. – 2012. – № 4. – С. 90–98.
9. *Зоценко В.Н.* Скандинавские древности и топография Киева дружинного периода // *Ruthenica*. – К., 2003. – Т. 2. – С. 20–52.
10. *Ивакин В.Г.* Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва. – К., 2008.
11. *Ивакин В.Г.* Поховальні пам'ятки давньоруського Києва : автореф. дис. ...канд. іст. наук. – К., 2009.
12. *Ивакин В.Г.* Киевские погребения X века // *Stratum plus*. – 2011. – № 5. – С. 243–286.
13. *Ивакин Г.Ю., Иоаннисян О.М., Ёлишин Д.Д.* Архитектурно-археологические исследования Десятинной церкви в Киеве в 2008–2009 годах // Труды Государственного Эрмитажа. – Т. 53. Архитектура Византии и Древней Руси IX–XII веков. Материалы международного семинара 17–21 ноября 2009 года. – СПб. : Изд-во Гос. Эрмитажа, 2010. – С. 377–389.
14. *Ивакин Г.Ю., Иоаннисян О.М., Ёлишин Д.Д.* Архітектурно-археологічні дослідження церкви Богородиці Десятинної в Києві у 2008–2011 рр. // Слов'яни і Русь: археологія та історія. Збірка праць на пошану Петра Петровича Толочка. – К. : Корвінпрес, 2013. – С. 73–96.

15. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т. 2. – М. : Индрик, 2001.
16. *Каргер М.К.* Княжеское погребение XI в. в Десятинной церкви // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – 1940. – Вып. 4. – С. 12–20.
17. *Каргер М.К.* Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. – М. ; Ленинград, 1958. – Т. 1.
18. *Килиевич С.Р.* Детинец Киева IX – первой половины XIII века. – К. : Наукова думка, 1982.
19. *Ковалевский А.П.* Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. – Харьков, 1956.
20. *Козюба В.К.* Дослідження садиби Десятинної церкви у Києві в 1908–1914 рр. // *Ruthenica*. – К., 2005. – Т. 4. – С. 169–214.
21. *Михайлов К.* Киевский языческий некрополь и церковь Богородицы Десятинная // *Российская археология*. – 2004. – № 1. – С. 35–45.
22. *Михайлов К.А.* Древнерусские элитарные погребения X – начала XI вв. (по материалам захоронений в погребальных камерах) : автореф. дис. ...канд. ист. наук. – СПб., 2005.
23. *Мурьянов М.Ф.* О Десятинной церкви князя Владимира // *Восточная Европа в древности и средневековье* : сб. статей / АН СССР, Ин-т истории АН СССР ; [редкол. : Л.В. Черепнин (отв. ред.) и др.]. – М. : Наука, 1978. – С. 171–175.
24. *Мусин А.Е.* Христианизация Тверского края и проблемы образования Тверской епархии (историко-археологический аспект) // *Тверской археологический сборник*. – Тверь, 1994. – Вып. 1. – С. 256–260.
25. *Мусин Александр, диакон.* К предыстории христианства на Севере Руси // *Древние культуры и технологии. Новые исследования молодых археологов Санкт-Петербурга*. – СПб., 1996. – С. 78–82.
26. *Мусин А.Е.* Христианские древности средневековой Руси IX–XIII вв. (по материалам погребальных памятников на территории Новгородской земли) : автореф. дис. ...канд. ист. наук. – СПб., 1997.
27. *Мусин Александр, диакон.* О распространении христианства в Древней Руси IX–XIV вв. на основе данных археологии и письменных источников [Электронный ресурс] // *Исторический вестник*. – 2000. – № 2 (6). – Режим доступа : <http://www.sedmitza.ru/text/443949.html>.
28. *Мусин А.Е.* Христианизация Новгородской земли в IX–XIV вв. Погребальный обряд и христианские древности. – СПб., 2002.
29. *Мусин А.Е.* *Milites Christi* Древней Руси. Воинская культура русского Средневековья в контексте религиозного менталитета. – СПб., 2005.
30. Отчет археологической комиссии за 1908 г. – СПб., 1912.
31. *Рёсдаль Э.* Язычество, христианство и международные связи // *Славяне и скандинавы*. – М., 1986. – С. 134–139.
32. *Толочко П.П.* Историческая топография раннего Киева: реальная и вымышленная // *Ruthenica*. – К., 2009. – Т. 8. – С. 151–183.
33. *Хамайко Н.В.* Від язичництва до християнства крізь призму археології: сучасні тенденції історіографії // *Археологія і давня історія України*. – Вип. 1. Проблеми давньоруської і середньовічної археології. – К. : Інститут археології НАН України, 2010. – С. 431–442.
34. *Шероцкий К.В.* Киев : путеводитель. – К. : тип. С.В. Кульженко, 1918. – 354 с.
35. *Eisenschmidt S.* Kammergraber der Wikingerzeit in Altdänemark // *Universitätsforschungen prähistorischen zur Archäologie*. – Bonn, 1994. – Bd. 25. – 152 p.
36. *Janowski A.* Early medieval chamber graves on the south coast of the Baltic Sea // *Der Wandel um 1000. Beiträge der Sektion zur slawischen Frühgeschichte der 18. Jahrestagung des Mittel- und Ostdeutschen Verbandes für Altertumsforschung in Greifswald, 23. bis 27. März 2009* / Hrsg. von Felix Biermann, Thomas Kersting und Anne Klammt. – Langenweißbach, 2011. – P. 257–267.
37. *Staecker J.* *Rex regnum et dominus dominorum*. – Stockholm, 1999.

ИССЛЕДОВАНИЕ ХРИСТИАНСКИХ РЕЛИКВИЙ (по материалам Всероссийских археологических съездов на территории Украины в конце XIX – начале XX века)

Игорь Хроненко
кандидат исторических наук,
ведущий научный сотрудник
Научно-исследовательского отдела
историко-археологических исследований МИДЦ

Круг научных интересов:
церковная археология, история Украины XIX в.

У статті розглядається церковна археологія християнських реліквій у працях учених, які брали участь у Всеросійських археологічних з'їздах, що проходили на території України наприкінці XIX – на початку XX ст.

В статье рассматривается церковная археология христианских реликвий в работах ученых, принимавших участие во Всероссийских археологических съездах, проходивших на территории Украины в конце XIX – начале XX в.

The report examines the church archeology of Christian relics in the works of the scientists who participated in the All-Russian Archaeological Congress held in Ukraine at the end of XIX – early XX centuries.

Слово «реликвия» (с латинского *relinquere, reliquiae* – «оставаться, остатки, останки») означает предметы религиозного поклонения вообще. Тождественное ему, но более общее, – слово «святыня», обозначающее не только предмет, но и место религиозного поклонения верующего. В период ранних цивилизаций человечество было знакомо с практикой поклонения и почитания «реликвий» мифических героев или «божеств». Сюда можно отнести египетский миф об останках Осириса или греческий культ почитания героев, вещи которых находились в языческих храмах [7].

Христианству чуждо языческое отношение к святыне по принципу магии и волшебства [8]. Культ реликвий четко характеризует общество с высокоорганизованной религиозной системой, такой как Православие. Если взять за основу, что общество – это продукт совместной исторической деятельности людей [4, с. 120], то можно проследить отношение в социуме к христианским древностям в определенный отрезок времени.

В христианской практике к реликвиям относятся: мощи святых (в том числе панации с мощами), иконы, сакральные предметы, связанные с Иисусом Христом, Богородицей, отцами Церкви [15, с. 93], мера Гроба Господня [3], вода из святых источников и т. д. Как вещественное подтверждение христианских преданий реликвия выполняла и выполняет основополагающую роль в вере – как одного человека, так и целой конфессии. Исторически это подтверждается поражением иконоборческого движения в Византийской империи в VIII – начале IX в. Уничтожив христианские изображения (в первую очередь иконы) и мощи почитаемых святых, но оставив неизменным Священное предание, гонители столкнулись с проблемой «доказательной базы», которая была всеобщепотребима и понятна для большинства верующих.

В Восточной Римской империи «хождение» частиц мощей святых среди христиан имело древнюю традицию. Почитание мучеников и их останков принималось и практиковалось христианской церковью с конца II в.

В Византийской империи почитание мощей особенно распространилось в VI в. К этому времени мощами святых обладало множество базилик. В отдельных случаях внутри храмов для поклонения им возводился мартирий в виде часовни. Постепенно некоторые из этих мартириев превращались в отдельные церкви [17, с. 51–53].

Из летописей мы знаем, что в первом каменном храме Киевской Руси – Богородицы Десятинной церкви – также имелся свой реликварий, начало собирания которого было положено св. князем Владимиром Святославичем: «И попы Корсунские пристави служити в ней, вда ту все еже бы взял в Корсуні, иконы и сосуды церковныя и кресты» [6, стб. 119]. Летописи даже конкретизируют некоторые из них: «Святые мощи святого Климента и Фифа, ученика его, пойма сосуды церковные и иконы на благословенье себе» [6, стб. 113]. Здесь конкретно указана причина перенесения христианских реликвий из Херсонеса – «на благословенье», и в дальнейшем это станет одной из основных причин любви и почитания святынь на Руси. Именно отношение к святым реликвиям современников является оценочным критерием анализируемых событий в церковной истории на наших землях.

Существовало два источника появления христианских святынь на территории Руси, один из которых – перемещение их «извне» (из других стран). Например, начиная с середины XVII в. в Московское царство привозятся священные реликвии из многих православных центров Османской империи – из Фракии, Фессалии, Македонии, Эпира, Пелопоннеса, греческих островов и Афона, из Сирии, Палестины, Сербии, Болгарии и других земель [15, с. 107–108]. Второй источник – артефакты многовековой истории «местного»

православия. Именно о таких христианских артефактах и пойдет речь дальше.

Пристальное изучение прославленных христианских святынь началось еще в середине XIX в.¹, в период зарождения церковной археологии (христианской археологии – на Западе) как науки. Наиболее интересные темы, касающиеся христианских древностей, рассматривались на Всероссийских археологических съездах, часть из которых проходила на территории Украины с 1874 по 1908 год². Хочется отметить огромное количество материала, с которым приходилось работать ученым, и тот небольшой багаж знаний об архитектурных и художественных особенностях древнерусских древностей, который в свою очередь приводил к некорректной трактовке или неправильным реставрационным действиям по отношению к ним. Поэтому одной из задач археологических съездов было выработать систему научных исследований и распространять передовой опыт среди заинтересованных лиц.

Среди научных докладов и экспозиционного материала, который обязательно присутствовал в организуемых съездами выставках, попадались и христианские реликвии. К примеру, научное «открытие» христианской реликвии было сделано на VIII археологическом съезде в Москве (1890) профессором кафедры русской гражданской истории Киевской духовной академии Владимиром Зеноновичем Завитневичем. Его доклад «О кресте, которым, по словам находящейся на нем надписи, преп. Сергей благословил князя Димитрия на борьбу с Мамаем» [12, с. 246–257] вызвал широкий резонанс в научной и церковной среде того времени. Многочисленные фальсификаты, которыми был заполнен антикварный рынок

¹ Евгений (Болховитинов) митр. Описание Киево-Печерской лавры. – К., 1847; *Георгиевский Г.П.* Москва, ее святыни и памятники. – М., 1904; *Григорьев Л.И.* Тихвин и его святыня. – СПб., 1889; *Иосиф, архимандрит.* Путеводитель к святыне и священным достопамяностям Москвы и ее окрестностей. – М., 1882; *Истомин Г.* Указатель святынь и достопримечательностей Московского большого Успенского собора. – М., 1900; *Лотоцкий И.* Виннице-Браиловский женский монастырь и его святыни. – Немиров, 1900; *Островский П.* Исторические записки о Костроме и ее святыне. – Кострома, 1864; *Рычин Ф.И.* Путеводитель по московской святыне. – М., 1887; *Семеновский Н.* Киев, его святыни, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников. – К., 1900; *Струков Д.* Путеводитель к Московской святыне. – М., 1850; *Токмаков И.Ф.* Историко-статистическое и археологическое описание города Дмитрова (Московской губернии) с уездом и святынями. – М., 1893. – Ч. 2; *Толстой М.В.* Древние святыни Ростова Великого. – М., 1847; Указатель святыни и священных достопамятностей Киева, как в самом городе, так и в его окрестностях. – К., 1853; *Фирсов А.И.* Белгород и его святыни. – Белгород, 1910.

² 1874 г. – Киев, 1884 г. – Одесса, 1899 г. – Киев, 1902 г. – Харьков, 1905 г. – Екатеринбург, 1908 г. – Чернигов.

Крест преп. Сергия Радонежского

во второй половине XIX в., дали повод, чтобы часть ученых скептически отнеслась к этой находке [2].

Этот артефакт с 1888 года был в коллекции Церковно-археологического музея Киевской духовной академии. Восьмиконечный крест украшен двумя окладами. Нижний – серебряный – относится к XVI в.; верхний – серебряный, позолоченный с изображенным на нем Распятием – к концу XVII в. Надпись на верхнем окладе связывает святыню с известным событием более чем шестисотлетней давности – Куликовской битвой. В ней сообщается, что именно этим крестом преподобный Сергий Радонежский 27 августа 1380 года благословил князя Дмитрия Ива-

новича на войну с ханом Мамаем, произнеся: «Симъ Побеждая врага». Из летописных источников известно, что направляясь на битву с ордами хана Мамаю, московский князь Дмитрий Иванович посетил Троице-Сергиеву обитель. Ее игумен, преподобный Сергий Радонежский, благословил князя и его войско и отпустил на битву двух монахов – Пересвета и Ослябю. Никоновская летопись так описывает это событие: «Захотел большой Князь идти в монастырь Живоначальной Троицы и преподобного игумена Сергия <...> и пришел в монастырь месяца августа в 18 день, на память святых мученик Флора и Лавра <...> И благословил крестом и окропил священной водой великого князя, и тех своих двух монахов Пересвета и Ослябю, и всех князей и бояр и воевод» [9, стб. 53]. В своем докладе В. Завитневич обратил внимание на тот факт, что святой старец не только осенил, но и вручил великому князю крест, как залог обещанной ему милости Божьей. Именно с этим крестом в руках обращался Дмитрий Иванович к русским полкам перед битвой на Куликовом поле. Много лет крест, которым преподобный Сергий благословил Дмитрия Донского, хранился при дворе великих князей московских. При Иване Грозном он был украшен серебряным окладом и тогда же, в 1553 году, царь, как свидетельствуют летописи, брал его в поход при взятии Казани. В начале XVII в. в так называемое «смутное время» крест исчез из Москвы [1].

Два с половиной века спустя, в середине XIX в., французский инженер Траншер, участвовавший в строительстве киевского железнодорожного моста, вместе с другими древностями приобрел в казацкой семье из Слобожанщины крест, украшенный окладом с надписью, которая свидетельствовала о его связи с событиями 1380 года. В 1874 году этот крест оказался в коллекции церковных древностей отставного киевского городского головы князя Павла Павловича Демидова-Сан-Донато. После смерти последнего, по желанию его вдовы Елены Павловны, вся коллекция перешла в собственность Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии.

Киевский историк собрал и проанализировал все письменные свидетельства о крес-

те, которым прп. Сергей Радонежский благословил князя Дмитрия Ивановича. Именно это исследование сыграло решающую роль в атрибуции креста из коллекции П.П. Демидова. В. Завитневич пришел к выводу, что ни со стороны течения исторических событий, ни со стороны письменных памятников препятствий к признанию этого креста настоящим нет, и в этом его поддержал искусствовед академик архитектуры Адриан Викторович Прахов. В 20-х годах XX в. крест, вместе с другими экспонатами из музея Киевской духовной академии, попал в фонды Национального Киево-Печерского историко-культурного заповедника (инв. № КПЛ-м-1093) [5]. Напомним, что экстраординарный профессор В. Завитневич принимал участие в раскопках около Десятинной церкви в 1908–1909 годах [10, с. 476].

На других съездах, проходивших на территории Украины, также рассматривались

научные доклады церковно-археологического направления о православных реликвиях. На XI съезде, проходившем в Киеве (второй раз) 1–20 августа 1899 года, обращает на себя внимание работа экстраординарного профессора Московской духовной академии Александра Петровича Голубцова «О Братской иконе Богоматери». Автор подробно описал первое, дошедшее в гравированном виде (работы мастера Мигуры, 1704 г.), изображение Киево-Братской иконы. Это «истинное изображение» было оттиснуто для графа Бориса Петровича Шереметьева, который отправлялся через Киев на войну с Турцией [11, с. 102–103]. На заседании «первого отделения» (9 августа) от имени великого князя Сергея Александровича на выставку христианских древностей была передана икона Богоматери, некогда принадлежащая Переяславскому собору и находящаяся в собрании великого князя Николая Николаевича, а также зачитано «Письмо о

«Преп. Сергей благословил князя Дмитрия на борьбу с Мамаем»

**Образ «Плачущий Спаситель» в
Екатеринославском кафедральном соборе**

Запорожской иконе Покрова». В дальнейшем Съезд будет просить вернуть указанную икону храму [11, с. 99].

На XIII археологический съезд, который проходил в Екатеринославе (ныне – Днепропетровск) 15–22 августа 1905 года, был прислан доклад историка и известного фотографа В.Д. Машукова «Воспоминание старожилов об Екатеринославской иконе “Плачущего Спасителя”» [16]. Автор подробно описал художественные особенности месточтимой иконы «Господь Вседержитель» Преображенского кафедрального собора. Было доказано ее западное происхождение и даны две теории происхождения «слез» на иконо-

писном лике Спасителя. По одной из них, в 40-х годах XIX в., когда икона пребывала в доме одной благочестивой вдовы (Деевой), на ней показались «слезы», после чего ее передали кафедральному собору. Еще до 1887 года, когда была произведена опись ризницы собора, появились многочисленные копии церковного образа в городе по разным храмам (автор подал все известные ему списки). Особенностью почитания иконы «Плачущий Спаситель» было редкое для русского православия наличие серебряных подвесок в виде частей человеческого тела, исцеленных по молитвам верующих. Часто практиковались крестные хода с иконой по городу и перемещения ее в частные дома для треб [13, с. 299–301].

И наконец, на XIV съезде, проходившем в г. Чернигове 1–15 августа 1908 года, было заслушано сообщение депутата Московского архива Министерства юстиции Сергея Дмитриевича Щербака «Дело о похищении чудотворной иконы в Елецком монастыре». 8 августа на заседании Пятого отделения Съезда («Древности церковные») автор доложил о судебном деле 1767–1768 годов, а именно о похищении иеродиакном Елецкого монастыря чудотворной иконы и других предметов, о поиске и наказании виновных по этому делу [14, с. 88].

Приведенные примеры еще раз подчеркивают неподдельный интерес среди ученого общества империи середины XIX – начала XX в. к православным реликвиям, их тщательному описанию и изучению. Именно церковная археология явилась тем инструментом, с помощью которого можно было объяснить многие вопросы, связанные с реликвиями. Не будем забывать, что именно благодаря библейской и церковной археологии многие факты из Библии были подтверждены, и без участия этих наук любое изыскание в сфере христианских святынь будет односторонним.

Литература

1. Восьмой археологический съезд в Москве // Журнал Министерства народного просвещения. – 1890. – Ч. 269. – С. 92–93.
2. Восьмой археологический съезд в Москве // Православное обозрение. – 1890. – Т. 1. – С. 560–562.

3. Жервэ А.В. Мера Святого Гроба Господня. Традиция перенесения святыни на Руси в XII–XVII вв. // София / Государственный Эрмитаж. – СПб., 2000. – № 4.
4. Зорина Е.В. Рахманкулова Н.Ф. и др. Философия в вопросах и ответах / учеб. пособие под ред. А.П. Алексеева, Л.Е. Яковлевой. – М., 2007.
5. Крайній К.К. Київське Церковно-історичне та археологічне товариство, 1872–1920 // Лаврський альманах. – К., 2001. – Вип. 4. – С. 66–73.
6. Летопись по Лаврентьевскому списку. – СПб., 1897.
7. Новосадский Н.И. О почитании реликвий у древних греков // Варшавские университетские известия. – 1889. – № 5. – С. 1–14.
8. О поясе Пресвятой Богородицы [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://vvedenskiy.org/?p=4688> от 13.11.2011 г.
9. Полное собрание русских летописей. – СПб., 1897. – Т. 11.
10. Православная энциклопедия. – М., 2008. – Т. 19.
11. Протоколы // Труды Одиннадцатого археологического съезда в Киеве 1899 г. – М., 1902. – Т. 2. – 177 с.
12. Труды Восьмого археологического съезда в Москве в 1890 г. – М., 1897. – Т. 3.
13. Труды Харьковской комиссии по устройству XIII археологического съезда в г. Екатеринославе. – Харьков, 1905.
14. Труды Четырнадцатого археологического съезда в Чернигове в 1908 г. – М., 1911. – Т. 3.
15. Чеснокова Н.П. Реликвии христианского Востока в России в середине XVII в. (по материалам Посольского приказа) // Исследования. – М., 2007. – С. 91–128.
16. Фаримець А.М. Машуков – діяч Катеринославської ученої архівної комісії // З минувшини Подніпров'я. Збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої Міжнародному дню музеїв, 17 травня 1994 р. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 60–63.
17. Элиаде М. История веры и религиозных идей. – М., 2002. – Т. 3. От Магомета до Реформации.

ГОНЧАРНІ ГОРНІ НА СТАРОКІЇВСЬКІЙ ГОРІ: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

Леся Чміль
кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
Науково-дослідного відділу
історико-археологічних досліджень МІДЦ

Коло наукових зацікавлень:
пізньосередньовічна та ранньомодерна
українська кераміка

Статтю присвячено аналізу відомих на сьогодні архівних та опублікованих джерел щодо розкопаних у різні роки гончарних горнів біля Десятинної церкви.

Ключові слова: гончарний горн, цегла, Старокиївська гора.

Статья посвящена анализу известных на сегодня архивных и опубликованных источников, относящихся к раскопанным в разные годы гончарным горнам возле Десятинной церкви.

Ключевые слова: гончарный горн, кирпич, Старокиевская гора.

The paper analyzes the currently known archival and published sources concerning the excavated in different time pottery furnaces near the Desiatinna church.

Keywords: pottery furnace, bricks, Starokievskaja Mountain.

Під час досліджень Старокиївської гори в різні роки довкола Десятинної церкви було виявлено кілька гончарних горнів, з якими пов'язано багато невирішених питань: їхня кількість, точне місцезнаходження, датування, функціональне призначення.

Уперше гончарні горни було виявлено біля Десятинної церкви 1914 року під час розкопок Д. Мілеєва у квадратах 684, 685, 695. Але збереглися лише креслення у щоденнику дослідника, на основі яких щось певне про конструкцію та кількість (1 чи 2) цих споруд сказати складно [13, щоденник 6, арк. 2–4, 11]. Новітніми дослідженнями встановлено, що вони розміщені на 25–30 м на північний захід від давньої Десятинної церкви [10, с. 212, 214].

Кілька горнів були виявлені 1936 року при дослідженні садиби художньої школи (нині – приміщення Національного музею історії України). Один з них – цегельний – описано Т. Мовчанівським (див. нижче). Цей горн досліджувався в квітні–травні 1936 року [14]. А в щоденнику за липень–серпень цього ж

року є записи ще про один горн. Він знаходився в шурфі 8 на кордоні садиб Петровського і Слюсаревського [15]. Згадки про якісь гончарні печі трапляються і в інших учасників цієї експедиції. Але через фрагментарність згадок, відсутність креслень і фотографій визначити, що це за печі і скільки їх було, наразі важко. Тому на даний момент зупинимось на характеристиці горнів для випалювання цегли, відкритих у 1936 і 1974 роках, інформації про які збереглося найбільше.

Щодо горну 1936 року зберігся короткий запис у щоденнику Т. Мовчанівського та схематичне креслення плану, які використовувалися всіма подальшими дослідниками, у тому числі й С. Кілієвич (іл. 1). Але чомусь поза їхньою увагою залишилися інші матеріали досліджень цього року. Зокрема, картковий щоденник Г. Зацепіної, у якому є значно повніший опис процесу розкриття печі, а також масштабні креслення та нумерація і опис фотографій [4, картки за 22.04.–13.05.]. За останніми можна ідентифікувати близько 20 знімків з фотоальбому № 2, що також міститься

в Науковому архіві Інституту археології НАН України [1].

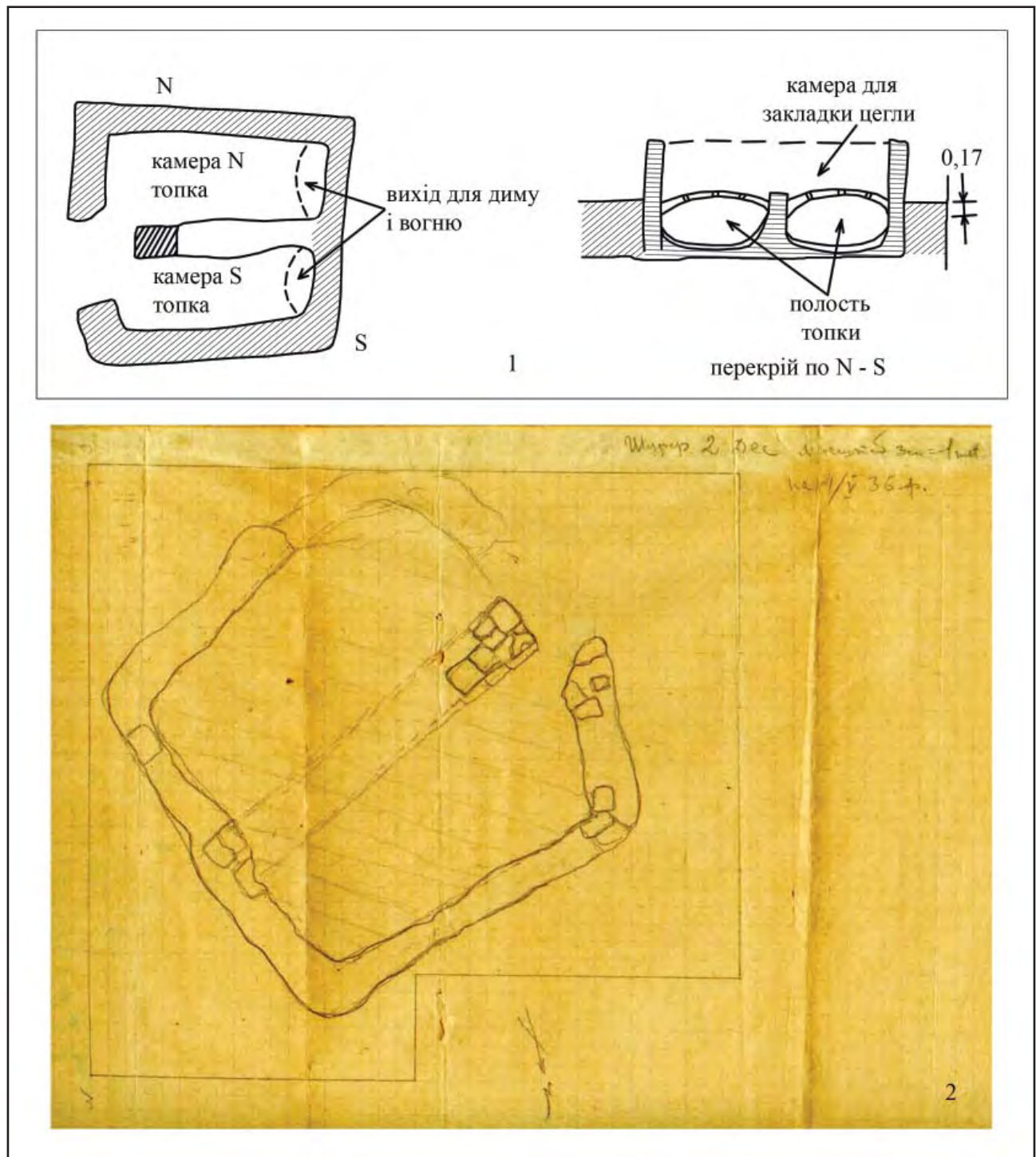
Т. Мовчанівський та Г. Зацепіна визначили піч як цегельний горн. Складений він із цегли-сирцю розміром $28 \times 28 \times 6$ см, окремі цеглини сягали завдовжки 50 см, завтовшки – 8 см, у тісті наявні домішки полови. Внутрішня частина стінок горна випалена. Горн майже квадратної форми, його розміри за кресленням Г. Зацепіної – $4 \times 4,30$ м. Посередині розділений цегляною перегородкою – «козлом», що ділить піч на 2 камери. Черинь не зберігся, але по його слідах на стінках встановлено товщину в 0,17–0,18 м (іл. 1: 2; 2; 3; 4). На думку Т. Мовчанівського, він був зроблений з глини. У кінці камер були виходи для диму, завширшки 1,02–1,03 м – цегла в цьому місці значно ошлакована. Висота «козла» – 0,50–0,55 м, ширина за кресленнями – 0,50 м. Товщина стінок – 0,30–0,40 м (за кресленнями). Под печі був виємчастий, а черинь злегка вигнутий, у результаті чого в поперечному розрізі топкова камера мала вигляд лінзи. Дослідники спершу вважали, що горн відноситься до X ст., але потім змінили свою думку й датували його XVII–XVIII ст. на основі розміру цеглин, а також тієї обставини, що в конструкції горна були вмуровані фрагменти кераміки цього часу. Так, у ході розчистки горна Г. Зацепіна дійшла висновку, що «зараз цілком одпадає думка, що це спорудження раннього феодалізму, як ми гадали раніш на підставі попередніх матеріалів», а під час розбирання печі «в північно-східному куті були знайдені уламки глиняного посуду, які лежали між цеглами, та потрапили туди під час будівництва печі. Ці уламки XVII–XVIII століття та підтверджують наші попередні гадки щодо датування печі, яка теж, напевно, відноситься до тих самих часів» [4, картки за 29.04. та 11.05.]. Утім, на жаль, більш точно продатувати цю кераміку немає змоги. Горн був розібраний, частини його вийняті монолітом. Подальша їх доля невідома.

Більш точні відомості відносяться до 1974 року, коли С. Кілієвич дослідила два гончарні горни на північний захід від Десятинної церкви [6; 7, с. 71–75; 9]. Постають запитання щодо взаємного розташування горнів 1936 та 1974 років. С. Кілієвич приблизно розташувала піч 1936 року за спогадами учасників тих

розкопок десь на північний захід від Десятинної церкви [8, карта]. За новітніми публікаціями Д. Йолшина та К. Михайлова плану Г. Корзухіної з архіву Інституту історії матеріальної культури (Санкт-Петербург) ця піч (шурф Б, або № 2) локалізується більш точно [12, карта]. Хоча повністю сумістити обидва плани (Г. Корзухіної та С. Кілієвич) наразі видається неможливим через неточну локалізацію топографічних орієнтирів на них, але, безумовно, ці два розкопи знаходилися в безпосередній близькості один від одного (іл. 5: 1). Не виключено навіть, що зруйнований горн 1974 року – це і є горн 1936 року. Ще важче визначити горн, розкопаний Д. Мілеєвим, можливо, це той цілий горн, що його досліджувала С. Кілієвич (іл. 5: 2).

Один з горнів 1974 року порівняно добре збережений, інший – майже повністю зруйнований. Складені обидва горни, як і горн 1936 року, із сирцевих блоків $27 \times 28 \times 7$ см. Збережений горн прямокутний, $4,8 \times 4,0$ м, зовнішні стіни завтовшки 1,0 м. Зберігся «козел» товщиною 0,5 м. Характерно, що збережена висота і стінок, і козла сягає 1,2–1,3 м, а слідів череня не виявлено, лише на одній стінці зафіксовано сліди аркового перекриття, що може бути «сльосами» череня (іл. 6). У цьому полягає основна відмінність конструкцій горнів 1974 і 1936 років. Адже в останнього висота козла, і відповідно висота топкової камери, становили 0,55 м. Це пересічна висота і для сучасних, і для середньовічних горнів. А висота топкової камери в 1,3 м у горна 1974 року може свідчити або про дуже потужну споруду, або про іншу конструкцію горна. Не виключено також, що ці горни різночасові.

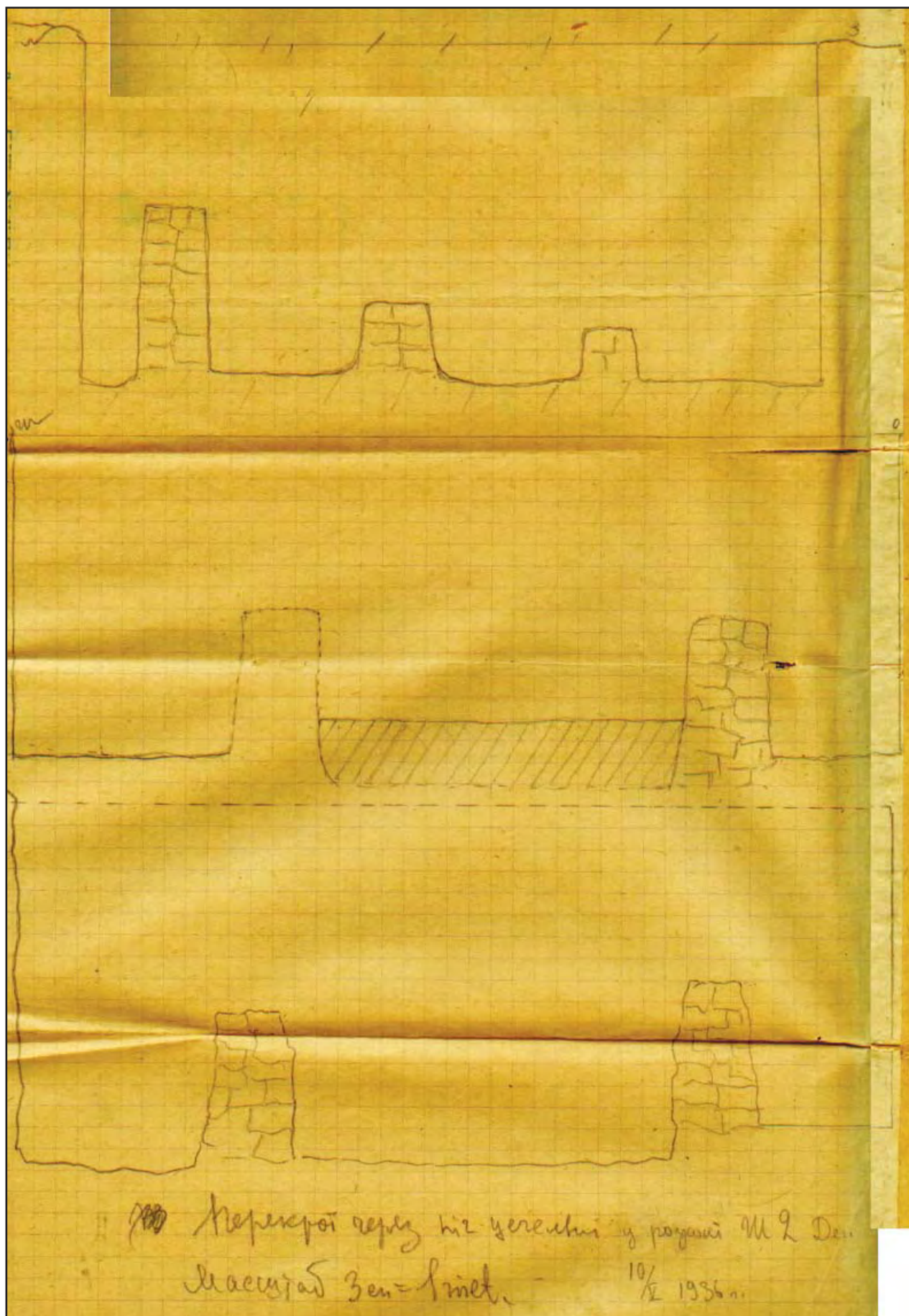
С. Кілієвич датувала горни другою половиною X ст. на основі того, що денні їхні поверхні та поверхня Десятинної церкви розташовані на одному рівні. Крім того, проводилось і якесь археомагнітне дослідження, хоча опису його немає [7, с. 75]. До X ст. дослідниця віднесла також горн 1936 року, вважаючи, що Т. Мовчанівський помилково датував його XVII–XVIII ст. До давньоруського часу відніс горни і В. Харламов, який запропонував їхню реконструкцію [17, с. 9]. Проте М. Каргер не погоджувався з датуванням горнів X ст. і відносив їх до часу П. Могили, оскільки в кладці так званої могилянської

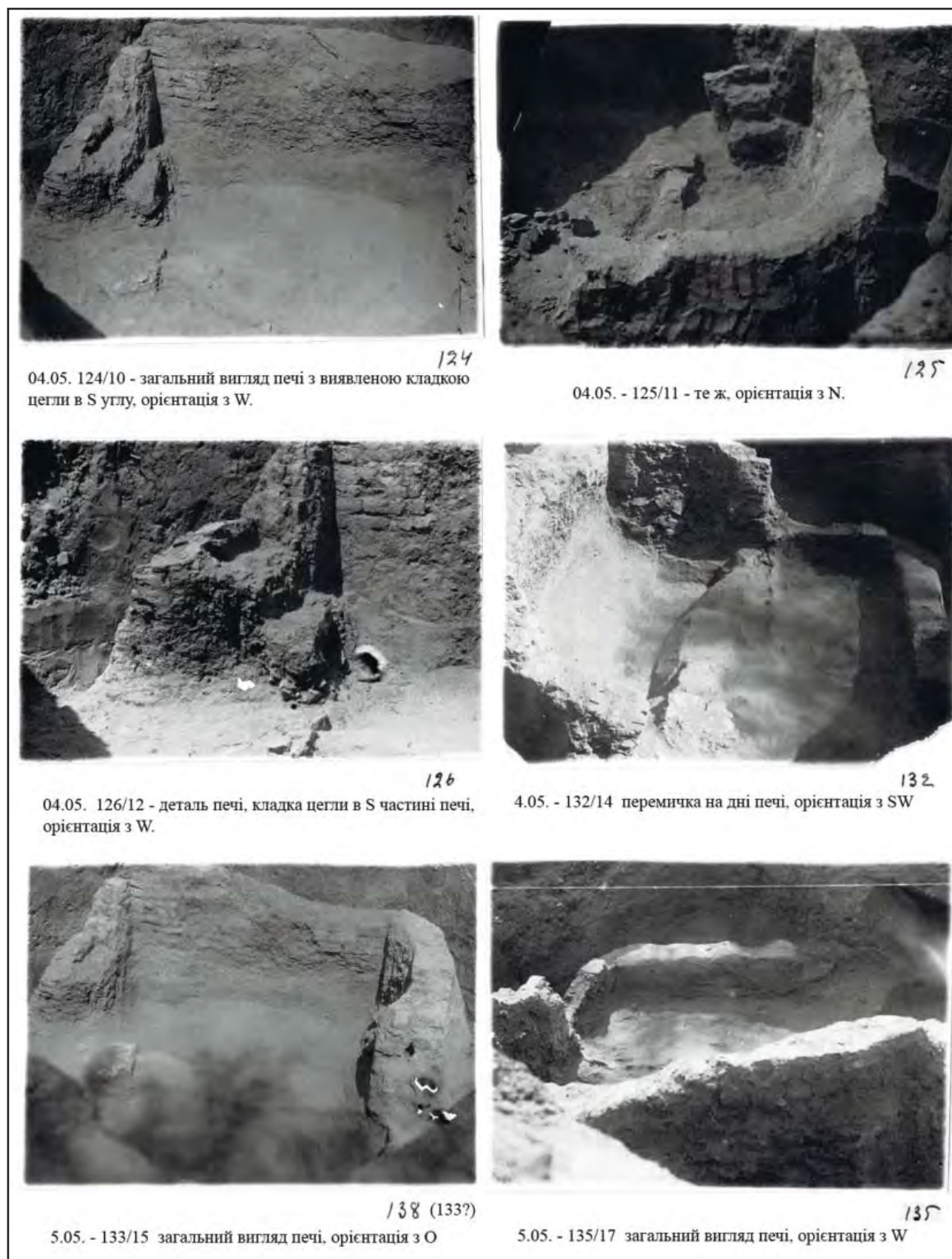
Іл. 1. 1 – схематичний план печі за Т. Мовчанівським;
2 – план печі з карткового щоденника Г. Зацепіної

церкви, яку він досліджував, була товста квадратна цегла XVII ст. [5, с. 48–49]. П. Раппорт також сумнівався в такому датуванні, оскільки всі аргументи на його користь непереконливі, а розмір цеглин з горнів і з Десятинної церкви не збігається [17, с. 10]. З пізнім датуванням горнів погоджувалися і Р. Юра та Є. Архіпова [2, с. 58; 21, № 94].

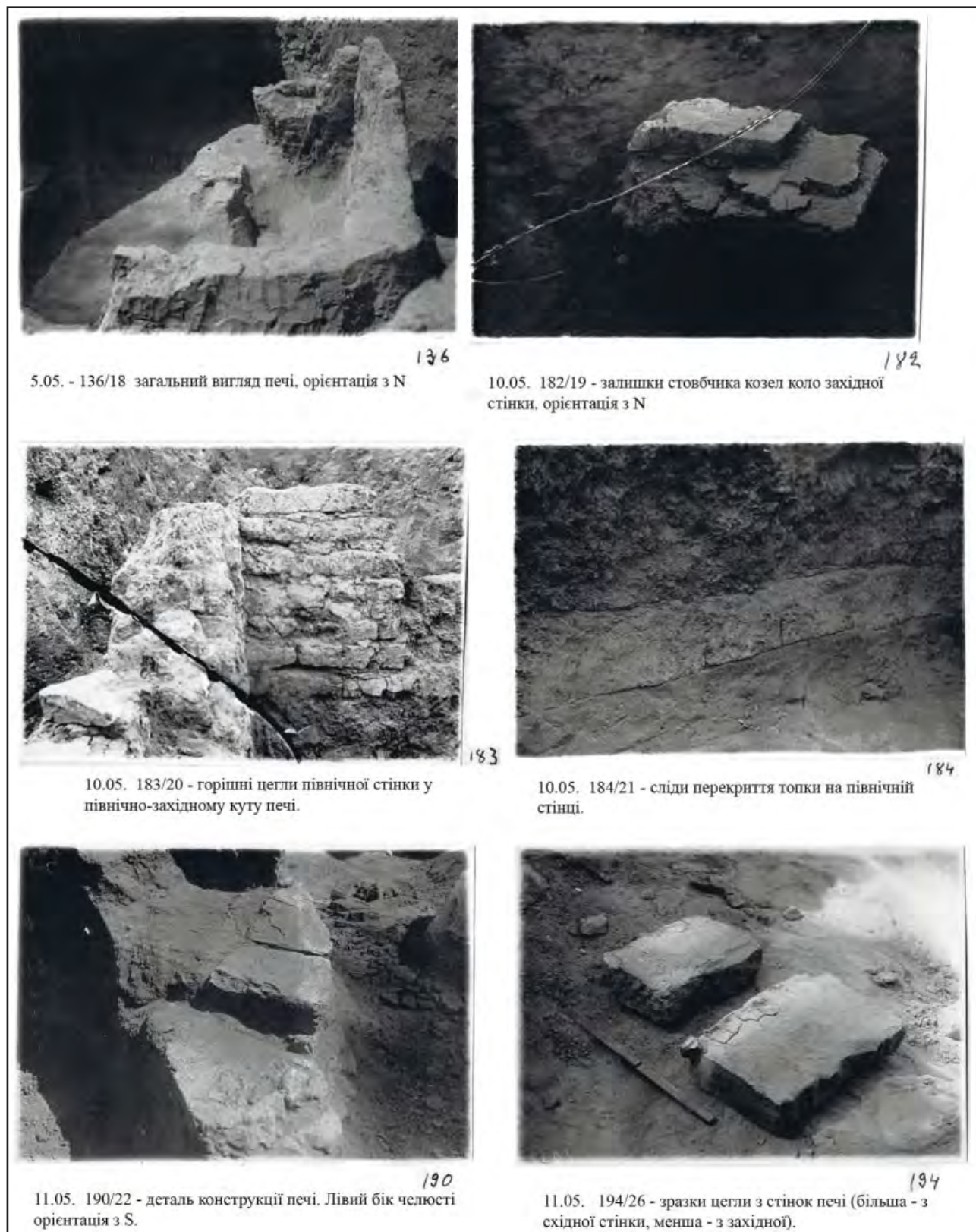
На користь пізнього датування (не ранішого за XVII ст.) вказують фрагменти кераміки, вмуровані в горн 1936 року. Це дає нижню дату для горнів. Проте верхня залишається відкритою. Т. Мовчанівський, можливо, датував їх початком XIX ст., на що вказує запис у його щоденнику: «Рештки цегельної печі початку XIX ст., очевидно, спорудженої для

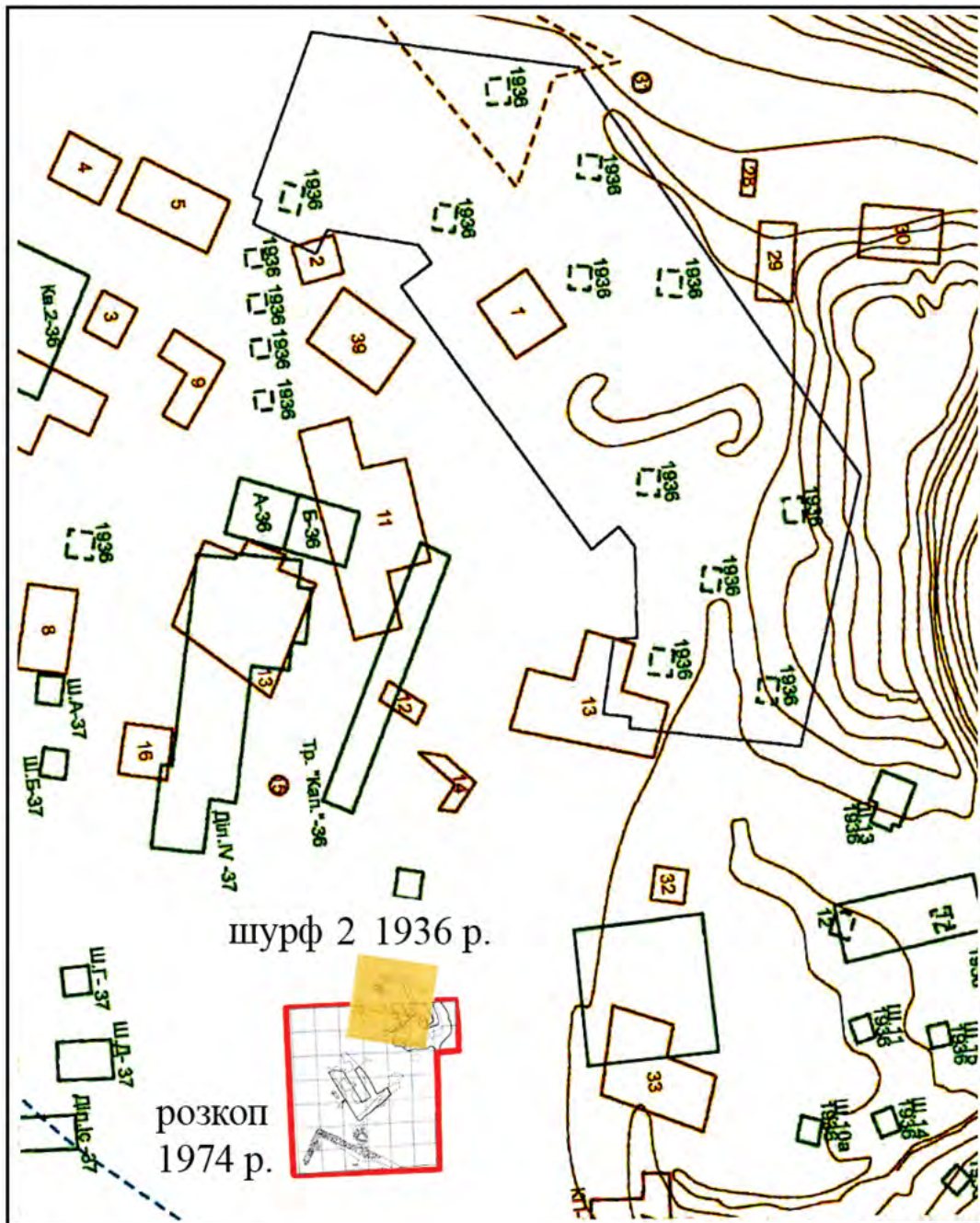
Іл. 2. Поперечний і повздожній розрізи горна з карткового щоденника Г. Зацепіної

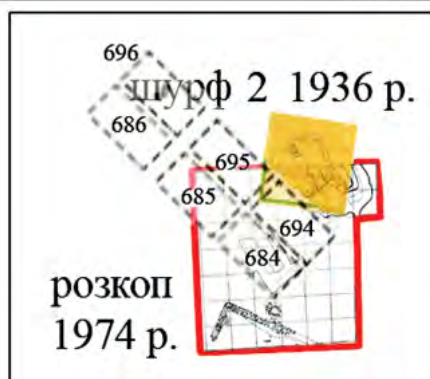
Іл. 3. Фотографії горна 1936 р. з альбому № 2 та підписи до них із карткового щоденника Г. Зацепіної

Іл. 4. Фотографії горна з альбому № 2 та підписи до них із карткового щоденника Г. Зацепіної

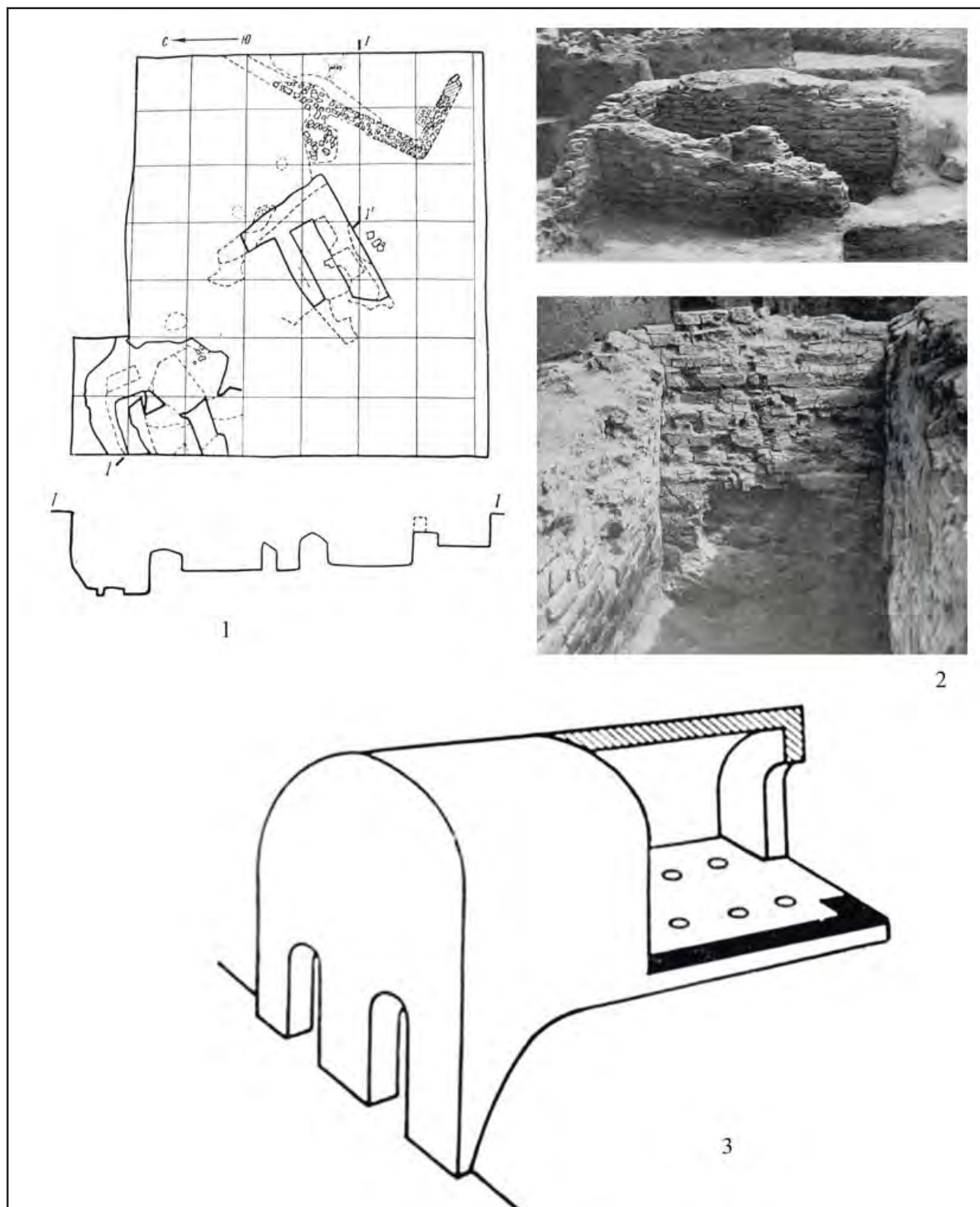

1

2

Іл. 5. 1 – приблизне взаєморозташування шурфу 2 1936 р. та розкопу 1974 р. на суміщеному плані Г. Корзухіної та С. Кілієвич;
2 – суміщений план цих розкопів з розкопом 1914 р.
(За Д. Йолшиним та С. Кілієвич)

Іл. 6. 1 – план та розріз розкопу 1974 р.; 2 – фотографії горна 1; 3 – його реконструкція В. Харламовим. (За С. Кілієвич)

побудови у 1826 р. нової будівлі церкви» [12, с. 41]. Але цегла зі стасівської церкви жовта, стандартна для ХІХ ст. Її виготовляли на цегельних заводах Подолу. Тобто досліджені горни мають бути віднесені до ранішого

часу. С. Кілієвич відмітила, що культурний шар навколо горнів суціль перемішаний, із різночасовими знахідками [6, с. 5–6]. Вона пояснювала це тим, що ця територія була перекопана Анненковим у ХІХ ст. Однак гон-

чарні горни завжди були ямного типу, тобто вкопувалися в землю, і, скоріше за все, шар навколо них – це шар, у який їх було опущено. Тобто, якби знахідки із шару були продатовані, то можна було б отримати нижню хронологічну межу досліджених горнів. Утім, з іншого боку, це міг бути перекоп від досліджень 1914 року.

Відомі аналогії, на жаль, також не допомагають із хронологічним визначенням горнів. Відомі давньоруські горни для випалювання плінфи поділяються на два типи. Перший з них має кілька поперечних перегородок-козел, може бути і круглий, і прямокутний у плані, значних розмірів (4–5 м в діаметрі або $3,5 \times 4,5$ м). Висота козел також є і 0,5, і 1,0–1,2 м [17, с. 10–18; 18, с. 137–138]. Цей тип був поширеним також у Причорномор'ї, зокрема в Криму, у VIII–IX ст. і використовувався для випалювання будівельної та великої тарної кераміки [16, с. 73–74].

Інший тип, подібний до розкопаних біля Десятинної церкви, – з одним поздовжнім козлом, досліджений у Чернігові [17, с. 8–9]. Майже збігаються і загальні розміри. Відомий також цегельний горн XV ст., досліджений у Володимирі-Волинському [11]. Він прямокутний, значних розмірів ($9,25 \times 7,20$ м), без череня і, на думку авторів розкопок, відрізнявся конструкцією – був однокамерним, з горизонтальним рухом гарячих газів.

Із горнів XVII–XVIII ст. відомі лише чотири теплотехнічні споруди, які можна віднести до цегельних горнів. Два з них відкрито біля Старокиївської гори, в урочищі Гончарі [20, с. 295–296]. Проте за фрагментарністю досліджень та поганою збереженістю горнів повністю визначити їх конструктивні особливості не вдалося. Один з них фіксувався в стінці траншеї по вул. Гончарній як прямокутний в розрізі об'єкт завдовжки 4 м, з обпаленими стінками, заввишки понад 1 м, усередині заповнений цеглою та печиною. Фрагмент цегляної кладки із вмурованою кахлею без орнаменту фіксувався лише в нижній частині. Судячи з розмірів, він, можливо, відноситься до прямокутних у плані горнів, але внутрішня конструкція незрозуміла. Можливо, вона була подібна до конструкції досліджуваних

горнів. Другий горн розміщений неподалік від першого, у розкопі XIII. Розчищено лише частину $4,5 \times 2,5$ м, у висоту на 0,3 м, зафіксовано 5 паралельних «козел» із цегли. Тобто це горн іншого типу. Посуду в їх заповненні та поряд не виявлено, у другому горні траплялися фрагменти черепиці, на основі чого зроблено висновок, що це горни для випалювання будівельної кераміки. Два горни для випалювання цегли кінця XVIII – початку XIX ст. також відкрито під час досліджень 1991 року А. Сміленко та І. Шекери у м. Корсуні [19, с. 10–11, рис. 2]. Але вони поганої збереженості. Лише в горні 1 простежено залишки зруйнованої топки напівовальної форми, діаметром 1,8 м вгорі та 1,1 м внизу (топкова камера?). Складена із цегли-сирцю 12×6 см, завдовжки 14 см, жовтуватого кольору. Отже, аналогії подібній конструкції досліджуваних горнів можна зустріти і в давньоруській, і в пізньосередньовічній час. Якщо у горна 1936 року внутрішня конструкція більш-менш зрозуміла і дозволяє віднести його до двох'ярусних горнів з вертикальним рухом гарячих газів за класифікацією О. Бобринського [3, с. 97], то тип горнів 1974 року не зовсім зрозумілий. Можливо, він мав таку саму конструкцію, як і попередній, але був потужнішим.

Таким чином, на сьогодні точно відомо про існування як мінімум двох горнів для випалювання цегли, що були розташовані між Десятинною церквою та НМІУ (у районі сучасної церкви, збудованої на початку XXI ст). Їх функціональне призначення для випалювання цегли не викликає заперечень. Датувати їх можна часом, не ранішим XVII ст. Для більш точного датування даних бракує. Докладнішу інформацію про ці теплотехнічні споруди могли б дати археологічні дослідження цієї території та порівняння цегли зі знайдених горнів із цеглою з різночасових будівель на місці давньоруської Десятинної церкви. Загалом же залишається відкритим питання загальної кількості розкопаних горнів навколо Десятинної церкви, їхнього датування та функціонального призначення, що потребує подальшого пошуку та аналізу розпорошеного архівного й речового матеріалу.

Література

1. Археологічні роботи по дослідженню м. Києва. Київська археологічна експедиція 1936 р. на території колишньої Десятинної церкви. Альбом фотовідбитків № 2. – Науковий архів Інституту археології НАНУ, ф. ПМК, № 30, 1 альбом.
2. *Архипова Є.* Будівельні матеріали Десятинної церкви // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – К. : АртЕк, 1996. – С. 55–58.
3. *Бобринский А.А.* Гончарные мастерские и горны Восточной Европы. – М. : Наука, 1991. – 213 с.
4. *Зацепина Г.* Археологічні роботи по дослідженню м. Києва. Київська археологічна експедиція 1936 р. на території колишньої Десятинної церкви. Картковий щоденник розкопів. 17.04.–13.05.1936 р. – Науковий архів Інституту археології НАНУ, ф. ПМК, № 19 (128), 40 карт.
5. *Каргер М.К.* Древний Киев. – М. ; Ленинград, 1961. – Т. 2. – 661 с.
6. *Килиевич С.Р.* Отчет о раскопках 1974 г. Старокиевского отряда киевской археологической экспедиции на территории киевского детинца (ул. Владимирская, 2). – Науковий архів Інституту археології НАНУ, ф. експедицій, № 1874/28-в., 41 с.; 9 табл.; польова документація.
7. *Килиевич С.Р.* Детинец Киева IX – первой половины XIII веков: По материалам археологических исследований. – К. Наукова думка, 1982. – 174 с. : ил.
8. *Кілієвич С.Р.* Археологічна карта Київського дитинця // Археологічні дослідження Стародавнього Києва. – К. : Наукова думка, 1976. – С. 179–213.
9. *Кілієвич С.Р.* До питання про будівельну справу в Києві в X ст. // Археологія Києва: дослідження і матеріали. Зб. наук. праць. – К. : Наукова думка, 1979. – С. 11–18.
10. *Козюба В.* Дослідження садиби Десятинної церкви у Києві в 1908–1914 рр. (за матеріалами щоденників Д.В. Мілеєва) // *Ruthenica*. – К., 2005. – Т. 4. – С. 169–214.
11. *Лукомський Ю., Панишко С.* Цегляна піч у Володимирі-Волинському // Наукові студії : зб. наук. праць. – Л. : Растр-7, 2011. – Вип. 4. – С. 268–279.
12. *Михайлов К.А., Елишин Д.Д.* Новые архивные материалы по археологическому изучению древнего Киева // Археологические вести. – СПб., 2004. – № 11. – С. 226–232.
13. *Мілеєв Д.* Щоденники. – Інститут рукопису НБУВ, ф. 152, од. зб. 163.
14. *Мовчанівський Т.М.* Археологічні роботи по дослідженню м. Києва. Київська археологічна експедиція 1936 р. на території колишньої Десятинної церкви. Щоденник розкопів № 2. – Науковий архів Інституту археології НАНУ, ф. ПМК, № 13, 1 зошит.
15. *Мовчанівський Т.М.* Археологічні роботи по дослідженню м. Києва. Київська археологічна експедиція 1936 р. на території колишньої Десятинної церкви (2-й період роботи). Щоденник розкопів. 19.07.–02.09.1936 р. – Науковий архів Інституту археології НАНУ, ф. ПМК, № 20, 1 зошит.
16. *Паршина Е.А., Тесленко И.Б., Зеленко С.М.* Гончарные центры Таврики VIII–X вв. // Морська торгівля в Північному Причорномор'ї. Зб. наук. статей. – К. : СтилоС, 2001. – С. 52–81.
17. *Раппопорт П.А.* Строительное производство Древней Руси (X–XIII вв.). – СПб. : Наука, 1994. – 160 с.
18. *Руденко В.Я., Новик Т.Г.* Дослідження плінфовипалювальної печі у Чернігові в 1994 році // Археологічні дослідження в Україні 1994–1996 років. – К. : ІА НАНУ, 2000. – С. 137–138.
19. *Сміленко А.Т., Шекера І.М.* Звіт Корсунської археологічної експедиції 1991 р. – Науковий архів Інституту археології НАНУ, ф. експедицій, № 1991/157, 18 с., 41 табл.
20. *Чміль Л.* Гончарні осередки Києва і округи кінця XVI–XVIII ст. // Болховітіновський щорічник 2009. – К., 2010. – С. 287–301.
21. *Юра Р.О.* Матеріали до теми «Матеріальна культура періоду формування української народності» (Фото, малюнки кераміки, орнаментів, зауваження, записки та ін.). – Науковий архів Інституту археології НАНУ, ф. 22, № 16, 252 с.

Наукові та науково-популярні статті

Scientific and Popular Science Articles

ДЕСЯТИННАЯ ЦЕРКОВЬ ПРЕСВЯТОЙ БОГОРОДИЦЫ КАК ПЕРВЫЙ КАФЕДРАЛЬНЫЙ СОБОР КИЕВСКИХ ПРАВЯЩИХ АРХИЕРЕЕВ

Антон Коваль

методист I категории Научно-экскурсионного отдела
и сектора методической работы МИДЦ

Круг научных интересов:

архивные документы о Десятинной церкви, история Десятинной церкви Рождества Пресвятой Богородицы архитектора В. Стасова

У статті розглядаються контекстуальні свідчення про статус Богородичної Десятинної церкви давнього Києва як першого кафедрального собору Київських правлячих архієреїв. Актуальність обраної автором теми зумовлена сучасною дискусією про перспективи музеєфікації залишків храму часів Володимирового Хрещення Русі.

Ключові слова: Десятинна церква, кафедральний собор, Київська архієрейська кафедра.

В статье рассматриваются контекстуальные указания на статус Богородичной Десятинной церкви древнего Киева как первого кафедрального собора Киевских правящих архиереев. Актуальность затронутой автором темы обусловлена современной дискуссией о перспективах музеификации остатков храма времен Владимирова Крещения Руси.

Ключевые слова: Десятинная церковь, кафедральный собор, Киевская архиерейская кафедра.

Virgin Mary of the Ancient Kyiv status as the first cathedral church of Kyiv ruling hierarchs. The actuality of the theme is conditioned by a contemporary discussion of the perspectives of the museumification of the ruins of Church dated by Vladimir Christening of Kievan Rus.

Keywords: Desyatynna Church, Cathedral, Kyiv hierarchal pulpit.

Современный исследователь А.В. Назаренко констатирует: «Проблема первоначальной организации Русской Церкви при св. Владимире имела в науке сложную судьбу» [12, с. 40]. Под 1037 годом летописная «Повесть временных лет» сообщает: «Заложил Ярослав... церковь святую – Софию, митрополичью... И при нем начала вера христианская плодиться и распространяться, и монашествоующие начали умножаться, и монастыри начали бытие. И жил Ярослав, любя церковные уставы, с великим почтением относясь к священ-

никам, а особенно к монашествующим, часто и прилежно читая книги – и ночью, и днем» [8, стб. 151–152]. Сообщение о постройке Ярославом «митрополичьей» церкви некоторые исследователи толковали в том смысле, что до этого события кафедра Киевского митрополита располагалась не в Киеве (а, например, в Переяславе), либо же Русская Церковь управлялась из зарубежного церковного центра (например, из Болгарской Патриархии) [12, с. 40; см. также: 11, с. 602–603, прим. 11, 13; 10, с. 30]. Однако ряд историков 30–60-х го-

дов XX в. указали на несостоятельность такого мнения [12, с. 40; 11, с. 602–603]. На служение в Киеве предстоятеля Русской Церкви еще до длительного правления Ярослава указывает, в частности, «Хроника» католического епископа Титмара Мерзебургского: при вступлении в Киев князя Святополка Владимировича (в ходе междоусобной войны с Ярославом после кончины св. Владимира) в 1018 году «архиепископ этого города с мощами святых и прочим церковным благолепием устроил... почетную встречу в св. монастыре Софии, который, к сожалению, в предшествующем году случайно подвергся пожару» [16, с. 1]. Принятие многими современными исследователями тезиса о том, что Киевская архиерейская кафедра была учреждена еще при Владимировом Крещении Руси или в первые годы после него [12, с. 40], актуализирует вопрос о статусе древней Десятинной Богородичной церкви (989–1240) в структуре церковной организации Киевского государства конца X – середины XI в. и русских княжеств конца XI – начала XIII в.

Согласно «Повести временных лет», в 989 году «Владимир, живя в законе христианском, помыслил создать церковь Пресвятой Богородицы. И, отправив [посольство], привел для этого мастеров из Греции, и начал ее создавать; а когда окончил строительство, – украсил ее иконами, и поручил ее Анастасию Корсунянину, и священников корсунских приставил, чтобы служили в ней, отдав сюда все, что он взял в Корсуне: иконы, и сосуды, и кресты»; в 996 году «Владимир, увидев церковь завершенной, вошел в нее и помолился Богу, говоря: “Господи, Боже! Призри с неба и виждь, и посети виноградник Свой, и утверди, – его насадила десница Твоя! Это – новые люди, сердца и разум которых Ты обратил к познанию Тебя, Истинного Бога! И призри на церковь Твою сию, которую создал недостойный раб Твой, во имя родившей Тебя Матери – Приснодевы Богородицы! Если кто помолится в церкви сей, то услышь молитву его, молитв ради Пречистой Богородицы!” Помолившись так, он сказал: “Вот, даю церкви сей Богородичной от имени моего и от городов моих десятую часть”. И, записав это постановление, положил в церкви» [8, стб. 121–122, 124].

До постройки Десятинного храма летописи не сообщают о строительстве на Руси каменных церквей (для которого характерен

термин «создание»), хотя есть упоминание о церквях вообще, а именно о храме Святого пророка Илии, в правление языческого князя Игоря Рюриковича, деда св. Владимира – под 944 год «Повесть временных лет» говорит о принесении в этой церкви христианами из числа русичей присяги на верность новому мирному договору с Византией: «Призвал Игорь послов, и пришел на холм, где стоял Перун. Положили оружие свое, и щиты, и золото, и дали присягу Игорь и люди его из русичей-язычников. А русичей-христиан водили присягать в церкви святого Илии... Ибо то была соборная церковь: ведь многие варяги [на службе у русского князя] были христианами» [8, стб. 54]. В конце договора отмечалось: «Кто из нас крестился – клянемся церковью святого Илии в соборной церкви» [8, стб. 54]. По мнению П.П. Толочко, летописный Свято-Ильинский храм находился на Подоле, у берега Днепра, в районе усадьбы нынешней одноименной церкви: «На берегу Почайны – речной гавани [Днепра. – А. К.], принимавшей торговые флотилии из многих стран мира, почти за полвека до принятия Русью новой веры действовал первый христианский храм Киева – церковь Святого Ильи... Летописец объясняет, что это была соборная церковь, которую посещали не только русские, но и иностранцы, естественно, если они были христианами. В историко-топографических исследованиях XIX в. этому первому христианскому храму Киева и Руси – церкви Святого Ильи – было уделено много внимания. Зная, что христианство стало официальной религией Киевского государства только с 988 года, многие историки полагали, что в летописном рассказе о заключении договора Игоря с греками речь идет не о киевской, а о константинопольской церкви. После выхода в свет специальной работы Е. Остроумислинского о киевской церкви Святого Ильи (Остроумислинский Е. Исследования о древней Киевской церкви св. Ильи. К., 1830) всякие сомнения в достоверности летописного сообщения отпали, однако о местоположении храма споры продолжались. Одни исследователи считали, что церковь Святого Ильи находилась у подножия Старокиевской горы, другие – размещали ее в нижнем течении Глубочицы, третьи – под Лысой горой. Со своей стороны

полагаем, что местоположение древнейшего христианского храма, возможно, фиксирует современная Ильинская церковь. Вероятно, где-то вблизи церкви св. Ильи находилась днепровская пристань, а также торговая площадь Киева X в.» [17, с. 58]. К мнению о том, что древний Свято-Ильинский храм находился на месте нынешнего, склоняются и другие авторы, отмечая, что однажды избранное для храма место, как правило, остается «точкой» церковного строительства и в последующее время» [18, с. 44–45] и что «при языческом князе логичнее предполагать наличие христианской церкви не в укрепленной княжеской цитадели, а в торгово-ремесленном посаде» [3, с. 187]. Нынешний каменный храм Святого пророка Илии на Подоле сооружен в 1692 году; под 1632 год в источниках упоминается о его одноименном предшественнике [13, с. 98]. Из какого материала была выстроена древнейшая Свято-Ильинская церковь – неизвестно [17, с. 58]. Пытаясь восполнить данный пробел в летописных известиях, современные реконструкторы изображают храм X в. на панорамах Киева то деревянным (как, например, на карте «Киев X–XIII века», 1972 год) [5], то каменным (например, на одноименной диораме в Национальном музее истории Украины, 1977 год) [15], однако в обоих случаях мы имеем дело с гипотезами – в отличие от надежных свидетельств о каменном строительстве Десятинной церкви.

С Крещением Руси ситуация меняется: соборный храм должен теперь стоять на горе, вблизи резиденции князя-христианина; кроме того, сооружение должно быть более величественным, чем Свято-Ильинская церковь. Еще до описания строительства Десятинного храма летописец сообщает дополнительную деталь, указывающую на особую заботу князя об украшении церкви и окружающего ее пространства: среди военных трофеев Владимира, захваченных при взятии Корсуня (Херсонеса), были медные изваяния, которые еще во времена составления «Повести временных лет» стояли «за святою Богородицею» [8, стб. 116]. О богатом убранстве храма – если далее вести речь об интерьере – свидетельствуют переданные в Национальный заповедник «София Киевская» два больших фрагмента наборного мозаичного пола из раскопок 1824–1826 го-

дов (прежде эти фрагменты находились в алтаре «Стасовской» Десятинной церкви 1828–1936 гг.) [14], а также многочисленные находки образцов мраморной отделки стен: «Ни в одном другом храме древнего Киева не было найдено столько фрагментов и деталей резного декора, выполненных из мрамора: карнизов, капителей, колонн, парапетных плит, плит облицовки, обломков саркофагов и т. д.» [1, с. 61]. Многолетние археологические исследования Киева показали, что строительство Десятинной церкви сопровождалось кардинальной перепланировкой нагорной цитадели Киева. Прежде городище занимало участок площадью около 2 га на северо-восточном выступе плато Старокиевской горы. При св. Владимире ров и вал, которые очерчивали городище с напольной стороны, образуя его юго-западную границу, были ликвидированы. Южнее линии бывших укреплений спланировали строительную площадку Десятинной церкви, к юго-западу и западу от храма были построены большие каменные дворцы. Новая граница цитадели была проложена примерно от нынешнего фуникулера до склонов Гончарного яра, выходя, соответственно, на восточный и северный обрывы Старокиевского плато [20, с. 46–47, 55, 73–74]. Десятинный храм стал архитектурным ядром расширенной крепости. При этом, стоя вблизи выступающего к Подолу участка склона, венчал силуэт всего города [15]. Позже, в ходе дальнейшего расширения крепости на Старокиевской горе, к цитадели времен Владимира (в науке она обозначается условным термином «город Владимира») присоединялись новые участки, однако укрепления между ними и застройкой времен Крещения уже не разбирались [20, с. 74, 82–88]; цитадель стала многосекционной, но Десятинный храм остался в ее топографии одной из узловых архитектурных доминант вплоть до разрушения монголами в 1240 году [3, с. 157].

Рассмотренные церковно-политический, архитектурно-археологический и топографический контексты создания Десятинной церкви указывают на то, что она была первым кафедральным собором Киевских правящих архиереев. В этой связи необходимо также коснуться вопроса о статусе Десятинной церкви после возведения в Киеве собора Святой Со-

фии, Премудрости Божией, названного в летописи «митрополичьим». Летописная статья 1037 года упоминает о Софии Киевской в контексте пространного итогового (а не синхронного) повествования о строительной деятельности Ярослава: «Заложил Ярослав большой город [Киев]. У этого города есть Золотые ворота. Заложил также и церковь – святую Софию, митрополичью. А затем – церковь на Золотых воротах святую, Благовещенскую. Затем – святого Георгия монастырь, и святой Ирины»; здесь же присутствует тезис о Ярославе как продолжателе дела св. Владимира: «Владимир вспахал и умягчил [землю], то есть Крещением просветил; а этот [Ярослав] – засеял книжными словесами сердца верующих» [8, стб. 151–152]. Как отмечал Ю.С. Асеев, планировка «города Ярослава», прослеживаемая по Софийскому собору, стенам Золотых ворот и предполагаемым фундаментам Свято-Георгиевского и Свято-Ирининского монастырей, свидетельствует «о цельном градостроительном замысле», в соответствии с которым Золотые ворота, София Киевская и Десятинный храм оказались на одной линии, вдоль которой укрепленную нагорную часть Киева пересекала главная магистральная улица [2, с. 40–45]. Название новых главных ворот города было выбрано по аналогии с парадным входом в Константинополь [6, с. 14], название кафедрального Софийского собора – по аналогии с Софией Константинопольской, кафедральным храмом Вселенских патриархов [4, с. 47]. То, что Десятинный храм входил в триптих сооружений главной «оси» Верхнего Киева (София – в центре, Золотые ворота – на крайней западной точке, Десятинная церковь – на крайней восточной), по-видимому, не случаен.

После завершения строительства Софии Киевской Ярослав продолжает рассматривать Десятинную церковь как храм с особым статусом: здесь оставались мощи князя Владимира, положенные после его кончины в 1015 году (что ясно из «Слова о Законе и Благодати» митрополита Киевского Илариона – современника Ярослава), а также мощи святой равноапостольной княгини Ольги, перенесенные сюда при жизни Владимира (что ясно из «Похвалы» Владимиру русского книжника XI в. Иакова Мниха); наконец, в 1044 году по настоянию Ярослава в Десятинную цер-

ковь переносят окропленные освященной водой останки князей Ярополка и Олега – братьев Владимира, умерших язычниками [8, стб. 155]. Хотя сам Ярослав был погребен в Софийском соборе (1054), его наследника на Киевском столе – Изяслава – похоронили в Десятинной церкви [8, стб. 202]. На рубеже XI–XII вв. преподобный Нестор Летописец пишет «Чтение о свв. Борисе и Глебе», в котором называет Десятинный храм «кафоликани иклия», т. е. «кафедральный собор» [см.: 19, с. 12]. В летописных описаниях междоусобиц киевских князей 1150–1151 годов отмечается интересная деталь: представители соперничающих за Киев княжеских группировок в дни обладания Киевом одинаково воздают честь двум главным храмам – Софийскому собору и Десятинной церкви [9, с. 233, 246, 249; 6, с. 11]. В повествованиях о разорении Киева в ходе междоусобиц 1171 и 1203 годов летописец также особо выделяет – в числе других ограбленных храмов города – Десятинную церковь и Софию Киевскую [7, с. 11].

Таким образом, и после сооружения митрополичьего Свято-Софийского собора Десятинная церковь почиталась в Киеве и за его пределами как исторически первенствующий кафедральный собор предстоятелей Православной Церкви русских земель. Даже после разрушения храма монголами (1240) почтительное отношение к его священным руинам – ввиду исключительного значения «святой Богородицы Десятинной» в отечественной церковной истории и христианской топографии Киева – побуждало жителей юга Руси к неоднократным попыткам возрождения святыни: с конца XV до начала XVII в. на месте Владимировой Десятинной церкви существовал малый Свято-Никола-Десятинный храм, с середины XVII до середины XIX в. – «могилянский» (сооруженный по инициативе и на средства Киевского митрополита свт. Петра Могилы) храм Рождества Пресвятой Богородицы, с середины XIX до середины XX в. – «стасовский» (спроектированный архитектором В. Стасовым) храм Рождества Пресвятой Богородицы. С начала XXI в. в усадьбе древней Десятинной церкви действует новый малый храм Рождества Пресвятой Богородицы, несущий благодатную преемственность богослужения на святом месте.

Литература

1. *Архипова Є.* Архітектурно-пластичний декор та саркофаги Десятинної церкви // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – К. : АртЕк, 1996. – С. 61–67.
2. *Асеев Ю.С.* Архитектура древнего Киева. – К. : Будівельник, 1982.
3. *Дятлов В.* Монастыри Украины. Справочник. – К. : Издательский отдел Украинской Православной Церкви, 2013.
4. *Евгений (Болховитинов).* Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии // *Євгеній (Болховітинов).* Вибрані праці з історії Києва. – К. : Либідь ; ІСА, 1995. – С. 35–270.
5. *Зорин А.Д., Кутовой А.И., Розенберг В.А.* Киев X–XIII веков. Карта-реконструкция. – К., 1972.
6. *Ивакина Л.* Золотые ворота в Киеве. Путеводитель. – К. : Горобец, 2009.
7. *Івакін Г.* Літописні повідомлення про Десятинну церкву // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – К. : АртЕк, 1996. – С. 10–11.
8. Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. Т. 1. – 2-е изд. – М., 2001.
9. Літопис Руський за Іпатським списком / перекл. Л. Махновець. – К. : Дніпро, 1989.
10. *Макарий (Булгаков).* История Русской Церкви в период совершенной зависимости ее от Константинопольского Патриарха (988–1240) // История Русской Церкви. – М., 1995. – Кн. 2. – С. 11–420.
11. *Назаренко А.В.* Комментарии // История Русской Церкви. – М., 1995. – Кн. 2. – С. 601–624.
12. *Назаренко А.В.* Русская Церковь в X – первой трети XV в. // Православная энциклопедия. Русская Православная Церковь. – М., 2000. – С. 38–60.
13. *Попельницька О.* Історична топографія Київського Подолу XVII – початку XIX ст. – К., 2003.
14. *Самохатко Н.* Фрагменти підлоги Десятинної церкви // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – К. : АртЕк, 1996. – С. 59–60.
15. *Стрельник М., Дідух Л., Клочко Д.* Діорама «Київ X–XIII століть». [Буклет]. – К., [2013].
16. *Титмар Мерзебургский, епископ.* [Отрывки из «Хроники»] // Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – Отд. 2. – С. 1–2.
17. *Толочко П.П.* Древний Киев. – К. : Наукова думка, 1983.
18. *Толочко Л.І., Дегтярьов М.Г.* Подільські храми Києва. – К. : Техніка, 2003.
19. *Толочко П.* Десятинна церква – центр давньоруської духовності // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – К. : АртЕк, 1996. – С. 12–14.
20. *Толочко П.П.* Історична топографія стародавнього Києва. – К. : Наукова думка, 1972.

КАМ'ЯНА СИРОВИНА В КИЇВСЬКОМУ МОНУМЕНТАЛЬНОМУ БУДІВНИЦТВІ КІНЦЯ X – ПОЧАТКУ XII СТОЛІТТЯ

Віталій Козюба
старший науковий співробітник
Науково-дослідного відділу фондів МІДЦ

Коло наукових зацікавлень:

історична топографія Давнього Києва, історична географія Київської землі, давньоруська архітектура, історична демографія

Статтю присвячено питанню використання різних порід каменю в зодчестві Києва кінця X – початку XII ст. Простежено еволюцію поглядів дослідників кам'яної архітектури Києва на різновиди каменю та їх походження.

На прикладі Десятинної церкви розкрито перспективність залучення геологічних визначень для вивчення аспектів будівництва конкретних архітектурних пам'яток.

Ключові слова: червоний кварцит, пірофілітовий сланець, пісковик, кам'яна сировина, Десятинна церква, Овруцький кряж.

Статья посвящена вопросу использования различных пород камня в зодчестве Киева конца X – начала XII в. Прослеживается эволюция взглядов исследователей каменной архитектуры Киева на разновидности камня и их происхождение.

На примере Десятинной церкви раскрывается перспективность привлечения геологических определений для изучения аспектов строительства конкретных архитектурных памятников.

Ключевые слова: красный кварцит, пиррофиллитовый сланец, песчаник, каменное сырьё, Десятинная церковь, Овручский кряж.

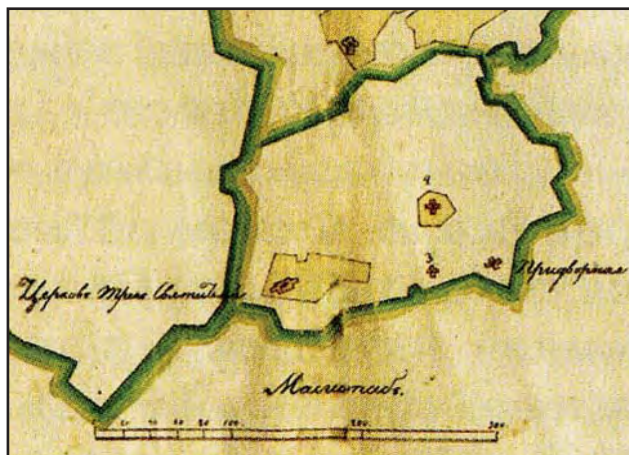
The paper deals with the questions of using different types of rock (stones) in the constructional engineering in Kyiv in the end of 10th – beginning of 12th cent. Author traced the evolution of scientists' thoughts on types and origin of stones.

By the example of Desyatynna (Tithe) Church author developed the usage geological terms for the studying different aspects of specific stone buildings.

Keywords: red quartzite, pyrophyllite slate, sandstone, stone raw, Desyatynna Church, Ovruch mountain-ridge.

Широковживані терміни «кам'яна архітектура», «кам'яне будівництво», «кам'яна споруда» характеризують нову якість розвитку будівельної справи в Давній Русі, коли, з прийняттям християнства, з кінця X ст. розпочалося масове спорудження з каменю й цегли церковних і громадських споруд. Самі терміни підкреслюють важливість використання кам'яної сировини в цьому будівництві. Поширена донедавна гіпотеза про початок кам'яного будівництва в Києві ще до хрещення Русі поки не знайшла свого документального підтвердження [7; 13].

Перший етап розвитку давньоруської монументальної архітектури, зокрема, у Києві, припадає на кінець X – першу третину XII ст., коли панував спосіб зведення стінової кладки з використанням утопленого ряду (*opus mixtum*), який згодом змінюється на порядову кладку (*opus isodus*). Відповідно протягом часу змінювалися кількість і спосіб використання кам'яної сировини в стінах споруд. Серед найвідоміших київських пам'яток цього етапу, щодо яких є певні дані про використану при їх спорудженні кам'яну сировину, є Десятинна церква, «східний» та «південний» пала-

Лл. 1. Фрагмент плану Верхнього Києва 1834 р. з позначенням місць розкопок К. Лохвицького:

**3 – «Хрестовоздвиженська» церква,
4 – Десятинна церква [11, с. 51]**

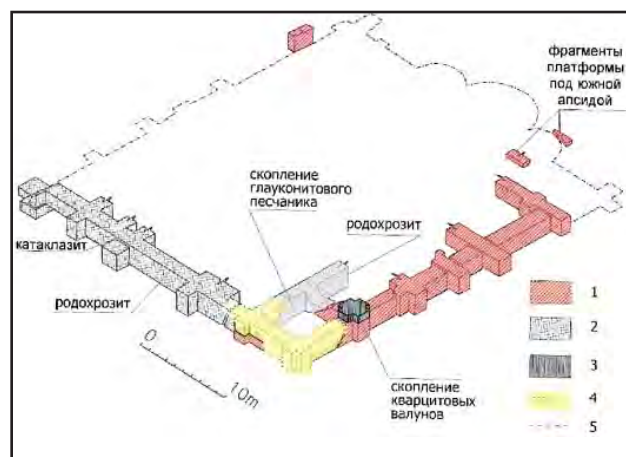
ци, Софійський собор, Золоті ворота, Успенський собор та Троїцькі ворота з надбрамною церквою Києво-Печерського монастиря, Михайлівський храм Видубицького монастиря. Наймолодшою з пам'яток цього етапу є Михайлівська Золотоверха церква (1108–1113).

Проблема вивчення різних аспектів використання кам'яної сировини в архітектурі давнього Києва до останнього часу практично не розроблялася. Вивчалися переважно лише елементи кам'яного різьблення, які стосувалися окремих архітектурних деталей інтер'єру споруд, або гробниці. Підсумковою на сьогодні працюю цього напрямку досліджень є монографія Є.І. Архипової [3]. Роботи Архітектурно-археологічної експедиції ІА НАН України з вивчення залишків Десятинної церкви і прилеглої до неї території 2005–2011 років дозволили суттєво просунути в цьому питанні. На основі нових матеріалів із цієї та інших пам'яток спеціальними дослідженнями отримано нові дані стосовно якості та кількісної характеристики кам'яної сировини, яку було використано в пам'ятках київської архітектури кінця X – початку XII ст. [8; 9].

Уже на початковому етапі вивчення давньоруських архітектурних пам'яток Києва у 20–30-х роках XIX ст. автори відзначали різновиди каменю, використаного в спорудах. У своєму описі Софійського собору митрополит Євгеній згадує «красного лещедника плити», тобто плити із пірофілітового сланцю [5, с. 30]. У записках К.А. Лохвицького згадується під-

лога давньої Десятинної церкви, «вымощенная плитником камнем фиолетового цвета разной величины», а також «цельный порог каменный фиолетового цвета» південного входу до церкви [ЦДІАУК, ф. 222, оп. 1, од. зб. 274, арк. 4–4 зв.]. К.А. Лохвицький полюбляв надсилати плани розкопаних ним споруд та камені з них різним посадовцям. Зокрема, один такий «комплект», що стосувався Десятинної церкви, був відсланий ним у Могильов головнокомандувачу 1 армії генерал-фельдмаршалу Фабіану Вільгельмовичу Остен-Сакену. 10 квітня 1826 року дослідник отримав лист-відповідь від генерала штабу Баталіна, у якому зазначалося, що «камень, ему [Остен-Сакену. – В. К.] доставленный, он причислил к породе Порфира, и полагает, что он находится близ города Овруча, откуда, по мнению Его Сиятельства, он был доставлен для фундамента того великолепного храма» [ЦДІАУК, ф. 222, оп. 1, од. зб. 274, арк. 22 зв.]. Це – перший відомий нам випадок правильного визначення місця походження кам'яної сировини давньоруських споруд Києва, який, на жаль, не був оприлюднений і залишився невідомим тогочасним дослідникам.

У першій публікації результатів археологічних досліджень Десятинної церкви 1824–1826 років згадуються червоні шифер та граніт, причому автор пише про «гроб из крас-

Лл. 2. Схема розташування основних порід каменю на збережених ділянках фундаментів Десятинної церкви:
1 – зона використання червоного кварциту,
2 – сірий та зеленкуватий пісковики,
3 – вапняк, 4 – ремонт XII ст.,
5 – зовнішній контур храму [8, с. 144, рис. 3]

Іл. 3. Червоний кварцит та залізистий пісковик у складі платформи під південною апсидою Десятинної церкви. Фото Д.Д. Йолшина. 2009 р.

ного граніта резной» та про «шлифований красний граніт», тобто пірофілітові сланцеві плити підлоги та різьбленого саркофагу біля північної стіни храму він називає то шифером, то гранітом, не відчуваючи різниці в породах каменю [14, с. 15, 18–19, 30].

Необізнаність тогочасних дослідників у цьому питанні наглядно демонструють записи в щоденнику К.А. Лохвицького. У квітні 1832 року між Андріївською та Трьохсвятительською церквами він знайшов фундамент споруди (яку вважав Хрестовоздвиженською церквою), у якому знаходився «камень сей красний так называемый яшма кровавая в 30-ть футов. И точно такой из каковых камней построены фундаментальные стены старой Десятинной церкви» [цит за: 1, с. 38] (іл. 1). Цей камінь він показав митрополиту Євгенію, який, за словами К.А. Лохвицького, «увидя сей камень, утвердительно сказал, что камень сей точно такой же, как и в древней Десятинной церкви». Згодом археолог-аматор із фундаменту виявленої ним споруди «выломал еще один красный камень такой же, как и прежний, так крепок, что топором разбить нельзя было» [цит. за: 1, с. 38]. «Камни красные яшмовые кровавые» [цит. за: 1, с. 39, 40; 2, с. 67–69] згадуються в інших записах щоденника. У залишках церкви, яку К.А. Лохвицький почав розкривати на початку травня 1832 року за колишнім Йорданським монастирем і яку він вважав Іллінською (за писемними джерелами XVI ст. цей храм носив ім'я Миколи Йорданського), були знайдені «камни

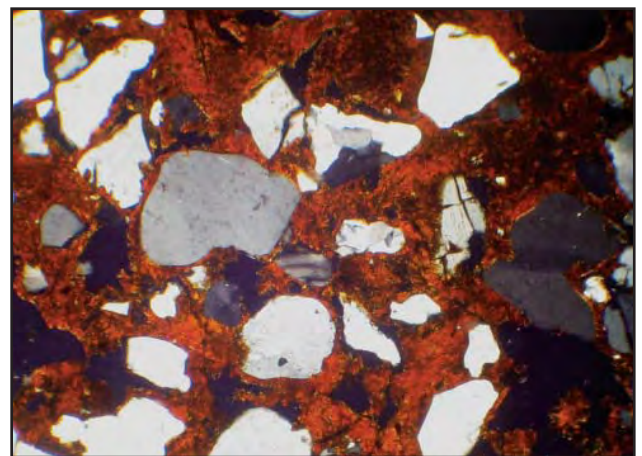
дикие великие необделанные серого цвету» [цит. за: 2, с. 71].

У матеріалах іншого дослідника Десятинної церкви М.Є. Єфимова також названі різні види каменю. На аркушах з малюнками деяких знахідок з розкопок храму, які підписані дослідником і датовані 1826 роком, є пояснювальні надписи, зроблені, як припускають, Ф.Г. Солнцевим у 40-х роках XIX ст. [див.: 4, с. 34].

Серед знахідок – шиферні капітель та плита з хрестом, «песковатый камень с начатым орнаментом» і грецька літера з вапняку [див.: 4, с. 36, 39, 40], що свідчать про виділення вже в той час різних порід каменю (крім загальновідомого вже тоді мармуру), що використовувалися при спорудженні й облаштуванні Десятинної церкви.

Погляд 40-х років XIX ст. на походження каменю, що його було використано в Десятинній церкві, подає І.І. Фундуклей. Він пише про граніт та інші камені, використані в стінах храму. Підлога останнього була викладена «красным шифером, привезенным, как полагают, от Карпатских гор, ибо здесь нигде нет такого камня» [21, с. 29, 30]. Згодом перелік різновидів каменю з Десятинної церкви був розширений, і до нього потрапили «красный шифер, или порфир», «красная яшма», граніт та «лещадник полированный» [17, с. 14–16, 25].

Наприкінці XIX ст. розкопки на Старокіївській горі провадив І.А. Хойновський. Під час досліджень він виявив відрізок фундаменту споруди давньоруського часу, у якій «кирпич

Іл. 4. Петрографічний шліф залізистого пісковіку, збільшений у 37 разів: сірі обкатані зерна – кварц, бурі – гетитовий цемент [8, с. 143, рис. 2, 1]

Іл. 5. Червоний кварцит у кладці фундаменту південної стіни Десятинної церкви. Фото А.А. Чекановського. 2005 р.

лежал на кусках красного шифера». Дослідник мав досвід розкопок біля с. Збраньки на Овруччині і знав, що «в этой же местности [овручских древлян. – В. К.] изготовлялись пряслицы и бусы, как из красного, так и бело-розового шиферного камня» [24, с. 18, 19, 21]. В іншій праці І.А. Хойновський наводить одну зі знахідок своєї колекції – «топорик каменотеса, которым древляне вытесывали из красного шифера пластинки для производства ...шиферных плит для пола и гробов, употребляемых в Киеве» [23, с. 139]. Приблизно в цей самий час у праці, присвяченій характеристиці київської архітектури Х–ХІІ ст., П.О. Лашкар'єв згадав про використаний у спорудах «камень железняк и красный шиферный» [15, с. 128–129]. Про печеру біля Межигірського монастиря, обкладену «плитами красного камня из местечка Славечны, по видимому, для погребения братии», згадає у своїй праці 1887 року Л.І. Похилевич [19, с. 10].

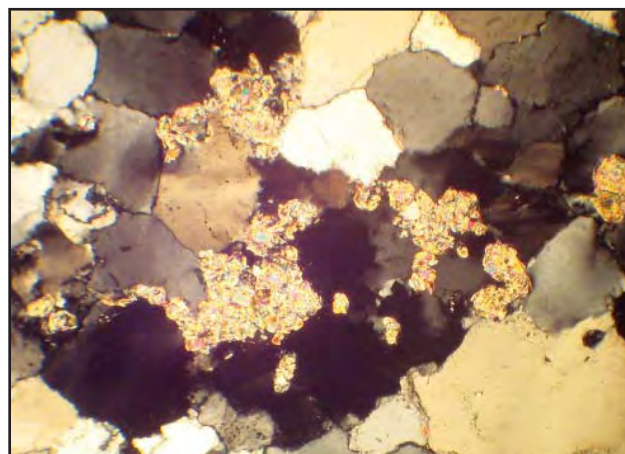
На початку ХХ ст. почалося активне археологічне вивчення давньоруських монументальних пам'яток Києва. У 1907–1908 роках В.В. Хвойка розкопав «східний» палац. При його описі дослідник відмітив, що нижня частина будівлі була споруджена «исключительно из красного кварцита, доставлявшегося с Волыни», тоді як наземна частина була «с рядами красного мелкозернистого песчаника» [22, с. 67]. У 1913 році біля «Ірининської» церкви С.П. Вельміним були досліджені залишки палацової споруди другої половини ХІ ст. У газетних повідомленнях про ці роботи відмічалось, серед іншого, «присутствие в фундаментах кирпичей и обломков малино-

вого шифера, красного кварцита» [ЦДІАУК, ф. 725, оп. 1, од. зб. 48, арк. 4].

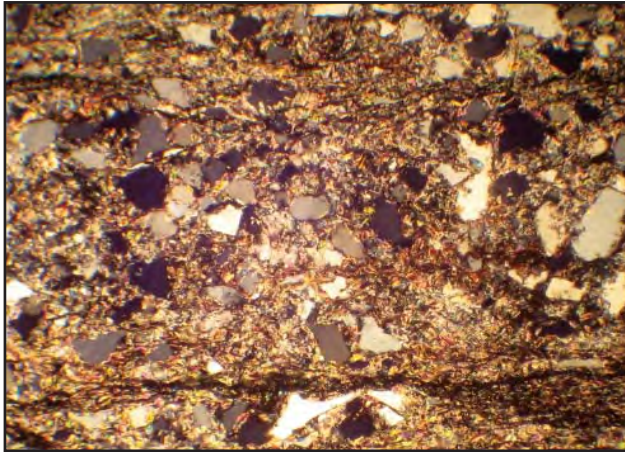
Червоний кварцит, а також «камни ярко-желтого песчаника очень рассыпчатого» було зафіксовано Д.В. Мілеєвим при розкопках Десятинної церкви в 1908–1912 роках [див.: 8, с. 139]. Аналогічні види каменю було зафіксовано і при дослідженні «південного» палацу [12, с. 69, 70].

В архіві «Киевского общества охраны памятников старины и искусства» зберігається заява члена товариства С.А. Павленка-Богушевського 1913 року, у якій він виказує занепокоєння майбутнім каменів і плит, знайдених під час розкопок Десятинної церкви. Серед іншого, він вказує, що «камни те все красного цвета, тождественного с камнями от фундамента. Такого камня в Киевской губернии нет. Этот камень доставлен был в древности как дань покоренными древлянами» [ЦДІАУК, ф. 725, оп. 1, од. зб. 12, арк. 1–1зв.]. С.А. Павленко-Богушевський, мешкаючи у Волинській губернії, міг бачити подібні камені на теренах сучасної Житомирщини.

Як засвідчують наведені вище матеріали, найуживанішими в ХІХ – на початку ХХ ст. назвами каменів, знайдених на місці давніх споруд, були червоні граніти, кварцити та шифер, а також пісковик. Дослідники часто плутали ці назви. Утім, уже в ХІХ ст. було відомо, що найпоширеніші в кам'яному будівництві

Іл. 6. Петрографічний шліф червоного кварциту, збільшений у 37 разів: зерна неправильної та ізометричної форми відтінків сірого – кварц, скупчення дрібних кольорових лусок – пірофіліт [16, с. 25, рис. 2]

Іл. 7. Петрографічний шліф пірофілітового сланцю, збільшений у 37 разів: основна дрібнолускувата маса – пірофіліт, чорні вкраплення в ній – вуглиста речовина, сірі зерна ізометричної та неправильної форми – кварц. За І.С. Нікітенком

Києва Х–ХІ ст. породи каменя – червоний кварцит та пірофілітовий сланець (шифер) – походили з району Овруча.

Першим фахівцем з-поміж геологів, котрий звернувся до проблематики використання каменю а архітектурних пам'яток Києва, став Г.О. Оссовський. У 60-х – на початку 70-х років ХІХ ст. він активно вивчав Волинь, у тому числі й Овруцький кряж. У 1874 році він виступив на ІІІ Археологічному з'їзді в Києві з доповіддю «Откуда привозился красный шифер, встречаемый как в древних храмах, так и в других памятниках Киева?», у якій окреслив місця покладів пірофіліту і кварциту [18].

На початку ХХ ст. знову стала актуальною проблема визначення породи каменю з давніх споруд Києва, у тому числі й через незнання праць попередників. На прохання історика Києва В.І. Щербини дослідник Словчансько-Овруцького кряжу П.А. Тутковський оглянув деякі з пам'яток. У садибі Десятинної церкви з-поміж каменів з розкопок він відзначив плиту з фіолетового талькового сланцю та камені червоного кварциту, серед яких трапились уламки з діагональною шаруватістю та камінь з природною скульптурою, або «брижами пустелі» (рос. – «рябью пустыни»). При обстеженні залишків Золотих воріт фахівець побачив у кладці місцеві валуни морени і плити «червоного шифера». Серед знахідок з розкопок церкви в літописному Білгороді, які зберігалися в Київському художньо-про-

мисловому музеї, П.А. Тутковський згадує також фіолетовий тальковий сланець та уламки «червоного шиферу», тобто кварциту, з «брижами пустелі».

Дослідник зазначив, що тальковий сланець «археологами не отличается от овручского песчаника и также называется “красным шифером”, или просто “шифером”». Фіолетовий різновид цього каменю – щільніший, ніж рожевий сланець, має виходи на поверхню на північному схилі кряжу. П.А. Тутковський називає кілька урочищ, де розташовані давні кар'єри з видобутку фіолетового сланцю, серед яких найвідоміше – урочище Ровки в кількох кілометрах на північ від с. Хлупляни. З нього походить зразок «фіолетового глинистого сланцю», відісланий 1882 року дослідником цього регіону К.О. Ставровським на Московську промислово-художню виставку. Червоний кварцит, або овруцький червоний пісковик, за дослідженнями П.А. Тутковського початку ХХ ст., трапляється на Словчансько-Овруцькому кряжі та кількох більш дрібних кряжах довкола нього. Геолог зазначив, що «пути, по которым шла доставка этих материалов и обширная древняя торговля ими, предстоит выяснить будущим исследователям», і

Іл. 8. Блоки вапняку в основі хрещатого стовпа південної стіни Десятинної церкви. Фото Д.Д. Йолишина. 2007 р.

**Іл. 9. Петрографічний шліф вапняку, збільшений у 37 разів (із залишками черепашок викопних організмів).
За І.С. Нікітенком**

це завдання залишається актуальним і в наш час [20].

Масштабні розкопки Десятинної церкви експедицією під керівництвом М.К. Каргера відбулися в 1938–1939 роках. У підсумковій публікації дослідник повідомляє про різний характер каменю, використаного в кладках південної та західної стін церкви. Він згадує червоний кварцит, кілька різновидів пісковика (світло-сірий з Канева, залізистий темно-коричневий і жовтий глинистий), а також моренні валуни [12, с. 27–30].

В одному зі щоденників експедиції за 1938 рік збереглося визначення порід каменю, здійснене працівником Українського геологічного тресту А.С. Фещенко [див.: 8, с. 139]. Як засвідчує зазначений документ, М.К. Каргер використав це джерело, відредагувавши текст, зокрема, вилучив з нього посилання на походження червоного кварциту з Овруча, а залізистого й глинистого пісковиків – з Канева. Водночас він повторив помилку А.С. Фещенко, який відніс пірофілітовий сланець («слоистий красновато-лиловий камень») до різновиду кварциту [12, с. 28].

Під час досліджень 2005–2011 років Архітектурно-археологічної експедиції Інституту археології НАН України (керівник – Г.Ю. Івакін) та Державного Ермітажу (Санкт-Петербург, РФ) здійснено повторне обстеження залишків Десятинної церкви. Серед наукових завдань було й повне з'ясування порід каменю, використаного у фундаментах різних частин храму (іл. 2). Для цього було взято

кілька десятків зразків каменю й піддано їх петрографічному вивченню з використанням, за необхідності, рентгеноструктурного аналізу. Як результат, було визначено породи, до яких належали відібрані зразки, а також намічено можливі місця походження використаного в будівлі каменю. Ця робота була проведена геологом І.С. Нікітенком з Національного гірничого університету (м. Дніпропетровськ).

Наведемо короткі підсумки визначення порід каменю з Десятинної церкви.

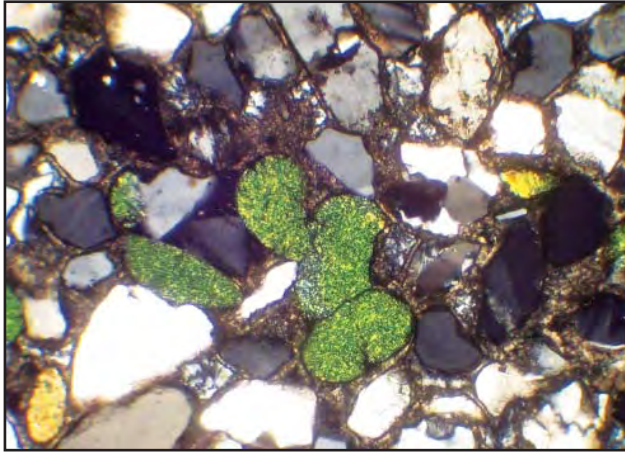
Центральний об'єм храму. Незважаючи на те, що фундаменти цієї частини церкви не збереглися, ретельна розчистка підшов фундаментних ровів і залишків їх заливки будівельним розчином дозволила з'ясувати, що дерев'яні субструкції в основі храму були пересипані шаром крихкого рудого залізистого пісковика, серед якого іноді траплявся сірий глинистий пісковик. Це каміння має місцеве походження й трапляється у великих відслоненнях київських гір (Вишгород, Пирогів).

Вище містилася бутова фундаментна кладка, яка складалася, судячи з кількох невеликих ділянок, які збереглися *in situ*, із блоків колотого червоного кварциту [8, с. 141]. Такі ж камені було використано в платформі під східною частиною центрального ядра церкви (іл. 3, 4).

Південна стіна храму. На всій збереженій довжині фундаменту південного фасаду Десятинної церкви, а також поперечних перемичок її південної галереї, використано лише червоний кварцит (іл. 5, 6). Винятком є пів-

**Іл. 10. Пісковик у кладці фундаменту західної стіни Десятинної церкви.
Фото Ю.В. Лукомського. 2009 р.**

*Іл. 11. Петрографічний шліф пісковика глауконіт-кварцового, збільшений у 90 разів: білі зерна, різною мірою обкатані, – кварц, округлі зелені зерна – скупчення глауконіту, сіруваті облямівки навколо уламків – опал, білі ділянки в цементі – халцедон.
За І.С. Нікітенком*

денно-західний кут церкви, відремонтований у XII ст.

Цікавий нюанс було зафіксовано в кладці першої із заходу лопатки південної стіни. У ній використані невеликі обкатані кварцові валуни рожевого кольору. Ці камені моренного походження, вірогідно, також було доставлено з Овруцького кряжу.

На рівні цоколя другого із заходу прясла південної стіни храму зафіксовано кілька плит з пірофіліту (іл. 7), які, вірогідно, мали відношення до підлоги відкритої галереї Десятинної церкви наприкінці X – у першій третині XI ст.

На перехресті південної стіни та першої із заходу перемички південної галереї зберігся фрагмент кладки хрещатого стовпа, нижня частина якого складається з кількох квадратів вапняку (іл. 8, 9). Цей матеріал, вірогідно, було привезено з Криму [8, с. 142–145].

Західна стіна. Цей фундамент, крім південного прясла, був споруджений переважно із сірого кварцового та зеленкуватого кварц-глауконітового пісковика (іл. 10, 11). Кількома зразками в кладці фундаменту представлено й коричневі плитоподібні родохрозитові породи.

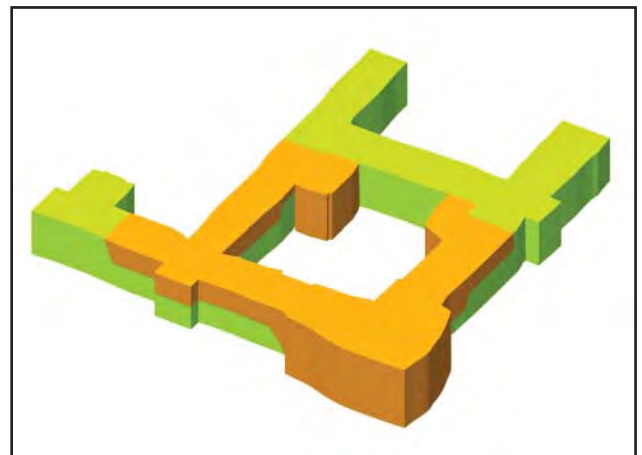
Історична назва цих кварцових пісковиків – «трахтемирівські». Їх видобували в районі сіл Трахтемирів, Зарубинці, Григорівка, Бучак на північ від Канева. Родохрозитові

породи також трапляються в цій місцевості. Вірогідно, і моренні валуни пісковика привезено з району Трахтемирова [8, с. 145].

Ремонт південно-західного кута. Кутову ділянку фундаменту кінця X ст. було розібрано й споруджено заново в першій третині XII ст. Новий фундамент мав більшу глибину, ніж сусідні фундаменти часів Володимира Святого. Верхні частини прилеглих до цього кута прясел фундаментів також було перекладено під час згаданого ремонту (іл. 12). У кладці ремонту впереміш повторно використано червоний кварцит, сірий та зеленкуватий пісковики, родохрозит, фрагментовані деталі різьбленого декору з пірофілітового сланцю, пісковика та вапняку (іл. 13).

Також у відремонтованих фундаментах кута знайдено гранітні породи (граніти, кварцовий діорит, кварцовий монзоніт) (іл. 14). Можливо, вони також походять зі стінових кладок Десятинної церкви X–XI ст. Найвірогідніше, ці породи походять із басейнів річок Ірпінь та Унава на межі Київщини й Житомирщини [8, с. 145–147].

Наведені вище результати вивчення порід дозволяють виділити п'ять головних регіонів, які слугували джерелом постачання будівельного каменю для фундаментів Десятинної церкви. Це – Київ (залізисті та глинисті пісковики), Словечансько-Овруцький кряж (пірофілітовий сланець, червоний кварцит), Канівщина (сірі та зеленкуваті пісковики, ро-

Іл. 12. Аксонометричне зображення ділянки південно-західного кута Десятинної церкви, відремонтованої в першій третині XII ст. (виділено коричневим) [10, с. 354, рис. 18]

Іл. 13. Ділянка ремонту XII ст. південно-західного кута Десятинної церкви. Фото А.А. Чекановського. 2005 р.

дохрозити), район Ірпеня–Унави (граніти) та Крим (вапняк-ракушняк) [8, с. 147, 149].

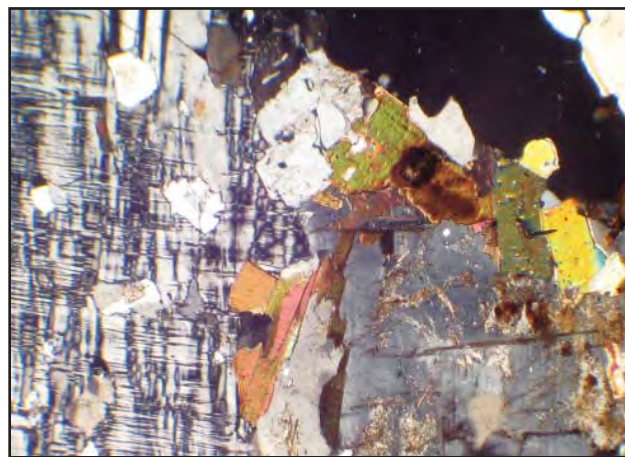
Фіксація у фундаментах первинного ядра Десятинної церкви, у «східному» та «південному» палацах залізистого пісковика свідчить про те, що ці споруди почали зводитись одночасно на межі 80–90-х років X ст. і що вони входили до єдиного архітектурного комплексу (іл. 15). Цю місцеву породу каменю використовували в київській архітектурі й пізніше, про що свідчить її наявність у фундаменті північної прибудови до Кирилівської церкви XII ст.

Активну участь у вивченні кам'яної сировини давніх пам'яток Києва в останнє десятиліття здійснюють українські археологи. Роботи Овруцької та Східно-Волинської експедицій (А.П. Томашевський, С.В. Павленко) дали нові матеріали, які дозволяють більш детально, точно й достовірно розглянути питання про використання пірофілітового сланцю та кварциту в будівельній справі Південної Русі. За цей період вдалося дослідити давні кар'єри з видобутку пірофілітового сланцю й

кварциту біля с. Хлупляни (урочище Ровки) та с. Нагоряни (урочище Буда), а також найближчі до них виробничі поселення (на сьогодні їх відомо 5) кінця X – початку XIII ст., на яких відбувалася первинна обробка і сортування глиб і блоків пірофілітового сланцю та кварциту [9, с. 391, 401].

У загальному балансі використаної сировини, працезатрат з видобутку, обробки та транспортування провідне становище в структурі Овруцької кам'яної індустрії давньоруської доби займала галузь, що обслуговувала палацо-храмове будівництво. У ньому більша частина матеріалу йшла на технологічно-функціональне призначення: блоки й валуни використовувалися в кладці фундаментів і стін споруд, у кам'яних поясах споруд у техніці *opus mixtum*, у карнизах ярусів, п'ят арок і закомар, на плити підлоги, сходів, порогів тощо. Частина кам'яної сировини використовувалася для декоративно-художнього оздоблення інтер'єрів споруд (різьблені плити настінних композицій, парапетів хор, передвітгарних огорож, бази й капітелі колон) та саркофагів [9, с. 394].

Про масштабність виробництва плит свідчать знахідки з Успенського собору Печерського монастиря. За підрахунками дослідника цієї пам'ятки М.В. Холостенка, там було знайдено 244 гладкі плити підлоги храму давньоруського часу, які вкривали площу 530 м². А.П. Томашевський зробив підрахунок приблизного використання пірофілітового сланцю для мощення підлоги чотирьох київських храмів – Святої Софії, Успенської

Іл. 14. Петрографічний шліф граніту мусковіт-біотитового, збільшений у 47 разів. За І.С. Нікітенком

Іл. 15. Залізистий пісковик та червоний кварцит у фундаменті «Південного палацу». Фото В.К. Козюби. 2005 р.

Печерської церкви, Михайлівського Золотоверхого собору та Кирилівської церкви. За його розрахунками, на загальну площу підлоги цих споруд (3820 м²) мали б використати 8 884 плити загальною вагою 533 т і об'ємом каменю 266,5 м³ [9, с. 401, 402, табл. 4].

Окремі кар'єри давньоруського часу з видобутку червоного кварциту на Словечансько-Овруцькому кряжі невідомі. Оскільки цей камінь залягає поруч із пірофілітовим сланцем і завжди його супроводжує, припускають, що в пірофілітових кар'єрах добували і сам кварцит [9, с. 402]. На поверхні кряжу є багато глиб і валунів кварциту льодовикового (моренного) походження, які, як ми пересвідчилися на прикладі Десятинної церкви, також використовувалися в будівництві.

Використання насамперед червоного кварциту та пісковіку в кам'яних поясах київських пам'яток добре ілюструють стіни апсид Софійського собору (іл. 16). Тут же можна побачити зразки кварцитів із «брижами пустелі» (іл. 17: 1). Каміні з такою поверхнею знайдено і в інших давньоруських спорудах Києва, про що мовилося вище. В Овручі збереглася церква Святого Василя кінця XII ст. (її було відреставровано на початку XX ст.), стіни якої декоровано різноманітними за відтінками червоного та характером поверхні каменями кварциту. Серед останніх – багато прикладів «бриж пустелі» (іл. 17: 2). Кварцити з такими слідами трапляються на кряжі як на поверхні (але вони дуже згладжені від ерозії), так і в кар'єрах (іл. 17: 3).

Словечансько-Овруцький кряж – унікальний природно-географічний об'єкт на півночі Житомирської області (іл. 18). У його основі – товщі червоного кварциту, потужність яких перевищує 930 м. Висота кряжу сягає майже 150 м над прилеглими болотистими лісами Полісся і в найвищій точці становить близько 350 м, що є одночасно й найвищою точкою Середнього Подніпров'я. Місцеві кварцити, або кварцито-пісковики, та пірофілітові сланці мають метаморфічне, а останні, як вважають, ще й палеовулканічне походження. Вони утворилися в мезопротерозойську еру 1,46–1,5 млрд років тому.

Як уже зазначалося, на кряжі є багато виходів кварциту на поверхню (іл. 19). У лісах навколо збереглося кілька давніх кар'єрів, у яких у давньоруський час видобували пірофілітовий сланець (іл. 20). Десятки тисяч тон цього каменю у вигляді сировини або готових виробів транспортувалися до Києва та інших центрів.

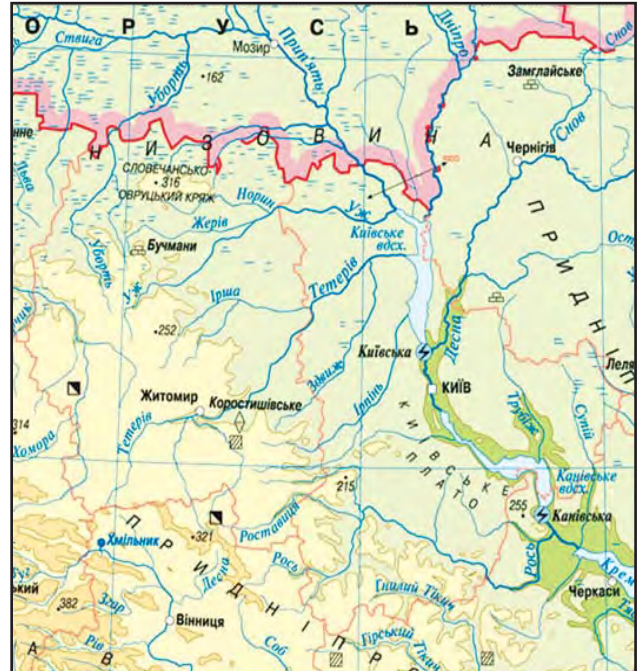
Незважаючи на те, що впродовж останніх років було здійснено поглиблене вивчення кам'яної сировини, використаної при спорудженні Десятинної церкви, цей аспект будівництва для інших пам'яток давнього Києва залишається маловивченим. Розглядуваний напрям досліджень перебуває на стику кількох наук – археології, історії архітектури та геології – і потребує спеціальної уваги. Він здатний значно розширити наші уявлення про різні аспекти зодчества Київської Русі, у тому числі економічний та технологічний.

Іл. 16. Декоративні пояси каменю в кладці апсид Софії Київської. Фото В.К. Козюби. 2014 р.

Іл. 17. «Брижі пустелі» на поверхні червоного кварциту: 1 – Софія Київська, 2 – церква Святого Василя в Овручі, 3 – кар’єр на Овруччині. Фото В.К. Козюби та [6, вклейка між с. 112, 113]

Іл. 18. Овруцький кряж на географічній мапі України

Іл. 19. Виходи кварциту на Овруцькому кряжі: 1 – кар’єр, 2 – лісова дорога. Фото В.К. Козюби. 2007, 2013 рр.

Іл. 20. Кар’єр з видобутку пірофілітового сланцю давньоруського часу на Овруччині. Фото В.К. Козюби. 2013 р.

Література

1. *Ананьева Т.* Дневник Кондрата Лохвицкого // Киевский Альбом. Исторический альманах. 2001. – К. : Прайм, 2001. – Вып. 1. – С. 33–40.
2. *Ананьева Т.* Дневник Кондрата Лохвицкого // Киевский Альбом. Исторический альманах. 2002. – К. : Задруга, 2002. – Вып. 2. – С. 67–72.
3. *Архипова Е.* Резной камень в архитектуре древнего Киева. – К. : Стилос, 2005.
4. *Архипова Е.И.* Новые данные о резном декоре Десятинной церкви (рисунки Н.Е. Ефимова 1826 г.) // ΣΟΦΙΑ. Сборник статей по искусству Византии и Древней Руси в честь А.И. Кочера. – М. : Северный Паломник, 2006. – С. 31–44.
5. *Болховитинов Е.* Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии. – К., 1825.
6. *Дорогами П.А.* Тутковского. – К. : Новый друк, 2013.
7. *Ёлишин Д.Д.* О «монументальной архитектуре» Киева в X в. // Диалог культур и народов средневековой Европы. К 60-летию со дня рождения Евгения Николаевича Носова. – СПб. : Дмитрий Буланин, 2010. – С. 151–164.
8. *Ёлишин Д.Д., Никитенко И.С.* О фундаментах Десятинной церкви в Киеве (по материалам исследований строительного камня // Записки ИИМК РАН. – СПб., 2009. – № 4. – С. 138–156.
9. *Ивакин Г.Ю., Томашевский А.П., Павленко С.В.* Использование пиррофиллитового сланца и кварцита в строительном деле Южной Руси // Труды Государственного Эрмитажа. – СПб., 2010. – Т. 53. Архитектура Византии и Древней Руси IX–XIII веков. – С. 391–411.
10. *Иоаннисян О.М., Ёлишин Д.Д., Зыков П.Л., Ивакин Г.Ю., Козюба В.К., Комар А.В., Лукомский Ю.В.* Десятинная церковь в Киеве (предварительные итоги исследований 2005–2007 гг.) // Труды Государственного Эрмитажа. – Т. 69. Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света. – СПб., 2009. – С. 330–366.
11. *Ілюстрована історія Києва.* – К. : Фенікс, 2012.
12. *Каргер М.К.* Древний Киев. – М. ; Ленинград, 1961. – Т. 2.
13. *Комар О.* «Дохристиянська» монументальна архітектура Старокиївської гори (проблеми датування та атрибуції) // Opus Mixtum. – К., 2013. – № 1. – С. 106–121.
14. Краткое историческое описание первопрестольной соборной Десятинной церкви в Киеве. – СПб., 1829.
15. *Лашкарев П.* Церковно-археологические очерки, исследования и рефераты. – К., 1898.
16. *Нікітенко І.С., Ёолишин Д.Д.* Результати мінералого-петрографічного дослідження будівельного каміння з фундаментів Десятинної церкви у Києві // Коштовне та декоративне каміння. – К., 2009. – № 2 (56). – С. 22–27.
17. Описание Десятинной церкви в Киеве. – К., 1872.
18. *Оссовский Г.О.* Откуда привозился красный шифер, встречаемый как в древних храмах, так и в других памятниках Киева? // Труды Третьего археологического съезда в России. – К., 1878. – Т. 2. – С. 159–164.
19. *Похилевич Л.* Уезды Киевский и Радомысльский. – К., 1887.
20. *Тутковский П.А.* Древнейшая добывающая промышленность на Волыни // Труды общества исследователей Волыни. – К., 1915. – Т. 11. – С. 167–196.
21. *Фундуклей И.* Обозрение Киева в отношении к древностям. – К., 1847.
22. *Хвойка В.В.* Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. – К., 1913.
23. *Хойновский И.А.* Краткие археологические сведения о предках славян и Руси и опись древностей, собранных мной, с объяснениями XX таблицами рисунков. – К., 1896. – Вып. 1.
24. *Хойновский И.А.* Раскопки великокняжеского двора древнего града Киева, произведенные весной 1892 года. – К., 1893.

ВИЗАНТИЙСКАЯ ЭСТЕТИКА XIII–XV ВЕКОВ

Ярослав Кризина

доктор богословских наук,
заведующий Научно-исследовательским отделом
историко-археологических исследований МИДЦ,
вице-президент Международной академии богословских наук

Круг научных интересов:

история Христианской церкви, история Православной церкви
Украины, церковное искусство, византология, патрология,
археология

У статті розглядаються особливості естетики Візантійської імперії останнього періоду її існування, які розділені на антикізуючі і монастирсько-церковні.

Ключові слова: гуманісти, естетика, свт. Григорій Палама, ісихія, Фаворське світло.

В статье рассматриваются особенности эстетики Византийской империи последнего периода ее существования, которые разделены на антикизирующие и монастырско-церковные.

Ключевые слова: гуманисты, эстетика, свт. Григорий Палама, исихия, Фаворский свет.

The article deals with the peculiarities of the Byzantine Empire aesthetics at the last period of its existence, which are divided into antiquated -church and monastery.

Keywords: humanists, aesthetics, St. Gregory Palamas, hesychia, Tabor light.

Для последнего периода существования Византии, для ее искусства в целом, основной характерной чертой является тенденция к стабилизации как своего художественно-эстетического облика, так и эстетических идей и представлений. С другой стороны, на поздней византийской эстетике отразилась общая тенденция к поляризации духовных движений в культуре палеологовского времени: распределение духовных сил между гуманистами, объективно тяготевшими к секуляризации культуры, и исихастами, проповедовавшими иной путь – путь «умного делания». Как отмечают исследователи, «из 3-х направлений в эстетике, отчетливо оформившихся в Византии IX–XII вв., для ее позднего периода можно говорить только о 2-х: антикизирующем и монастырско-церковном. Умеренное богословско-церковное направление в период XIII–XV вв., практически утратило в эстетике свою автономию и как бы распределилось между этими полярными потоками» [2, с. 334].

Ядро антикизирующего направления составляли высокообразованные представите-

ли византийской знати, как правило, ученые универсального типа, многие из которых имели церковный сан. Энциклопедические знания приобрели у них самодовлеющее значение; всестороннее образование стало предметом первостепенного значения. Еще большее внимание, чем в X–XII вв. уделяется в этот период изучению античных авторов, не только греческих, но и римских. Дух полемики, интеллектуального состязания процветает в среде византийских гуманистов XIV–XV вв.

Энциклопедизм – главная тенденция антикизирующего направления в эстетических воззрениях поздней Византии. Гуманисты упивались количеством знаний, их собиранием, поэтому искать у них что-то принципиально новое бесполезно. Основные положения древней риторики, поэтики, филологии, как в чистом виде, так и отчасти переосмысленные их византийскими предшественниками, стоят в центре внимания многих гуманистов позднего периода. При этом большим авторитетом для них являются древние языческие авторы, которых они постоянно называют по именам.

Своих же византийских предшественников гуманисты часто даже не упоминают, причем, как отмечают исследователи, «переписывая при этом, нередко из их сочинений целые пассажи» [10, с. 182]. Красота речи, ее искусная организация были в центре внимания многих гуманистов: риторская эстетика была, по мнению большинства византологов, определяющей в антикизирующем направлении византийской эстетики позднего периода, хотя у византийских гуманистов XII–XV вв. не было единого представления о характере соответствия риторских приемов излагаемым мыслям.

Не меньше, чем красноречие, они ценили искусство историка, занимались поэзией и пытались осмыслить ее; не были забыты ими и филологические штудии, возникшие в Византии в предшествующий период. Историография процветала в поздней Византии; стареющая культура стремилась усилиями историков запечатлеть свой облик в веках. При этом она заботилась о том, чтобы этот облик был принят потомками за ее истинное лицо. История, согласно византийским гуманистам XIV–XV вв., – это фактически единственное, в чем запечатлевается на века жизнь людей во времени, их взгляды и деяния, их философия и т. п. Более того, «история делает своих читателей предвещателями, давая им возможность по прошлому судить о будущем» [9, с. 192].

Практически вся сфера духовной деятельности относилась гуманистами поздней Византии к сфере прекрасного, то есть к предметам, доставляющим духовное наслаждение. Наибольшей ценностью обладает непреходящее. А таковым является нечто простое по своей природе или состоящее из частей, образующих целостность. Последняя же возможна только на основе принципов меры, пропорциональности, соразмерности, соответствия частей друг другу и целому. При их отсутствии целостность не получается, и вещь или явление отходит от непреходящего.

Реставрируя на закате византийской культуры античную эстетическую традицию, гуманисты делали в определении прекрасного акцент на ограничении, что не встречается в самой античной эстетике. Впрочем, «эта акцентация вполне понятна и даже закономерна в антикизирующем направлении

византийской эстетики. Главное, богословско-церковное (или патристическое) направление этой эстетики развивалось под знаком возвышенного, отрицающего какие-либо ограничения, пределы, конечность, – под знаком бесконечного и беспредельного. В этом направлении на первое место выдвинулась категория символа, который не столько сам являлся эстетическим объектом, сколько выступал посредником между возвышенным объектом и реципиентом. Главный эстетический объект патристики был недоступен конкретно чувственному восприятию» [2, с. 361].

Античная эстетика практически не знала и не интересовалась подобным объектом. Ее внимание было направлено на чувственно-воспринимаемый конечный мир. Поэтому прекрасное стояло в ней на первом месте. Эстетическое томление византийцев по этому миру собственно и явилось одной из причин появления антикизирующего направления в их культуре и эстетике. Антикизирующее направление византийской эстетики на последнем этапе существования великой империи демонстрирует необычайную полноту и богатство эстетического сознания, освоившего богатейшее наследие античной и византийской культур, его активную жизнь при отсутствии каких-либо принципиально новых находок и открытий, но и без признаков деградации.

Иная картина наблюдается в церковно-монастырском направлении поздневизантийской эстетики. Здесь тоже не наблюдается каких-то новых открытий. Для данного направления в этот период (особенно палеологовского времени) характерны не академизм или новизна, но предельная напряженность глубинной духовности, ее необычайная концентрация в культуре, в искусстве, в личности и в эстетическом сознании эпохи. У святых отцов Православной Церкви данного периода, приверженцев строгой аскезы, умного делания, глубинного мистического созерцания, с новой силой звучит традиционный для Православия и противоположный антикизирующему направлению мотив духовного наслаждения. Причины этого – следствие наметившегося в поздней Византии кризиса средневекового сознания, которому активно содействовали внешние влияния из предре-

нессанской Италии и развитие антикизирующего направления внутри самой империи. Церковь, ощутив реальную угрозу в духовной культуре византийского общества, теснее сомкнулась со своим духовным резервом – монашеством. Монастырская духовность выплеснулась за стены обителей, наполнила и оживила жизнь светского общества, «одна из наиболее утонченных форм христианской мистики, духовного созерцания – исихазм оказался вдруг в центре внимания духовной культуры, полемика о мистических феноменах всколыхнула всю империю» [1, с. 38].

Будучи монахами, притом строгой исихастской ориентации, главные теоретики этого направления прп. Григорий Синаит, свт. Григорий Палама, Николай Кавасила в первую очередь проповедовали приоритеты аскетической жизни – вне мира, целиком и полностью посвященной умному деланию и духовному созерцанию, которое в представлении исихастов существенно отличалось от чисто умозрительного философского созерцания. Ведя воздержанный образ жизни, писал свт. Григорий Палама, «мы устаиваемся созерцания Бога мысленными очами и получаем при этом великий плод – самое узрение Бога – устранение всякого греха, очищение всякого лукавства, отчуждение всякого зла» [5, с. 46].

Духовные наслаждения доступны не только аскетам, полностью порвавшим с миром, но и всем христианам, ведущим обычную жизнь в обществе в согласии с евангельским учением. Способность к духовному созерцанию практически каждый человек может развить в себе сам, а результат его, в конечном счете, даруется Богом. Только Он, полагает свт. Григорий Палама, «в состоянии дать человеку истинное наслаждение (ήδονή), не смешанное ни с какой печалью, ибо, только в созерцании Бога может достичь созерцающий радостного насыщения» [5, с. 334]. Высшие и бесконечные наслаждения обещаны человеку в жизни «будущего века», но заслужить их необходимо на земле. Кроме того, многие подвижники достигают духовных наслаждений и при своей земной жизни.

Таким образом, поздние исихасты и их сторонники среди церковных писателей в борьбе с экспансией католического и ренес-

санского рационализма, а также в противостоянии с отечественными византийскими гуманистами с новой энергией обращаются к святоотеческому наследию, открывая к нему доступ не только подвижникам, как ранее, но и практически всем христианам. Особое внимание уделяется при этом духовному наслаждению, то есть фактически – феномену интерьерной эстетики. Вполне естественно, что волна нового интереса докатывается и до объекта, возбуждающего неопишное наслаждение. И здесь исихасты вполне закономерно обращаются к традиционным уже для византийской эстетики категориям красоты и света.

Им, как и всему византийскому миру, не чужда красота тварного мира и произведений искусства, но не она привлекает особого внимания свт. Григория Паламы и его сторонников. Размышляя об удивительном акте творения, глава исихастов не без восхищения отмечает, что в человеке, в этой вроде бы незначительной твари, Бог сконцентрировал все дело Своего творения, сущность универсума. Человек и остальной мир близки друг другу, как произведения одного художника. Превосходят же они друг друга величиной (мир) и разумом (человек).

Исихасты неоднократно указывают на красоту Иисуса Христа, но не пытаются сказать о ней что-либо конкретное, ибо она – неопишима. Сила ее, однако, такова, что она гонителей Христа превращает в ревностных апологетов. Эту красоту Христос показывает принимающим крещение в момент крещения, и она возжигает в сердцах такую любовь, что увлекает их далеко от человеческих пределов.

Значительно большую роль, чем собственно красота, в христианской теории и практике высшего познания играла со времен ранней патристики такая модификация прекрасного, как свет. У исихастов XIV в. она приобрела особо важное значение, косвенно способствуя усилению эстетизации религиозной гносеологии и мистики.

Согласно с евангельской традицией, свт. Григорий Палама регулярно называет Христа «Светом», а его деятельность – «просвещением». Учение Святого Духа излучается людям в виде света; а апостолы Петр и Павел предстают в сочинениях свт. Григория

Паламы как два сияющих светила. Тело Иисуса Христа, согласно свт. Григорию Паламе, имело внутри себя источник Божественного света, который сиял из его ран и т. п. Пещера, в которой произошло Воскресение Христово, была наполнена «светом Воскресения», хотя снаружи было темно. При этом свете Мария Магдалина увидела и пустой гроб, и ангелов на нем в светозарных одеждах. Ангелы у свт. Григория Паламы «являются светом, и всегда исполняются светом, и постоянно все более и более просветляются, блаженно пользуясь врожденным изменением и радостно ликуя близ Первого Света, взирая на Него, непосредственно от Него просвещаясь, воспевая неиссякаемый Источник света, и ниспосылая, как служители Света, светотворящую благодать тем, кто менее совершенен в светопросвещенности» [3, с. 167–168]. Напротив, сатана и отпавшие с ним ангелы погрузились во мрак, сами стали этим мраком – «самотемными» (αὐτοσυχός).

В будущем веке праведники, узрев «Свет более яркий, чем солнечный», станут «детьми этого Света», «иными светам», «сами воссияют как солнце в Царстве Отца их» [3, с. 172]. Участником этого Божественного сияния и светозарности был и Адам до грехопадения. Он был тогда воистину облечен в «одеяние славы» и поэтому не стыдился наготы своей. Собственно он и не был наг; в одежде Божественного света он был украшен значительно роскошнее, чем носящие на себе золотые диадемы, украшенные множеством драгоценных камней. Именно это человеческое первозданное естество, только еще более сильной светозарности, Христос показал ученикам на Фаворе, чтобы верующие имели представление о том, какими они будут в будущем веке.

К проблеме Фаворского света свт. Григорий Палама обращался во многих своих сочинениях. Прежде всего, он стремится доказать (точнее показать) принципиальную «нетварность», т. е. трансцендентность света Божественного Преображения. Уже то, что Христос взял с собой на гору только избранных учеников, свидетельствует, по мнению свт. Григория Паламы, что Он собирался показать им нечто великое и таинственное, а не просто чувственно воспринимаемый свет. Христос Сам

от вечности Свет, и именно этот «нетварный» свет был явлен ученикам на Фаворе. Только «приверженцы эллинской науки», полагает свт. Григорий Палама, могут считать тварным и чувственным этот «невещественный, неведочный, присносущный и превышающий не только чувства, но и силу ума» [5, с. 37] свет. Если бы он был тварным и каким-то новым светом, то мы должны были бы признать во Христе три природы: Божественную, человеческую и «природу этого света», что противоречит христологическому догмату. Отсюда следует, что Христос показал на Фаворе не иное, какое сияние, но изначально скрытое в Нем под плотью «сияние Божественной природы; так что свет этот является светом божества и несотворенным» [5, с. 38].

Полемизируя с рационалистами, свт. Григорий Палама вынужден постоянно заострять внимание на том, что, хотя Божественный свет несотворен и предвечно присущ Богу, он не является Его сущностью. Именно поэтому к нему причастны ангелы и святые. И обратно, т. е. многие сотворенные существа имеют причастие к этому свету, он не относится к сущности Бога. К Божественному свету, настойчиво повторяет свт. Григорий Палама, и были причастны и Адам, и апостол Павел. Отблеск этого света узрел Савл на пути из Иерусалима в Дамаск и приобщился к тем, кого беспощадно преследовал до этого. Нет физических или каких-либо иных принципиальных препятствий для узрения Божественного света. Необходимо только соответствующий образ жизни, и Бог дарует любому такую возможность. Все праведники, утверждает свт. Григорий Палама, просветятся в Царстве Божию.

Проблемы собственно церковного искусства мало интересовали представителей святоотеческого направления поздневизантийской эстетики, и здесь они занимали традиционные позиции. К искусству относили самый широкий круг ремесел, включая живопись, скульптуру, строительное искусство. Ценилось оно, прежде всего за пользу, но не умалялись и его эстетические качества. Свт. Григорий Палама, например, считал, что искусство привносит в природу красоту, которая, однако, не может идти ни в какое сравнение с красотой Фаворского света. Николай Кавасила повторяет известные неопла-

тонически-раннехристианские идеи о творчестве живописца. Художники пишут картины двумя способами: или имея перед глазами конкретный образец, уже существующую картину; или на основе памяти и внутреннего замысла. Художник созерцает тогда образец в своей душе. Так поступают не только живописцы, но и скульпторы, и творцы других искусств.

Значительно большее внимание, чем искусству, уделяли отцы Православной Церкви XIV–XV вв. символизму, самым религиозным символам и образам. Здесь они в основном тоже не были оригинальны, но, во-первых, как известно, для средневекового типа культуры характерен как раз традиционализм, а не оригинальность, а во-вторых, – многие символические толкования этого времени оказались так или иначе связанными с церковным изобразительным искусством, как самой Византии, так и стран православного ареала.

Традиционная для христианского мировоззрения идея мира как зеркала, особым образом отражающего сферу истинного бытия, осеняет у свт. Григория Паламы его символизм, ибо изображение в этом «зеркале» – не изоморфное, а условное; и относится к нему в христианстве не только природный мир, но и множество явлений религиозной культуры, возникших значительно позже сотворения самого мира. Три мужа в гостях у Авраама однозначно понимаются свт. Григорием Паламой как явление Пресвятой Троицы. Это понимание имело существенное значение для развития иконографии «Троицы» в православном мире и получило свое предельное иконографическое воплощение на Руси в «Троице» прп. Андрея Рублева. Исаак, послушно пошедший на заклание, традиционно осмысливается свт. Григорием Паламой как образ Пригвожденного, а в самом жертвоприношении Авраама он видит предзнаменование тайны Креста. Вход Иисуса Христа в Иерусалим на осле осмысливается Паламой как знак Его смирения и скромности. Знаком истинных последователей Христа является любовь, которую Он оставил им в качестве Своего наследия. Святые представляются образами добродетели, вестниками всего прекрасного.

У Николая Кавасилы нередко встречаются толкования различных символов, в

частности символов Священного Писания. Многочисленность символических образов в священных текстах он объясняет неизреченностью и неизобразимостью Божественного человеколюбия, Его сверхразумного единения с любящими Его. Жизнь верующего состоит в подражании Иисусу Христу и указывает на три типа этого акта: подражание в образах (εἰκόνων), в символах (σύμβολων) и в самих делах (πράγμασι). Образно-символическое подражание он усматривает в Ветхом Завете, теперь же настало время дел, – деятельного следования заповедям Христовым.

Эта, условно говоря, экзегетическая символика в целом была характерна для всей истории византийской культуры. В рассматриваемый период, однако, не она занимала главное место в умах духовенства, главных церковных теоретиков. Перед реальной угрозой Православию и со стороны католичества, и со стороны мусульманства, основное внимание его защитников было направлено на сакральную (как центральную) сторону всех духовных феноменов, в том числе и символов. На первый план теперь выдвигается литургический образ или сакральный символ, который не только обозначает и выражает архетип, но и наделен его силой, энергией.

Николай Кавасила считал, что подобной символикой обладают церковные Таинства, приобщающие человека к жизни во Христе. Прп. Симеон Солунский посвятил церковным Таинствам специальное сочинение, в котором при их описании, с одной стороны, регулярно использует понятия «знак», «образ», «символ», «изображает», «знаменует» и т. п., а с другой стороны, – настойчиво подчеркивает их сакральную значимость, то есть их принципиальную вынесенность за пределы чисто семиотического отношения. В Таинствах, считает он, через людей действует Сам Бог.

Таким образом, в последний период своей истории, когда явственно наметился кризис традиционного Византийского Православия, святоотеческая мысль для его укрепления обращается опять, как и в период иконоборчества, к эстетическому сознанию, усматривает в нем новые резервы для возрождения традиционного благочестия. Пришедшие к власти

исихасты паламитской ориентации обратили особое внимание на внутренний мир человека, на эмоционально-эстетические аспекты духовной жизни. С новой силой был заострен вопрос о принципиальном антиномизме высших духовных сущностей и поставлена задача его практического снятия.

В целом византийская эстетика к моменту завоевания Константинополя турками (1453) накопила огромный потенциал, как на теоретическом, так и на практическом уровнях. В трех ее основных направлениях – святоотеческом (или богословско-церковном), аскетическом (интериорная эстетика) и ан-

тицизирующем – были глубоко проработаны многие основополагающие для эстетики проблемы. В частности, всесторонне были разработаны концепции и проблемы символа, образа, знака, иконы, искусства (в различных аспектах), прекрасного (на всех уровнях), духовного наслаждения, традиции, соотношения слова и образа, подражания, красоты и искусства и т. п. Более того, почти вся эта «теория» нашла то или иное отражение в сфере художественной культуры, в богатейшем и многообразнейшем византийском, а затем и славянском, грузинском, древнерусском церковном искусстве.

Литература

1. Бычков В.В. Об одной форме византийского эстетического сознания // Диалектика эмоционального и рационального в художественном творчестве и восприятии. – М., 1985.
2. Бычков В.В. Малая история византийской эстетики. – К. : Путь к истине, 1991.
3. Василий (Кривошеин), архиеп. Аскетическое и богословское учение свт. Григория Паламы. – Нижний Новгород, 1996.
4. Гавриїл (Кризина), архім. Паламізм та духовно-культурне відродження православної екумени. – К. : Видавничий відділ Української Православної Церкви, 2011.
5. Григорий Палама, свт. Триады в защиту священнобезмолствующих. – М. : Канон, 1995.
6. Дионисий Ареопагит, свт. О Божественных именах // Мистическое богословие. – К., 1991.
7. Колпакова Г. Искусство Византии. Поздний период. – СПб. : Азбука-классика, 2004.
8. Лихачев Д.С. Культура Руси времен Андрея Рублева и Епифания Премудрого. – М. ; Ленинград : АН СССР, 1962.
9. Медведев И.П. Византийский гуманизм XIV–XV вв. Ленинград : Наука, 1976.
10. Фрейберг Л.А., Попова Т.В. Византийская литература эпохи расцвета. IX–XV вв. – М. : Наука, 1978.

АРХЕОЛОГІЧНІ ОБ'ЄКТИ XVI–XVIII СТОЛІТЬ З РОЗКОПОК «ЗАХІДНОГО ПАЛАЦУ» В КИЄВІ

В'ячеслав Крижановський
старший науковий співробітник
Науково-дослідного відділу фондів МІДЦ

Коло наукових зацікавлень:
археологія, історія, архітектура, мистецтво

Статтю присвячено археологічним об'єктам XVI–XVIII ст., знайденим під час археологічних досліджень «Західного палацу» князя Володимира та прилеглої до нього території. У ній розкрито основні конструктивні особливості тогочасних будівель, прийоми будівництва та охарактеризовано археологічний матеріал, знайдений у їх заповненні.

Ключові слова: Старокиївська гора, «Західний палац», середньовіччя, об'єкт, будівля, будівництво, архітектура, кераміка.

Статья посвящена археологическим объектам XVI–XVIII вв., найденным во время археологических исследований «Западного дворца» князя Владимира и прилегающей к нему территории. В ней раскрыты основные конструктивные особенности тогдашних зданий, приемы строительства, а также дана характеристика археологического материала, найденного в их заполнении.

Ключевые слова: Старокиевская гора, «Западный дворец», средневековье, объект, здание, строительство, архитектура, керамика.

This paper focuses on archaeological objects XVI–XVIII centuries, Found during archaeological investigations West palace of Prince Vladimir and the surrounding area. It revealed the main design features of contemporary buildings, construction techniques and is filed archaeological material found in filling them.

Keywords: Starokyivska mountain, «West Palace», medieval, object, building, construction, architecture, ceramics.

«Західний палац» був відкритий 1914 року С.П. Вельминим. У 1982, 1987, 1988 роках його розкопки проводив В.О. Харламов. Дослідження «Західного палацу» були продовжені у 2008, 2009, 2012, 2013 роках. Під час проведення досліджень у західній частині палацу було зафіксовано збережений культурний шар XI – середини XIII ст.

При проведенні досліджень відкритих підмуркових ровів їх заповнення являло собою дуже пухку масу, що складалася із цем'янок розчину, уламків плінфи різної величини, невеликих шматків каміння, переважно кварциту, граніту, вапняку, пірофіліту, фрагментів давньоруської кераміки, кісток

тварин та прошарків землі. На дні підмуркових ровів залишків слідів від дерев'яних лежнів не збереглося, на ньому було зафіксовано тільки залишки від дерев'яних кілків [1, с. 143].

Під час досліджень були відкриті та частково досліджені залишки підмуркового рову південно-західної стіни, а також частина підмуркового рову раніше невідомої західної галереї. На дні рову, ширина якого становила в цьому місці до 1,2–1,3 м, на глибині 2,1 м (від сучасної поверхні) чітко простежувалися сліди від чотирьох повздовжніх лежнів, які мали ширину 0,15–0,3 м і були частково заглиблені в материк. На дні підмуркового рову було зафіксовано сліди від п'яти рядів кілочків, заби-

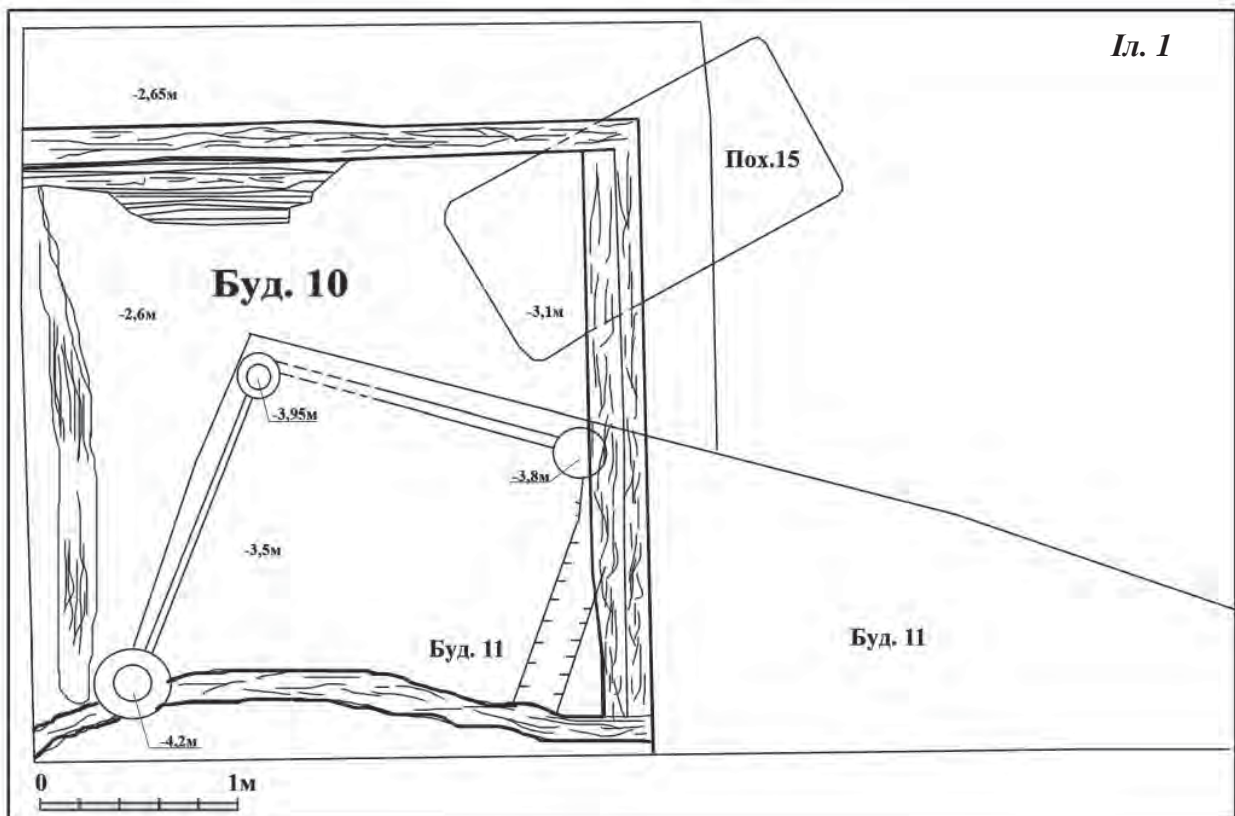
тих у материк на глибину до 0,4–0,5 м. Більша частина кілочків мала прямокутну форму розміром 4×4 см та 4×6 см, частина – круглу форму, їхній діаметр становив 0,05–0,06 м. Відстань між кілочками – 0,20–0,25 м.

Було відкрито південний поперечний підмурковий рів між східною та західною частинами палацу. Тут зафіксовано північно-східний кут палацу, частина якого була відкрита 1988 року. Було досліджено частину підмуркового рову, яка мала південно-західний напрямок завдовжки 2,7 м і завширшки 1,2 м та була заглиблена в материк на 0,8 м. Рів був заповнений рештками цем'яноквого розчину, уламками плінфи різної величини, невеликими шматками каміння. У продовженні цього рову, як і у рові західної галереї, були відсутні будь-які сліди будівельних матеріалів, аналогічних наведеним вище. Отже, уся західна галерея та майже вся південно-східна стіна палацу мали мури, які не були заповнені залишками від виборок фундаментів. З цього факту можна дійти висновку, що вони не мали цем'янокво-кам'яного фундаменту. Це може бути підтверджено тим, що серед знахідок, отриманих при дослідженні більшості

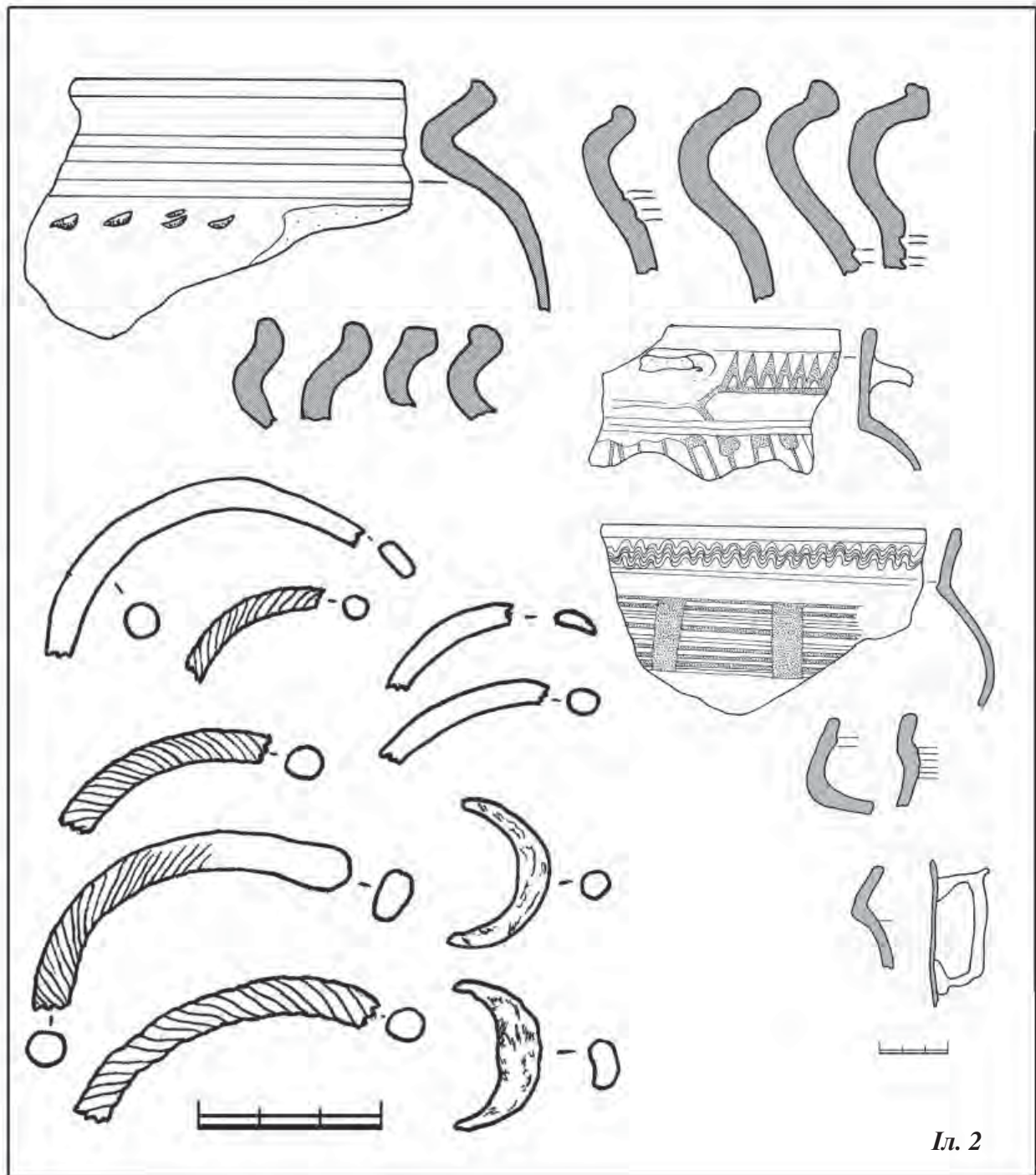
зруйнованих частин підмуркових ровів «Західного палацу», були знайдені численні (досить великі) шматки цем'яноквого розчину з відбитками дерев'яних конструкцій, плінфи та каміння [2].

Окрім залишків фундаментних ровів, було досліджено досить значну кількість різноманітних археологічних об'єктів XVI–XVIII ст.: житлових та господарчих будівель різноманітного призначення, які містилися поруч із «Західним палацом». Дані археологічні об'єкти були розкопані та досліджені впродовж 2012–2013 років. Серед таких об'єктів слід виділити дві зрубні середньовічні будівлі, представлені нижче.

Будівля 10 була розташована в західній частині дослідженої ділянки. Вона мала зрубну дерев'яну конструкцію розміром $2,8 \times 3,1$ м, глибиною 2,6 м від рівня сучасної денної поверхні. Вдалося зафіксувати п'ять чітких ярусів колод зрубу, покладених одна на одну – залишків від стін будівлі. Досить цікавою конструктивною особливістю цієї будівлі є те, що спочатку для неї була спеціально вирита яма більших розмірів ($\approx 4 \times 4$ м), у яку згодом поступово – колода за колодою –

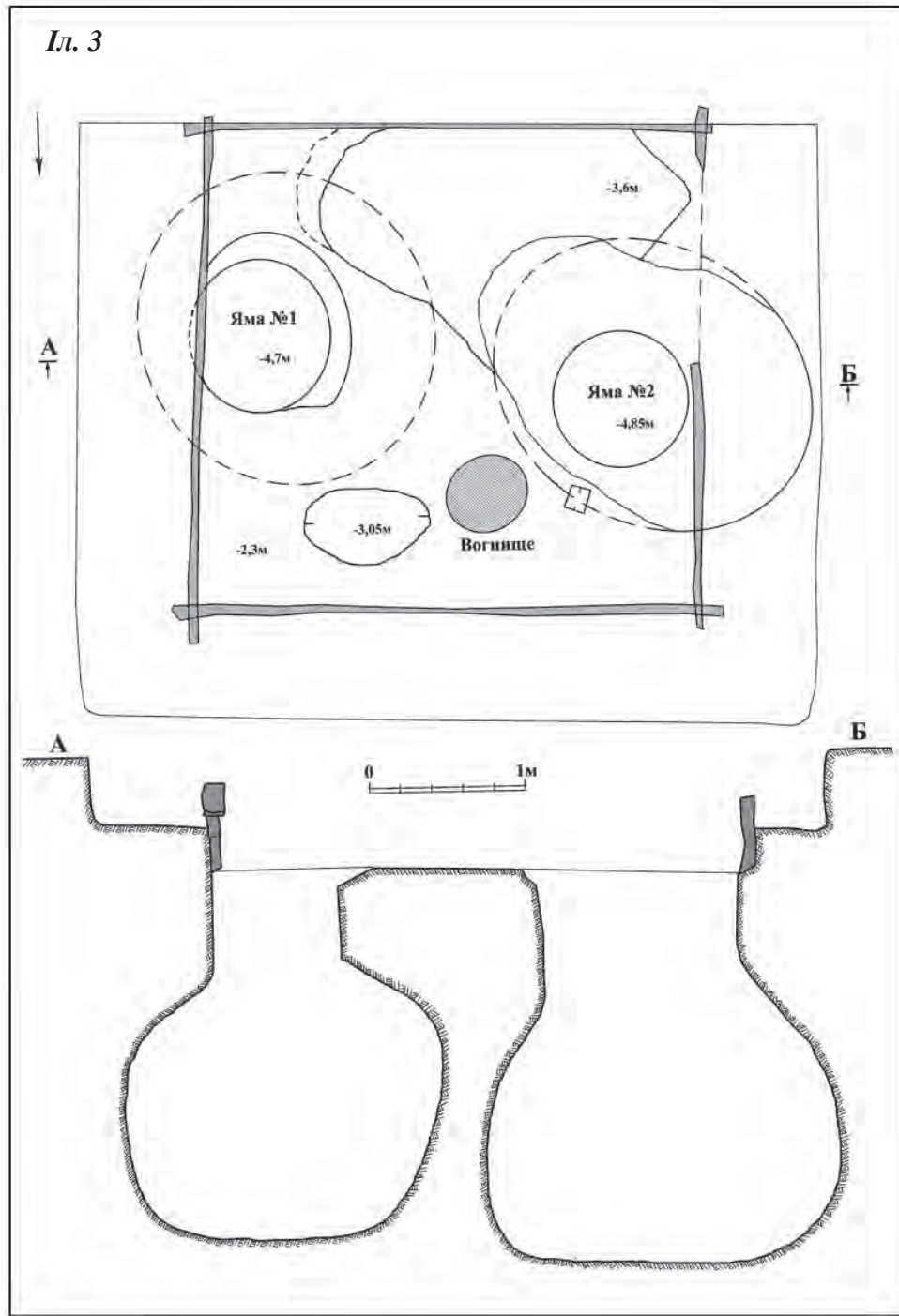

Іл. 1

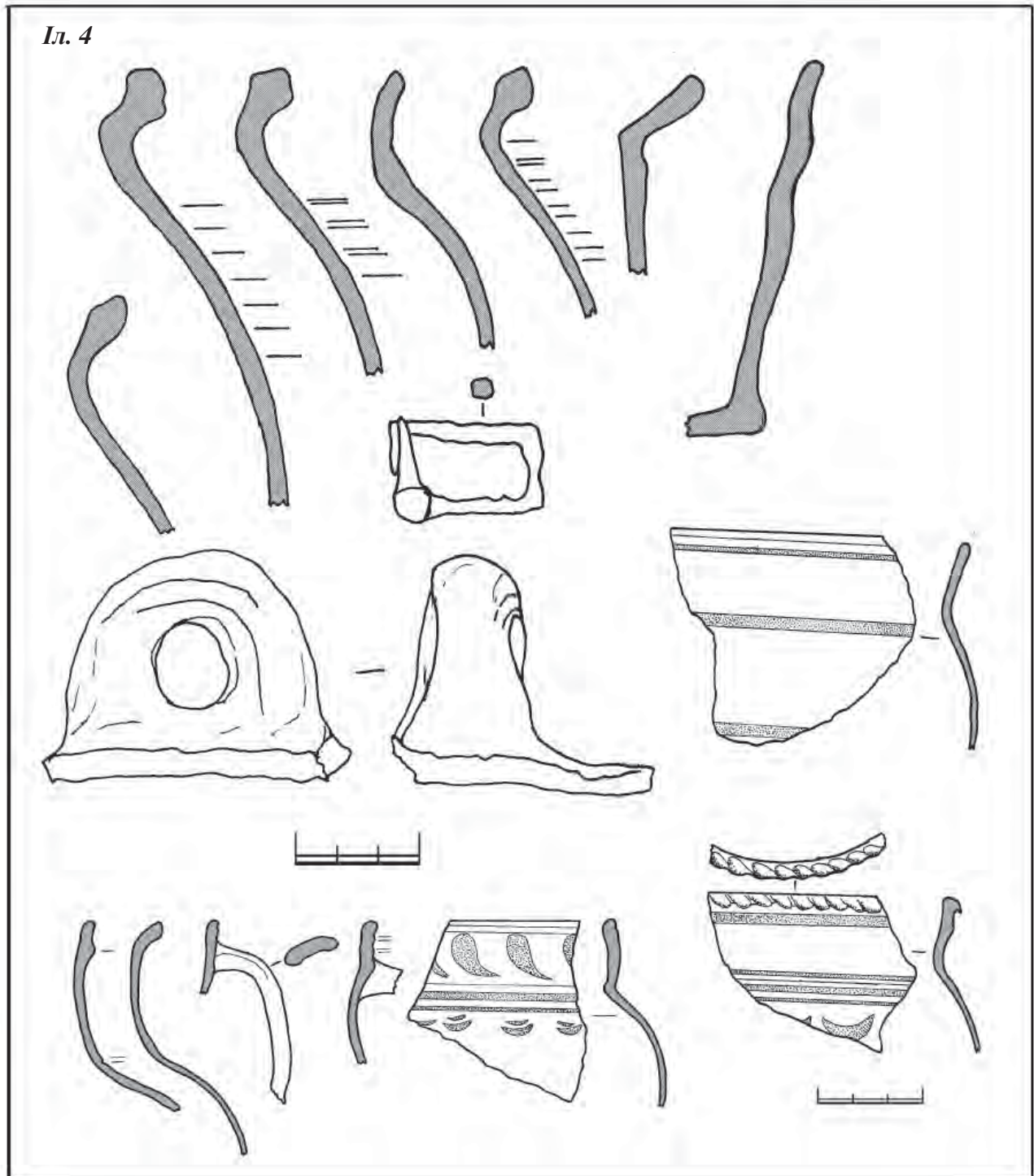
було опущено і встановлено дерев'яний зруб (іл. 1) Судячи з конструктивних особливостей будівлі 10 та рівня культурного шару, з якого було впушено цей зруб, цю будівлю можна датувати XVI–XVIII ст. У заповненні будівлі було виявлено значну кількість давньоруської кераміки, у тому числі фрагменти вінець, ручок, донець, стінок глиняних посудин (серед яких – декілька полив'яних), фрагменти амфор, стінка глиняної корчаги, що датуються

кінцем XI – початком XII ст. (іл. 2). Скляні вироби представлені обломками різнокольорових браслетів різного діаметру. Частина знайденої кераміки датується XVI–XVIII ст. Металеві вироби представлені кількома фрагментами залізних пластин, фрагментом залізного ножа, частиною від залізної пряжки, двома фрагментами від залізних підков, трьома залізними заклепками та залізними цвяхами різних розмірів; двома бронзовими лун-

ницями (?), кількома фрагментами бронзових пластин, фрагментами різноманітних дрібних виробів з міді та бронзи, а також шматками металевого та скляного шлаку різних розмірів. Серед інших знахідок під час дослідження цієї будівлі було знайдено фрагмент точильного каменю; шматки пірофіліту та кварциту; кілька фрагментів давньоруської плінфи та плитки від підлоги; шматки вапнякового розчину; кістки тварин, серед яких – кілька пиляних рогів тощо [3]. Будівля 10 разом із двома

обшитими деревом підвалами другої половини ХІХ ст. згодом були зведені над східною частиною будівлі 11. Зафіксована частина будівлі 11 мала стовпову конструкцію стін розміром 2,4 × 1,8 м; загальна ж її довжина із заходу на схід становила близько 6 м, а глибина зафіксованої частини входу – 3,5 м від рівня сучасної денної поверхні. Найвірогідніше, ця будівля мала господарче призначення. Південна частина її виходить за межі розкопу. Під час дослідження будівлі 11 було знайдено

досить велику кількість фрагментів кухонної, столової і тарної кераміки (фрагменти вінець, ручок, денець, стінок різноманітних горщиків, амфор та корчаги), що датуються другою половиною X – початком XI ст.; кілька фрагментів скляних виробів, фрагменти скляних браслетів; бронзову пряжку, фрагменти виробів із бронзи та заліза, залізні цвяхи; фрагменти плінфи, пірофіліту, кварциту й різнома-

нітних сланців, шматки вапнякового розчину; два астрагали, значну кількість кісток тварин, серед яких – два пиляні роги тощо. Судячи з розташування будівлі 11 та знахідок, виявлених у її заповненні, можна припустити, що час побудови цієї будівлі збігається з часом існування «Західного палацу».

Будівля 16 розташовувалася на південь від південно-східного кута «Західного палацу» і яв-

ляла собою житловий комплекс XVI–XVII ст., до якого входила зрубна будівля з двома зерновими ямами. Ця будівля мала прямокутну форму розміром $3,45 \times 3,45$ м, орієнтовану за сторонами світу. Стіни мали зрубну конструкцію. Зруб було впущено в котлован розміром $4,8 \times 4,8$ м. Дно будівлі розташовувалося на глибині 2,3 м від сучасної поверхні та на 0,7 м від рівня материка. У будівлі було зафіксовано сліди відкритого вогнища і дві зернові ями (іл. 3) Вогнище округлої форми діаметром 0,5 м містилося поблизу центра північної стінки на рівні долівки й мало сліди обпалення. На поверхні вогнища зафіксовано залишки вугілля й попелу. Зернова яма № 1 розташовувалася біля східної стіни й мала в розрізі грушоподібну форму. Діаметр горловини – 0,8 м, діаметр у найширшій частині – 2 м, глибина від рівня долівки – 2,4 м. Нижня частина ями виходила за межі будівлі. Вхід у зернову яму 2 був розташований біля західної стіни будівлі. Вона також мала грушоподібну в розрізі форму. Діаметр горловини – 1,2 м, діаметр у найширшій частині – 2,1 м, глибина – 2,55 м від рівня долівки.

Заповнення будівлі було змішаним. Траплялися сліди зітлілого дерева, давньоруська й середньовічна цегла, каміння. Знахідки в заповненні належать до двох періодів – це фрагменти давньоруської кераміки та кераміка й речі XVI–XVII ст. Речі XVI–XVII ст. представлені великою кількістю фрагментів горщиків, глечиків, покришок, кухлів, макітер (іл. 4). Металеві вироби представлені великою кількістю ножів, пряжок, кількома шпорами та ін. У заповненні будівлі було також зафіксовано кілька польсько-литовських монет XVI–XVII ст. [4]

Поруч із будівлею 16 було досліджено залишки льоху цього ж часу. Вхід у льох мав ширину до 1,6 м, глибина, що збереглася, склада-

ла до 0,8 м. Стіни льоху були облицьовані вертикально поставленими дошками. На початку входу було зафіксовано дві ями від стовпів, на яких, імовірно, кріпилися двері. Вхід мав нахил і одну сходинку. Сам льох знищено підвалом XIX ст. У заповненні льоху було зафіксовано кераміку давньоруського часу, а також кераміку й залізні речі XVI–XVII ст.

Також, між льохом і будівлею 16 містилася піч для виплавки міді або бронзи. Вона була споруджена з фрагментів давньоруської плінфи та глини. Піч збереглася на висоту 1,2 м, зовнішній діаметр становив 1,2–1,3 м, товщина стінок – 0,4–0,5 м. При розборці печі було виявлено сліди трьох черенів, а на стіни використовували плінфу зі слідами шлаку і бронзи, що може свідчити про їх повторне використання. На дні найнижчого череня було зафіксовано фрагменти кераміки XVI–XVII ст. Біля печі знайдено 4 залізних гарматних ядра діаметром 6,5 см. Біля печі, а також у заповненні будівлі нами була зафіксована значна кількість залишків зразків ливарного виробництва у вигляді мідних кульок діаметром до 0,4–0,5 см. Очевидно, об'єкт 16, залишки льоху та піч являли собою комплекс господарсько-виробничих споруд XVI–XVII ст.

Отже, під час дослідження у 2012–2013 роках території, що примикає до «Західного палацу», було досліджено одну житлову будівлю, одну будівлю господарчого призначення та кілька об'єктів доби середньовіччя, у яких було виявлено значну кількість різноманітних знахідок та кераміки XVI–XVIII ст. Тому їх подальше дослідження необхідне для глибинного вивчення конструктивних і архітектурних особливостей тогочасних будівель та загального аналізу міської забудови Київського дитинця доби середньовіччя.

Література

1. Козловський А.О., Ієвлев М.М., Крижановський В.О. Дослідження у Києві по провулку Десятинному, 3 А/Б, 5 Д // Археологічні дослідження в Україні, 2008. – К., 2008.
2. Козловський А.О., Ієвлев М.М., Крижановський В.О. Дослідження Західного палацу у Києві 2008–2013 рр. // Археологічні дослідження в Україні, 2012–2013. – (У друці).
3. Козловський А.О., Ієвлев М.М., Крижановський В.О. Археологічні дослідження території на південь від Західного палацу в 2012 р. // Археологічні дослідження в Україні, 2012–2013. – (У друці).
4. Козловський А.О., Ієвлев М.М., Крижановський В.О. Дослідження об'єктів XVI–XVII ст. біля Західного палацу в 2013 р. // Археологічні дослідження в Україні, 2012–2013. – (У друці).

ФАЯНС И ФАРФОР ИЗ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ РАСКОПОК ДЕСЯТИННОГО ПЕРЕУЛКА В КИЕВЕ¹

Круг научных интересов:
археология, история, архитектура,
искусство

Татьяна Левченко
ведущий научный сотрудник
Научно-исследовательского
отдела фондов МИДЦ

Во время раскопок в Киеве на территории Верхнего города в 2008–2013 годах (Десятинный переулоч, № 3–5, автор раскопок А.А. Козловский) при исследованиях в бывшей усадьбе протоиерея Андреевской церкви П.Ф. Подвысоцкого в подвалах дома среди материалов XIX – начала XX в. были найдены фрагменты фаянсовой и фарфоровой посуды. В этой коллекции особое место занимают образцы старинного подмосковного керамического промысла Гжели.

В Десятинном переулочке обнаружено около 90 фрагментов гжельской посуды. Она декорирована ручной подглазурной росписью: стилизованный растительный и геометрический орнаменты выполнены синим кобальтом на белом фоне.

На фрагменте плоской тарелки диаметром 25 см (ил. 1), хорошо видны расположенные по бортику растительные мотивы гжельской росписи – чередование трилистника, вьющихся стеблей-усиков, однопалых листьев с ягодками-горошинками, стилизованный листок папоротника в виде ветки с убывающими чёрточками [1, с. 77; 2]. Стоит отметить также глубокую тарелку диаметром 25 см с геометрическим шашечным орнаментом, на которой стоит вдавленное клеймо в тесте с надписью в две строчки: «ФАБРИКИ МАРДАШОВА». Бортик и зеркало расписаны орнаментом из синих и белых прямоугольников (ил. 2). В белых прямоугольниках нарисованы по четыре си-

них точки. Орнамент шашечный, из квадратов и прямоугольников, был распространён в украшении гжельской посуды [1, с. 74–75]. По центру склона от бортика к зеркалу проведена голубая линия. На ней нарисованы листья сердечком. Между листьями по обе стороны линии расположены две точки. Роспись тарелки выполнена неумело, небрежно. Квадраты и прямоугольники нанесены неровно. Нарушена конфигурация листьев. Через голубые расплывшиеся линии хорошо видна тонкая чёрная. Тарелка датируется 1830-ми – 1861 годами [4, с. 91, 186]. Полный обзор посуды с гжельской росписью из коллекции Десятинного переулочка подан в публикации «Гжельский фаянс из раскопок в Киеве» на V Международную научную конференцию «Культура русских в археологических исследованиях» [2].

Среди находок представлены фаянсовые предметы, выпущенные «Товариществом производства фарфоровых и фаянсовых изделий М.С. Кузнецова»: таз для умывания, ночной горшок, фрагмент тарелки, изготовленные на Тверской фабрике. Это предприятие М.С. Кузнецов выкупил в 1870 году у Ауэрбаха. Один фрагмент тарелки с фабрики из с. Буды Харьковской губернии, которая была заложена М.С. Кузнецовым в 1872 году.

Таз для умывания фаянсовый (ил. 3). Таз круглой формы на кольцевом поддоне с приподнятыми развёрнутыми краями и отогнутым бортиком (2 см). Диаметр верх-

¹ Приношу искреннюю благодарность за предоставленный материал коллективу Старокиевской экспедиции Института археологии НАН Украины: начальнику экспедиции А.А. Козловскому, лаборанту I категории О.К. Иванову, младшему научному сотруднику В.О. Крыжановскому.

Ил. 1. Фрагмент тарелки с гжельской росписью с растительным орнаментом

Ил. 2. Фрагмент тарелки с гжельской росписью с геометрическим орнаментом

Ил. 3. Таз фаянсовый для умывания, изготовленный на Тверской фабрике М.С. Кузнецова

Ил. 4. Фаянсовый ночной горшок, изготовленный на Тверской фабрике М.С. Кузнецова

Ил. 5. Фрагмент клейма на тарелке, изготовленной на Тверской фабрике М.С. Кузнецова

Ил. 6. Фрагмент фарфоровой посуды неизвестного производителя

Ил. 7. Фрагмент тарелки с клеймом, изготовленной в с. Буди, Т-во М.С. Кузнецова

Ил. 8. Блюдо-поднос немецкой фирмы «Villeroy & Boch»

Ил. 9. Тарелка немецкой фирмы «Villeroy & Boch»

Ил. 10. Фрагмент тарелки английского производства Самуэля Алкока

Ил. 11. Фрагмент тарелки с изображением английского замка Алтон Товерс

Ил. 12. Уилмот Пилсбури. Акварель. Конец XIX в.

Ил. 13. Тарелка с изображением замка Алтон Товерс. Частная коллекция. США

Ил. 14. Тарелка в «китайском стиле»

него края – 39 см, диаметр кольцевого поддона – 21 см, высота – 13 см. Внутреннюю поверхность стенок украшают две пары симметрично расположенных растительных композиций. На одной из них изображена ветка папоротника на фоне вьюнка с вьющимися усиками с крупными листьями и цветком. Вторая повторяет предыдущую композицию, но без изображения цветка.

Выполнены рисунки подглазурно в технике печати кобальтом. По кобальту надглазурно красной краской нанесена графика. С обратной стороны на доньшке стоит печатное подглазурное фиолетовое клеймо на тему западноевропейских клейм с надписью в две строчки «МАНУФАКТУРА МСК», ниже – круглая марка с надписями «М.С.К.», «ТВЕРСКОЙ ГУБ.». Датируется после 1889 года [4, с. 112, 187].

Горшок ночной с ручкой фаянсовый (ил. 4). Диаметр верхнего края – 21 см, высота – 12 см. Тулово горшка с обеих сторон симметрично от ручки декорировано печатной кобальтовой композицией. На фоне зарослей папоротника – летящая цапля. На одной стороне изображение цапли с широким взмахом крыльев, на второй – с приподнятыми крыльями. Ниже, среди папоротника, выделяется трава с крупными листьями округлой формы. С обеих сторон от композиции ниспадаю вьющиеся стебли вьюнка с цветами, листьями, бутонами. Они отличаются количеством цветов, листьев и их конфигурацией. Ручку украшает ниспадаю-

щий стебель вьюнка. Рисунок выполнен реалистично. С обратной стороны на доньшке – печатное подглазурное тёмно-синее клеймо, аналогичное предыдущему. Также здесь находится надпись «№ 343», сделанная синей краской. Датируется после 1889 года [4, с. 112, 187].

На фрагменте белой глубокой фаянсовой тарелки, бортик которой обведён оранжевыми тонкими линиями, стояло такое же клеймо, как на предыдущих изделиях. От него сохранилась только часть с надписью «...ВЕРСКОЙ ГУБ.» (ил. 5). Клеймо подглазурное, печатное, чёрного цвета. Черепок грубый, очень толстый. Фрагмент другой глубокой фаянсовой тарелки украшен тёмно-синими крупными листьями (ил. 7). Декор выполнен в технике печати. Фаянс здесь тонкостенный. На обратной стороне стоит подглазурное печатное кобальтовое клеймо: двуглавый орёл с надписью: «Г-во М.С. Кузнецова въ Будахъ». Датируется 1884–1917 годами [5].

Выделяется фрагмент изделия фарфорового на овальном поддоне шестиугольной формы. В технике подглазурной росписи выполнена забавная жанровая сценка из жизни русских крестьян с надписью «Этюдъ съ нату(ры)» (ил. 6). Роспись яркая – пейзаж, фигуры. Сочная зелень, синева неба, цветовая гамма одежды – синяя, жёлтая, красно-коричневая. Некоторые детали рисунка выполнены неумело (кисти рук). Живопись примитивная, в лубочном стиле. На сохранившемся

фрагменте отсутствует клеймо. Посуду с шуточными картинками с надписью изготовляли заводы Гжелского района и Тверской завод Ауэрбаха [6].

Отдельно нужно выделить фаянсовую посуду западноевропейского производства. Найдено два изделия со знаменитой маркой «Villeroy & Boch» немецкой фирмы «Виллероу и Бох» – блюдо-поднос и плоская тарелка. Блюдо-поднос (ил. 8) выполнено в стиле модерн, получившем распространение в 80-е годы XIX в. – 1910-е годы. Основной мотив стиля модерн – гибкие, плавные линии, плетение, отсутствие прямых углов, стилизованные растительные элементы. Блюдо-поднос прямоугольное с закруглёнными углами. Размер – 33,8 см (с ручкой), 29 см (без ручки) × 23 см. Бортик покрыт ярко-зелёной глазурью, зеркало и обратная сторона – жёлтой. Основу декора бортика составляет мотив, напоминающий элемент «линия удара бичом». Плетение линий образует волнообразный край бортика. На углах бортика расположены закругленные стилизованные листья ландышей с цветоносным изогнутым стеблем, проходящим под композицией из элементов, ассоциирующихся с «линией удара бичом». Кисти цветков находятся в обрамлении этой линии. Цветки стилизованные, изображены белыми рельефными горошинами. Периметр поля зеркала окаймляют углубления в виде лепестков. Зеркало украшено двумя рельефными изогнутыми стеблями с листьями хризантем. Многорядный рельефный цветок хризантемы с закрученными лепестками образует ручку на бортике. Хотя декор стиля модерн тяготеет к свободному движению и отсутствию симметрии, декор блюда симметричен. На обратной стороне на дне стоит коричневатое печатное клеймо: под изображением головы Гермеса в крылатом шлеме и двух жезлов-кадуцеев – орнаментальный знак с горизонтальной надписью «Villeroy & Boch», ниже полукругом надпись «DRESDEN». На тарелке аналогичное клеймо синего цвета с надписью в центре полукруга «ELBC», ниже в рамке – «METTLACH», под рамкой – «GESCHÜTZT» (ил. 9).

Тарелка плоская, диаметром 18,5 см. Декорирована печатным тёмно-синим

стилизованным растительным орнаментом, окаймляющим окружность бортика и часть зеркала. Орнаментальная композиция состоит из ниспадающих изогнутых ветвей с соцветиями цветов. Лепестки у цветов в форме трилистников с изогнутыми краями. Ветви густо покрыты стилизованными, в виде мелких завитков листьями. В центре зеркала находятся два подобных цветка на перекрещенных ветках. Датируются изделия 1874–1909 годами [7].

Следующие две тарелки – английско-го производства. На фрагменте одной из них, на сохранившемся зеркале, изображена пасторальная сценка (ил. 10). На переднем плане – крупные цветы, сидящая на лужайке лань и несколько женских фигур (фрагментарно), одна из которых указывает рукой на лань. В левом углу – помост с двумя конусовидными сооружениями. На центральном плане – пергола, за ней – фрагментарно сохранившийся двухэтажный дом с двускатной крышей и башенками. На заднем плане, с левой стороны, – две сосны, правее – фрагмент лиственного дерева. Изображение выполнено печатью зелёной краской. На обратной стороне на доньшке – два зелёных подглазурных печатных клейма. От одного сохранилась только надпись в три строчки: «IMPERIAL. IRONSTONE CHINA. SAM ALCOCK & Co». Второе клеймо – среди деревьев и цветов улей (?), над ним летающие пчёлы (?). Сверху над изображением надпись «PEARL», на ленте под ульем – «FLORENTINE CHINA». Тарелка была изготовлена на производстве Самуэля Алкока – одного из ведущих производителей керамики Стаффордшира (Англия) в середине XIX в. [7].

В оформлении фаянсовой посуды широко использовались печатные изображения архитектурно-топографических пейзажей. Замок Alton Towers – одна из достопримечательностей Англии, украшает вторую тарелку (ил. 11). В 1811 году Чарльз Толбот (1753–1827), пятнадцатый граф Шрусбери, начал возводить в Алтоне дом в неоготическом стиле на месте прежнего охотничьего домика. Позднее архитектор Огастес Пьюджин завершил оформление дома, получившего имя Алтон (Alton Towers). Одновременно Пьюджин

реконструировал старый замок Алтон по заказу Джона (1791–1852), шестнадцатого графа Шрусбери [13].

Замок находится в центре парка. Парк был спроектирован английским ландшафтным архитектором Хамфри Рептоном (1752–1818). Парк простирается на 42 га. Для публики парк Alton Towers открыт с 1860 года. Сохранилась легенда, связанная с одним из графов Шрусбери. В промозглый холодный день, объезжая свои владения, он встретил нищенку, просившую милостыню. Граф отказал ей в милостыне, и тогда она произнесла проклятия ему вслед, что как только с огромного дуба будет падать ветка, так в роду Шрусбери смерть будет уносить одного из членов семьи. В эту ночь была сильная буря с дождём и с дуба упала огромная ветка. Утром разнеслась весть, что умер один из Шрусбери. Граф приказал обвязать ветки дуба цепями и созвать со всей округи колдуний, которые колдовали над дубом несколько дней. А ветку дуба спрятали в потайной комнате замка, дверь которой замуровали. Но на этом история с дубом не закончилась. Во время реконструкции замка строители обнаружили секретную комнату с веткой дуба. В парке Alton Towers сочетаются таинственность и мистика замка, тишина лесных тропинок, скульптуры богинь и нимф, китайская пагода с высоким фонтаном с яркими стремительными современными аттракционами. Это самый посещаемый парк в Великобритании [9]. Изображение замка и часть парка с водоёмом мы и видим на круглом зеркале данной тарелки. Справа на зеркале тарелки мелким шрифтом надпись «ALTON TOWERS». Обрамляют пейзаж длинные стебли цветов дикой гвоздики, свободно расположенных на сохранившемся фрагменте восьмиугольного бортика и на склоне от бортика к зеркалу. Декор выполнен в технике печати зелёной краской. Образцом для печатного рисунка замка Alton Towers послужила акварель известного в Англии художника Wilmot Pilsbury (1840–1908) [10; 11] (ил. 12).

На обратной стороне тарелки стоит зелёное подглазурное печатное клеймо. В центре которого находится щит с надписью «M & C», окружённый рамкой, и в ней надпись «STATELY HOME... ..GLAND». Правая верхняя часть клейма не отпеча-

лась. Ниже отдельно стоит имитирующая свёрнутую бумагу печатная зелёная марка с надписью «R0 № 69036». Ниже – отдельная надпись «ALTON TOWERS». Также на доньшке находится вдавленная в тесто марка «R0 № 45631» и часть читаемой вдавленной надписи «OOW». Отдельно вдавленная цифра 260 и тёмной краской поставлена цифра «4». Клеймо не атрибутировано, в состоянии поиска.

Аналогичная тарелка, но с круглым бортиком, находится в частной коллекции в США. Тарелка приобретена коллекционером в Англии и выставлена на аукционе компанией Ruby Lane (ил. 13) [12].

Отдельную группу в импортном фарфоре занимают печатные изображения с восточными мотивами, популярными в XIX в. Зеркало одной из глубоких тарелок украшено сценкой в «китайском стиле» (ил. 14). На фоне гор в окружении цветов на стилизованной ветке дерева – сидящая фигура человека. В руке он держит чашу, из которой пьёт крупная птица (фазан?). Эту сценку обрамляют несколько полос геометрических орнаментов, которые проходят по бортику и по склону к зеркалу дна. На бортике выделяется широкая полоса меандра. Изображения печатные, выполненные светлорозовым цветом. На обратной стороне доньшка стоит печатное подглазурное розовое клеймо – лавровый венок, перевязанный внизу лентой в виде восьмёрки. В середине венка находится надпись в два ряда: «JNR. BILO TINE?». Под надписью находится двойной знак бесконечности с завитками. Атрибутировать клеймо пока не удалось.

Коллекция фарфора и фаянса с Десятичного переулка в Киеве даёт информацию о повседневной посуде городского населения Верхнего города. Ассортимент изделий показывает разнообразие декоративных мотивов и форм, технику исполнения декора. Клейма и метки, особенности в украшении посуды помогают определить время и место изготовления. Таким образом, большинство изделий этого комплекса произведено в Российской империи (95%), импорт составляет 5%. Нижняя граница датировки коллекции – 30-е годы XIX в., верхняя – рубеж XIX–XX вв.

Литература

1. Дулькина Т.И., Григорьева Н.С. Керамика Гжели XVIII–XX веков. – Ленинград : Художник РСФСР, 1988. – 216 с.
2. Левченко Т.И. Гжельский фаянс из раскопок в Киеве // Культура русских в археологических исследованиях. Сб. науч. ст. – Омск ; Тюмень ; Екатеринбург : Магеллан, 2014. – Т. 2. – С. 64–67.
3. Полюлях А.А. Новые материалы о фаянсовом производстве завода Гулиных [Электронный ресурс] // Забелинские научные чтения. Год 2003. Исторический музей – энциклопедия отечественной истории и культуры. Труды ГИМ. Вып. 143. – М., 2004. – Режим доступа : www.gzhel.ru/dir/13/
4. Салтыков А.Б. Русская керамика XVIII – начала XX вв. – М., 1952. – 271 с.
5. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://antiq-books.com/dlya_antikvara/marki-kuznecovskogo-farfora/2/.
6. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : faience-shop.ru/rossiiskaya_keramika.html.
7. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : wasity.ucoz.com/news/vileroj_i_box.
8. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : thepotteries.org/ware/alcock_sam...
9. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://shkolazhizni.ru/archive/0/n-16512/>.
10. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : leicesterchronicler.com/pilsbury.htm.
11. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.liveinternet.ru/users/4851831/post297711139.
12. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.rubylane.com/shop/englishvictorian>.
13. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : tourism-london.ru.

Науково-популярне видання

Opus mixtum

№ 2

*Запрошуємо до співпраці
благодійників та меценатів*

Тел. бухгалтерії МІДЦ:

246-47-62

Підписано до друку 15 грудня 2014 року

Формат 210 x 297

Умов. вид. арк. 20

Наклад 250 прим.

Адреса редакції:

01001 Київ-1, вул. Володимирська, 2

e-mail: desitinnai@ukr.net

mdch.kiev.ua